રસિક નવલકથામાળા પુસ્તક ૨૪

પ્રાણશંકર પંડિતજીનાં પરાક્રમો

: : લખનાર : :
નાગરદાસ ઈ. પટેલ
: : મલાડ : :

: પ્રકાશક : :
પુંજાલાલ ભગવાન પારેખ
: : વઢવાણ સીટી : :

બે રૂપીઆ

આવૃત્તિ : ૧ લી
પ્રત : : ૫૦૦
સંવત : ૧૯૮૬

ડાયમંડ જ્યુબિલિ પ્રિંટિંગ પ્રેસ
સલાપોસરોડ : અ મ દા વા દ માં
પરિખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

પરિચય

*

'પણ કહો તો ખરા, પંડિતજી કોણ છે?' 'એમનું ખરું નામ શું?' 'એ ક્યાં રહે છે?' 'એ તો પેલા...... ખરુંને!' 'પંડિતજીએ તો અમને પંદરવાર હસાવ્યા!' એવા અનેક સવાલો, સૂચનો અને 'સર્ટીફીકેટો' અનેક જણે વણમાગ્યાં આપ્યાં છે.

નટવરના સદ્‌ભાગ્યે એને બે પરમ મિત્ર સાંપડ્યા છે. એમાં પ્રાણશંકર પંડિતજી બાલપણના મિત્ર છે અને જયંત જુવાનીનો સાથીદાર છે. બન્ને મિત્રો આજ સુધીમાં લોકાદરને પાત્ર થઈ ચૂક્યા છે. જયંત એનાં પરાક્રમો અને સાહસોથી, પંડિતજી એમનાં આવાં પરાક્રમોથી. એમણે કૈંકને હસાવ્યા

છે અને અનેકને વિનોદનું સાધન પુરૂ પાડયુ છે. બન્ને મિત્રોના પ્રતાપે નટવર પણ બત્રીસીએ ચઢયો છે.

પંડિતજી શુદ્ધ સનાતની બ્રાહ્મણ છે, કોઇનો પડછાયો પડે તોયે છુવાઈ જાય એમ છે એટલે એમની આ પોથીપર પણ કોઈની છાયા સુદ્ધાં પડવા ન દેવાની કાળજી રાખી છે. એમનાં પરાક્રમો સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં પંડિતજી એમને લાયકનું સ્થાન પોતાની મેળેજ પ્રાપ્ત કરી લેશે એની ખાત્રી છે એટલે લાંબા પરિચયની જરૂર નથી.

મલાડ
૧ : ૮ : ૩૦

નાગરદાસ ઈ. પટેલ

અનુક્રમ

*

શરૂઆત	૧
ન્હાનપણ	૩
પ્રેમપુરાણ	૧૭
શ્વાનભાષા વિશારદ	૨૪
ચોકટનો નુસ્ખો...	૨૯
બંગડીના કકડા	૩૨
ચક્રમની નાત	૩૫
ઘેરે ઢોકળાં !	૪૨
કવિશ્રી	૪૭
યુનિવર્સલ કવિતા મૅન્યુ. કંપની	૫૨
પીક્ચર્સ લીમીટેડ	૬૩
ધીકતો ધંધો	૬૭
ગુર્જરીનો દાવો	૭૪
ચોર પકડયો	૮૨
ટકો લો ને સાક્ષર કહો	૮૬
પ્રદાદાનાં ખાસડાં	૮૯
દ્વારિકા ને જગદિશ્વર	૯૨
બેટની યાત્રા	૧૦૬
સ્ત્રીઓની ઉન્નતિનો માર્ગ...	૧૧૬
એક માનપત્ર	૧૨૬
પાપડનું કારખાનું	૧૩૪
એક મહા પરાક્રમ	૧૩૮
પોલકાની ઝાલર	૧૪૭
ચંદ્રલોકની મુસાફરી	૧૫૧

*

રસિક નવલકથા માળા

૧. પ્રવેશ ફી રૂ. ૨–૮–૦ ભરીને માળાના ગ્રાહક થઈ શકાય છે. ફીની રકમ મનીઑર્ડરથી મોકલવી અથવા વી. પી. સાથે વસૂલ કરવા જણાવવું.

૨. ગ્રાહક ગમે ત્યારે થઇ શકાશે. ત્રણ વર્ષ ગ્રાહક તરિકે ચાલુ રહ્યા પછી ગ્રાહક રહેવું ન હોય તો તેમને ખરચે પ્રવેશ ફી પાછી મોકલાશે. એથી ઓછી મુદત ગ્રાહક રહેનારને પ્રવેશ ફી પાછી મળશે નહિ.

૩. દર વર્ષે માળાનાં વધુમાં વધુ છ પુસ્તકો પ્રકટ થશે તે ગ્રાહકે ખરીદવાં પડશે. ઓછામાં ઓછાં કેટલાં પુસ્તકો પ્રકટ કરવાં તે અમારી સગવડ પર રહેશે, **માળાનાં પુસ્તકો ગ્રાહકને અરધી કિંમતે મળશે.** દરેક પુસ્તકની એક કરતાં વધુ નકલ અરધી કિંમતે નહિ મળે.

૪. પુસ્તકો વી. પી. થી મોકલાશે તેનું રજીસ્ટર ને ટપાલ ખર્ચ ગ્રાહકને શીર રહેશે. વી. પી. કરતા પહેલાં એક દિવસ અગાઉ ખબર અપાશે છતાં વી. પી. પાછુ ફેરવનારની પ્રવેશ ફી જપ્ત કરી ગ્રાહકના લીસ્ટમાંથી નામ કમી કરવામાં આવશે.

૫. જે ગ્રાહકોને રેલ્વે સ્ટેશનની સગવડ હોય તેમણે પુસ્તકોની કિંમત ને રસીદ રજીસ્ટરના ત્રણ આના મનીઑર્ડરથી મોકલવા ને રેલ્વે પાર્સલથી પુસ્તક મંગાવી લેવાં જેથી વી. પી. થી મંગાવવા કરતાં દેખીતો લાભ થશે.

૬. માળાનાં પુસ્તકો ઉંચા એન્ટીક કાગળ, સુંદર છપાઈ અને સુશોભિત પુંઠાનાં રહેશે. અપૂર્ણ પુસ્તક બહાર પડશે નહિ. એક કરતાં વધુ ભાગ હશે તો તમામ ભાગ સાથે બહાર પડશે.

૭. પરદેશના ગ્રાહકોએ પ્રવેશ ફી, પુસ્તકોની કિંમત અને ટપાલ ખર્ચ પોસ્ટલ ઑર્ડરથી મોકલવા કૃપા કરવી.

પુંજાલાલ ભગવાન પારેખ
વઢવાણ સીટી

રસિક નવલ કથામાળાનાં પુસ્તકો

*

શ્રીમંત સંહારક મંડળ ભા. ૧-૨	૪-૮-૦
વિપત્તિનું વાદળ	૩-૮-૦
શેરલૉક હોમ્સનાં સાહસ કર્મો	૨-૦-૦
સફેદ ઠગ ભા. ૧-૨-૩	૪-૮-૦
સોનેરી ટોળી ભા. ૧-૨	૪-૮-૦
ભૂલનો ભોગ	૪-૦-૦
વેર વસૂલ ભા. ૧-૪ (સચિત્ર)	૧૨-૦-૦
ભયંકર ભેદ ભા. ૧-૨	૨-૮-૦
વિચિત્ર જગત	૩-૦-૦
સૌંદર્યજ્વાળા	૨-૦-૦
દિવાની કે શાણી ? ભા. ૧-૨	૮-૮-૦
અદ્દભૂત લુટારો ભા. ૧-૨ (સચિત્ર)	૩-૮-૦
પંચાસરનો જયશિખરી ભા. ૧-૨	૬-૦-૦
પાટલી પુત્રની પડતી ખંડ ૧-૨-૩	૪-૮-૦
પ્રેમની ખુમારી ભા. ૧-૨ (સચિત્ર)	૬-૦-૦
દુર્ભાગીદારા ખંડ ૧-૨-૩	૩-૮-૦
સ્નેહ લગ્નની સુંદરી ભા. ૧-૨	૩-૮-૦
કુટુંબીનું કારસ્થાન ભા. ૧-૨	૫-૦-૦
પ્રાણ કે પ્રતિષ્ઠા ?	૩-૦-૦
રાજમાર્ગ	૩-૦-૦
વિલાસમાં વિનાશ	૩-૮-૦
ચમત્કારિક ખુન	૨-૦-૦
કાળને કિનારે	૨-૮-૦
ચાળીસ ચહેરાનો માણસ	૩-૮-૦
આગ્રાનો ખજાનો	૨-૦-૦
જાગીરદાર કે જલ્લાદ	૨-૦-૦
જયંતનાં જબ્બર સાહસો	૪-૦-૦

*

પુંજાલાલ ભગવાન પારેખ : વઢવાણ સીટી

નાગરદાસ ઈ. પટેલ

નાં બીજાં પુસ્તકો

નવવલ્લરી : અલંકારશાસ્ત્ર	૨–૮–૦
શશિકલા : પ્રેમકથા અને કાવ્ય	૨–૦–૦
સફેદ ઠગ : ડિટેકટીવ નવલકથા . . .	૪–૮–૦
જયંતનાં અદ્દભૂત પરાક્રમો . . .	૨–૮–૦
જયંતનાં જબ્બર સાહસો . . .	૪–૦–૦
કાળને કિનારે : નવલકથા	૨–૮–૦
વ્યોમ વિહાર : કાવ્ય સંગ્રહ	૧–૦–૦

સુમિત નાગરદાસ પટેલ
અને નાગરદાસ ઇ. પટેલ
નાં બાલસાહિત્યનાં પુસ્તકો

*

અમારી વાર્તાઓ	૦–૮–૦
અમારી બીજી વાર્તાંઓ	૦–૮–૦
અમારી ત્રીજી વાર્તાઓ	૦-૧૨-૦
અમારી વાર્તાઓ : પહેલી, બીજી ને ત્રીજી .	૨–૦–૦
પરીઓનો પ્રદેશ.	૨–૦–૦
અજીત	૦–૧–૦
બાલવિનોદ	૨–૦–૦

*

હવે પછી

પ્રગટ થશે

*

રખડેલ અને બીજી વાતો	૨–૦–૦
જયંતની સાહસકથાઓ	૩–૦–૦
રતનીયો	૦ ૪–૦
બાળકોનું સ્વર્ગ	૦-૧૦-૦
Indian Fairy Tales & Focklore .	2–0–0

પ્રાણશંકર પંડિતજીનાં પરાક્રમો

શરૂઆત

*

પ્રાણશંકર પંડિતજી અને હું બન્ને બાળપણના મિત્રો. લંગોટીયા દોસ્તદાર. વર્ષો થયાં અમ્હારી મિત્રતા અખણ્ડસૌભાગ્યવતી રહી છે. આટલા લાંબા વખતમાં અનેક જણ સાથે સારૂ બન્યું છેયે ખરૂં, અને કિટ્ટા થયા છેયે ખરા, પણ પંડિતજીની મિત્રતાને ઉની આંચ સરખીયે આવી નથી.

સૌને હોય છે તેમ અમ્હારૂંયે ન્હાનુ સરખુ મંડળ હતુ અને તેમાં પંડિતજી પ્રભાવશાળી વ્યક્તિ ગણાતા. ત્હેમનાં પરાક્રમોનું બ્યાન જ્યારે એઓશ્રી જાતે પોતે લાંબાટૂંકા હાથ કરી, ચોટલી છૂટી રાખી મ્હોં મલકાવીને અનેક હાવભાવ સાથે કરતા ત્યારે એવી તો મઝા આવતી કે રસ ગળતો અને કટકા પડતા. મહાપુરૂષોને જેમ હોય છે તેમ ત્હેમનાંયે પરાક્રમોનો મહાવિશાળ ઇતિહાસ છે.

મ્હારો વિચાર એમનું જીવનવૃતાંત આલેખવાનો હતો પણ એ બાબતમાં મતભેદ પડવાથી મ્હારે એ વિચાર ફેરવવો પડયો. અને

મતભેદ ક્યાં નથી હોતો? ધણી ધણીઆણીમાં, મિત્ર મિત્રમાં, સમાજમાં અને મણ્ડલમાં, રાજ્યપ્રકરણમાં અને કોર્ટમાં, ભાગીઆઓમાં ને કાર્યવાહકોમાં, સર્વસ્થળે અને સર્વકાળે મતભેદનાં સામ્રાજ્ય છે. **तुण्डे तुण्डे मतिर्भिन्नाः ।** એ એની મહાચાવી છે.

પંડિતજી ક્યાં જન્મ્યા અને ક્યાં ભણ્યા? ક્યારે પરણ્યા અને કોને પરણ્યા? કેટલા દીકરા થયા અને કેટલી દીકરી થઇ? કેટલાં જીવ્યાં અને કેટલાં રામશરણ થયાં? અને કયુ તેમનું ગામ કોણ તેમનાં માબાપ? એ બધું વિસ્તારીને લખવાં કરતાં એમના જીવનનાં કેટલાંક જ્વલંત પ્રકરણો અને પરાક્રમો મ્હારે આલેખવાં એમ ઠર્યું અને પંડિતજીએ પણ એમાં મ્હને અનુમતિ આપી.

આદિથી અંત સુધી, પગથી તે માથા સુધી આમાં પંડિજીનાં પરાક્રમોજ નજરે પડશે. એમના જીવનનો તલસ્પર્શી ઇતિહાસ ભવિષ્યમાં એ મતભેદ શમશે ત્યારે–અને એ શમશે એવી આશા રાખી શકાય છે કારણ કે મંડળના કેટલાક સભ્યોનો વિરોધ હું શમાવી શકીશ એવી મ્હને સંપૂર્ણ ખાત્રી છે એટલે એ વખતે–આપી શકાશે. જીવતા માણસની જીવન કથા લખવાનો પંડિતજી વિરોધ કરે છે પણ એના સમર્થનમાં ગાંધીજીની 'આત્મકથા' નારાયણ હેમચંદ્રનું 'હું પોતે' નરસિંહરાવનું 'સ્મરણમુકુર' વિગેરે બતાવી શકાય એમ છે એટલે એમનું કાંઇ ચાલશે નહિ.

પરાક્રમોની એક બીજાની સાંકળ ન સંકળાય પણ દરેક પરાક્રમ સ્વતંત્ર આલેખવાની મ્હને સૂચના હતી એટલે બનતા સુધી રસ અને સ્વાતંત્ર્ય જાળવી ઘણુંખરૂં પરંપરા જાળવી છે, ક્રમ પણ એજ રીતે જળવાયો છે પણ તેમાં ભૂલ થઇ હોય એ બનવાજોગ છે એટલે વાંચનાર અને જાણકાર તે જણાવશે તો તેનો ઉપયોગ પંડિતજીના તલસ્પર્શી ઇતિહાસના આલખેન વખતે જરૂર થશે.

આટલી શરૂઆત પછી હવે આગળ વાંચો—

*

ન્હાનપણ

*

અક્કલ હોશીઆરીનો એક પ્રયોગ

'પુત્રના લક્ષણ પારણામાંથી' તેમ પંડિતજીએ પોતાની શક્તિનો પરિચય ન્હાનપણથીજ કરાવવા માંડેલો. અમે બધા એક નિશાળમાંજ ભણતા હતા. તેઓ વાંચતા થોડુ પણ તેમના માથાની જેમ તેમની અક્કલ પણ પહોળા કરતાં લાંબી વધારે હતી એટલે થોડું વાંચ્યે ઘણુ આવડી જતું.

પરીક્ષા પાસે આવી હતી અને અમે બધાએ ચોટલીએ પાંચશેરી બાંધી, કે દોરડી બાંધી ખીંટીએ ભેરવી, ખુબ વાંચવાનો વ્યવસાય આદર્યો હતો. બહુજ થોડા દહાડા રહ્યા એટલે અમે રાતના વહેલા ઉઠવાનું નકકી કર્યું.

પંડિતજી જબરા ઉંઘણશી. ઘણીએ વાર ટોકીએ અને ટકોરીયે પણ ઉંઘીજ જાય. ઉઠાડીએ તોયે પાછા સુવે અને ઉંઘે.

'નટવર, ત્હમે બધા જાગો છો અને મ્હને કેમ નથી ઉઠાડતા ?' એક દહાડો પંડિતજીએ મ્હને પૂછ્યું.

'તું તો ઉંઘણશી છે' મ્હેં કહ્યું.

'પણ ભલા માણસ, ઉઠાડે તો શું ખોટું ? આજે મ્હને જરૂર ઉઠાડજે.'

'તું પાછો ઉઠીને ઉંઘશે તે નહિ ચાલે.'

'ના, ના, હું એવું નહિ કરૂં. મ્હને જરૂર ઉઠાડજે.'

રાતના મોડે સુધી વાંચી અમે સૂઇ ગયા અને સવારમાં પંડિતજીને પંદરેક હાંકો મારી જગાડયા. કેમે કર્યા એ ઉઠેજ નહિ પણ મ્હોં પર જરાક પાણી છાંટયુ તે બગવાતા બગવાતા આંખો ચોળતા ઉઠયા. તેમના મ્હોંપર સુસ્તી હતી અને આખો ઉંઘે ઘેરાયલી હતી. ઉઠીને તેઓ મ્હને પગે પડયા.

'નટુ ! ભાઈસાહેબ ! મ્હને ઉંઘવા દેને'

'અરે વાહરે ! ત્હેં કહ્યું હતુ કે ઉઠાડજે એટલે અમે ઉઠાડયો હતો. પાછો તુંજ બબડીશ કે કોઇ ઉઠાડતું નથી !'

'નહિ બબડું. મ્હારે ઉઠવુ નથી. ઉંઘવુ છે.'

'તે નહિ ચાલે. ઉઠયો છે તો વાંચને.'

'નથી વાંચવું, સૌ કાલે વંચાશે.'

'પણ પાછો અમને દોષ દઇશ.'

'નહિ દઉં બાપુ !'

'એમ નહિ, લખી આપ'

'તું કહે તે લખી આપું. પછી કાંઇ ?'

અને ચટ લઇને કાગળ પેન્સીલ આપ્યાં એટલે પંડિતજીએ મ્હેં કહ્યું તેમ લખી આપ્યુ ને નીચે સહી કરી. પછી તો તરતજ સુઇ ગયા અને ઘસઘસાટ ઉંઘવા માંડયું.

સવાર પડી–' વ્હાણું વાયું તડકા ચઢ્યા
આવી પંડિત ઉપર પડ્યા
ટકટક આઠ ટકોરા થયા ને
પંડિત ઉઠી બેઠા થયા.

બેઠા થતાં બબડ્યાઃ ' નટવર ! ત્હેં મ્હને નજ ઉઠાડેયોને ? '

' વાહરે વાહ ! તું તે કવો ભૂલકણો છે ? રાતે તો ત્હને ઉઠાડ્યો'તો. '

' તદ્દન જુઠ્ઠું, બીલકુલ જુઠ્ઠું, સહેદ જુઠ્ઠું, હું માનું નહિતો. '

' શી વાત કહે છે ? અમે તને ઉઠાડ્યો'તો '

' ખોટી વાત ! '

' પણ લેને આ એનો પુરાવો ! પછી કાંઇ ' એમ કહીને મ્હેં પેલો કાગળ ધર્યો એટલે તેમણે વાંચવા માંડયુઃ

' હું મારી રાજી ખુશી અને અક્કલ હોશીઆરીથી ઉંઘી જાઉં છું. ન વાંચવાથી નાપાસ થાઉં તો નટવરનો રજેય દોષ નહિ.

દા. પ્રાણશંકર '

અને પછી તેઓ ઠંડાગાર થઇ ગયા.

બીજી વખત તેમણે મ્હને બેચાર તમાચા લગાવી દેવાની સૂચના કરી પણ તેનો અમલ કરવાનો પ્રસંગ મ્હને પ્રાપ્ત થાય તે પ્હેલાં તાપીદાસે સેવકને ત્યાં પધરામણી કરી અને પરીક્ષાના કડાકૂટામાંથી ઉગારવાની મ્હેરબાની કરી.

— ૨ —

માખ મારી

' નટવર ! દોસ્ત, આજે તો ગેટ્ટલી મારવી છે,' ક્લાસ ચાલતો હતો અને છેલ્લી બેંચ ઉપર બેસનારને જેવી વાત કરવાની કે પાનાં

રમવાની સોઈ હોય છે તેવી સગવડ અમે ડાબા હાથના પહેલા નંબ-રના વિદ્યાર્થી હોવાથી અમારે હતી, એટલે ધીરે રહીને પંડિતજીએ મ્હને કહ્યું.

'કેમ ?' મ્હેં પૂછ્યું.

'એમનું એમ. આજે જરાય લેસન કર્યું નથી અને પેલા જડબાંતોડ સંસ્કૃતનો હમણાંજ 'અવર' આવશે એટલે આપણે અગીઆરા ગણ્યા સિવાય છૂટકો નથી.'

'ત્યારે એક ઉપાય કર.'

'શો ?'

'પણ કરે તો કહું.'

'તું કહે કે તરતજ તેનો અમલ કરીશ પછી કંઇ ?'

'તો માખ માર—'

'ને ?'

'ખાઇ જા, ગળીજા. પછી જો એનો પ્રભાવ, પણ તારી સાથે હુંયે ખરો.'

'જરૂર.'

અને પંડિતજીએ તરતજ માખ પકડીને ગળી ગયા. પાંચજ મીનીટમાં તેનો અદ્ભૂત ચમત્કાર જણાયો. એમને ઓકારી આવવા માંડી એટલે અમારા મ્હેતાજી મયાશંકર મહારાજે પૂછ્યું: 'અલ્યા પ્રાણશંકર, શું થાય છે ?'

'સાહેબ, એને ઉલટી થાય છે.' પંડિતજી જવાબ આપે તે પહેલાંજ હું બોલી ઉઠયો 'ગઇ કાલનું 'એનું શરીર સારૂ નથી.'

'ખરી વાત કે પ્રાણશંકર ?'

'હા સાહેબ, ઓક્......ઓક્......'

'ત્યારે ઘેર જા.'

' ઓફ્...ઓફ્......ઓફ્......'

' હું એને ઘેર મૂકી આવું સાહેબ ?'

' જા જલ્દી લઈ જા એને.'

તરતજ અમે બહાર આવ્યા. પંડિતજીને ઉલટી થઈ અને માખી બહાર નીકળી ગઈ. અમે બેઉ જણ તાળીઓ દેતા દેતા હસતા હસતા ઘેર પહોંચ્યા અને અગાસીએ ચઢી કનકવા ચગાવવા લાગ્યા.

— ૩ —

વર ઘોડો

'નટવર, દોસ્ત, મ્હારી સાથે વાત તો કર' ચાલતે કલાસે એક વખતે પંડિતજીએ મ્હને કહ્યું.

' કેમ ? ' પાટલી પર ગુરૂજી ઉભા કરે એનીજ મ્હને બીક હતી.

' પછી કહીશ. ' પંડિતજીએ કહ્યું.

અને અમે વાત કરવા માંડી. જરાક વાર થઇ ને પંડિતજી જરા મોટેથી બોલી ઉઠયાઃ ' એક હતો રાજા— '

ગુરૂજીએ તે સાંભળ્યુ અને એમનો હુકમ છૂટયોઃ ' પ્રાણશંકર, ઉભો થા, શું બોલ્યો ? '

' કંઇ નહિ સાહેબ. ' એમ કહીને એ તો નીચુ મોઢુ રાખીને ઉભા થયા. તેમનું ડોકુ ધડ સાથે ૧૩૦ ડીગ્રીનો કાટ ખૂણો કરતુ હતું.

એ જોઇને ગુરૂજી ચીઢાયા અને જહાંગીરી હુકમ ફરમાવ્યોઃ ' ચાલ પાટલી ઉપર ઉભો થા. '

અને તરતજ પંડિતજી ખુશ થતા થતા પાટલી ઉપર ઉભા થયા. તેમની નજર બારીની બહાર હતી. બહાર વાજાં વાગતાં હતાં

અને દારૂખાનુ ફૂટતું હતુ. ધૂમધડાકે એક મોટો વરઘોડો જતો હતો. લેસન પણ તેના ઘોંઘાટથી બરાબર લેવાતુ ન હતું.

ધીમે ધીમે થોડીવારે વરઘોડો ચાલ્યો ગયો. એટણે વીલે મ્હોડે ગુરૂજીની કૃપા માગતાં **પંડિતજીએ** ગુરૂજીને પૂછ્યું: ' સાહેબ, બેસી જાઉં ? હવેથી વાત નહિ કરૂં.'

' બેસી જા મુર્ખા ! ' કહીને એમણે રજા આપી.

વર્ગમાંથી છૂટચા પછી **પંડિતજી** કહે: ' નટવર ! શો સરસ વરઘોડો હતો ! પાટલી પર ઉભા થયા સિવાય એ કાંઈ દેખાવાનો હતો ? ગુરૂજી પાટલી ઉપર ઉભા કરે તેમાં અને આપણે જાતે ઉભા થઇએ તેમાં બહુ ફેર પડે. આપણે ઉભા થઇએ તો ગુરૂજી સજા કરે તે જૂદી અને એ ઉભા કરે તો તો મઝા પડે મઝા ! સમજ્યોને નટવર ! તને મ્હેં વાત કરવાનું કેમ કહેલું તે. '

' વાત તો ખરી ' કહીને મ્હેં પણ તાળી આપી.

અને ખરેખર ! તે દિવસથી પંડિતજીની કુશાગ્ર બુદ્ધિ માટે મ્હને ઘણો ઉંચો અભિપ્રાય બંધાયો.

— ૪ —

દસ તમાચા

ન્હાનપણમાં પંડિતજી જેવું અળવિતરૂને તોફાની બારકસ ભાગ્યેજ બીજુ કોઇ હશે. અમે બેઉ જોકે જીવજાન દોસ્તો હતા પણ મ્હારા મોટાભાઇ કહે છે કે અમારા બેઉમાં આસમાન જમીનનો તફાવત હતો.

પંડિતજી વડનાં વાંદરાં ઉતારે એવા હતા અને એમનામાં એ પરાક્રમને છાજે એવું અંગબળ હતું જ્યારે મ્હારામાં એનો અભાવ હતો.

તેઓ એક દહાડો મ્હારે ઘેર પધારેલા. એમની પધરામણીની નવાઇ પણ ન હતી. અમને એક બીજાને મળ્યા સિવાય ભાગ્યેજ ચાલતું.

પંડિતજી જેવા તોફાની વાંદરા—અલબત વાંદરો એ શબ્દ પ્રયોગ મ્હારો પોતાનો તો નથીજ કારણ કે પંડિતજી માટે એ બહુ-માન વાચક શબ્દ વાપરવા જેવો શુભ પ્રસંગ મ્હને તો એકકેય પ્રાપ્ત થયો નથી—ની સોબત છોડવા મ્હને મ્હારા મોટાભાઇએ સત્તરસોને સાત વાર કહ્યું હશે, પણ હું તે છોડી શકતોજ ન હતો અને છોડું તોયે પંડિતજી મ્હને છોડવા દે એમ હતુંજ નહિ.

તે દિવસે મ્હારા મોટાભાઇ પૈસા ગણતા હતા. તેમની પાસે કાગળો જોઈ એમાંનો એકાદ રંગીન ચિત્રવાળો કાગળ પંડિતજીએ ઉઠાવ્યો અને ધીરે રહીને પૂછવા લાગ્યા: ' આ શાનો કાગળ છે ? '

' નોટ છે, પૈસા છે, રૂપિયા છે ' મ્હારા મોટાભાઇએ કહ્યું.

' કેટલા રૂપિયાની ? ' પંડિતજીએ પૂછયું.

મ્હારા મોટાભાઇએ ઉઠીને પંડિતજીનો કાન એક હાથે પકડયો અને બીજે હાથે એક પછી એક ગાલ ઉપર તમાચા મારવા માંડયા. પંડિતજીની ભાષામાં કહું તો કઠોર હસ્ત સ્પર્શ કર્યો. એક પછી એક દસેક તમાચા મારીને પૂછયું: ' કેટલા તમાચા પડયા ? '

' દસ ' પંડિતજીએ વીલે મ્હોએ કહ્યું.

' ત્યારે દસ રૂપિયાની નોટ છે,' તેમણે કહ્યું ને 'બરાબર યાદ રહેશે ને ? ' એમ પણ પાછુ મજાકમાં પૂછયું.

' જરાપણ નહિ ભૂલાય. ' પંડિતજીએ કહ્યું.

અને ત્યાર પછી પંડિતજી કોઈ દહાડોયે ભૂલ્યા નથી કે દસ રૂપિયાની નોટ હોય છે, અને તેના પર રંગીન શાહીમાં જૂદી જૂદી ભાષાઓમાં લખાણ હોય છે.

'નટવર, જો એમણે મ્હને એ રીતે એ દસ રૂપિયાની નોટ છે એમ શીખવ્યું ન હોત તો મ્હારાં જ્ઞાન પડળ ખુલત નહિ. તેજીને ટુંકારો બસ છે. એને લઇનેજ હું કાંઇક બે અક્ષર શીખ્યો. નરસિંહ મ્હેતાને જેમ ભાભીનું મ્હેણું પણ પાછળથી વ્હાલુ થયું હતું તેમ એ માર પણ મ્હને હવે મીઠો મધ જેવો લાગે છે !' એમ એમણે મ્હને પાછળથી કહેલું.

પંડિતજીની અનેક વિચિત્રતાઓમાંની એ પણ એક વિચિત્રતાજ હતી એવા નિર્ણય ઉપર હું તે વખતે આવેલો એવું કંઇક યાદ છે ખરૂં.

— ૫ —

પંડિતજી પ્રકાશ્યા

'નટવર, આપણે એક મંડળ કાઢીએ તો ?' પંડિતજીએ એક દહાડો નિશાળેથી આવતાં મ્હને પૂછ્યું.

'બહુ સારૂ.' મ્હેં જવાબ આપ્યો.

'અને તેની સાથે એક છાપુ પણ હાથે લખીશું. પેલા ગુલાબના 'વિદ્યાસાગર' કરતાં આપણે તો સારૂંજ કાઢી શકીશું હું કવિતા લખીશ. તું લેખ લખજે. રસિક વાર્તા લખશે.'

'વિચાર તો સારો છે.'

'અને આપણે જ્યારેત્યારે નેતા થવું છે, એ વાત યાદ રાખવી. જોયુંને પેલા બાળયોગીને આખુ વડોદરૂ કેટલું વખાણે છે ?'

વડોદરાનું તે સમયનું વાતાવરણ એવુંજ હતું. અમારી શાળામાં વિદ્યાર્થીઓનાં મંડળો અને તેના તરફથી ચલાવાતાં હસ્ત લિખિત માસિકો તેમજ રાજકીય વાતાવરણમાં જુવાન બાલયોગીની ચઢતી

જોઇ તેની આબાદ છાપ પંડિતજીના ઉગતા અને ખીલતા મગજ પર પડી હતી.

પાંચ દિવસમાં સારીયે પોળનાં છોકરાંને અમે ખબર આપી દીધી કે અમે મંડળ સ્થાપવાના છીએ અને છાપુ કાઢવાના છીએ. સૌયે અમને સહાય આપી અને અમારૂં મંડળ સ્થપાઇ ગયુ તેમ છાપુ ચાલુ થઇ ગયું.વપરાયલી નોટોના કાગળોની બીજી બાજુએ અમારૂ છાપુ લખાતુ. અને મંડળની સભાઓ મળતી તેમાં પંડિતજી ના પ્રમુખપદે નાનાં મોટાં અનેક ભાષણો અપાતાં. પંડિતજી અમારા માસિકના તંત્રી. પંડિતજી અમારી સભાના સર્વમાન્ય પ્રમુખ અને પંડિતજી અમારા આદર્શ નેતા હતા. પંડિતજી ન હોય તો અમારાં સાતેય વહાણુ ડૂબે. ચોપાનીઆંમાંથી ચિત્રો કાપી કાઢી અમારી અઢી ગજની ઓરડી અમે શણગારી હતી અને તેને અમે મંડળના હૉલને નામે ઓળખતાને ગજગજ ફુલાતા હતા. લાંબાટુંકા હાથ કરી પંડિતજી ભાષણુ કરતા ત્યારે મઝા પડતી. નેપોલીઅન કયારે થયો ? વડોદરાનો ખરો રાજા કોણુ ? દિવાન કેવો હોવો જોઇએ ? નરસિંહભાઈ પટેલને પોલીસે કેવો ત્રાસ આપ્યો ? બાલયોગીએ કયાં કયાં મુસાફરી કરી ? ગુજરાતની સાહિત્ય સંસ્થાઓ કઇ ? ગુજરાતી સાક્ષરો લઢવામાં શૂરા છે કે નહિ ? વિગેરે વિષયોમાં પંડિતજીનો ચંચુ પ્રવેશ હતો અને તેમણે અમારા મંડળ આગળ જડબાંતોડ ભાષામાં પગઠોકી માથાની ચોટલી છૂટી રાખી, હાથ લાંબા ટુંકા કરી સ્વર મરડી મચરડી આરોહ અને અવરોહ સાથે અભિનય સહિત ભાષણો આપ્યાં હતાં અને એમની અસિધારા જેવી તિક્ષ્ણુ વાગ્ધારાનો અમને પરિચય કરાવ્યો હતો.

એવામાં એમણે પંડિત મદનમોહન માલવીયાનું નામ સાંભળ્યું એમને એ ખૂબ ગમી ગયું તે મ્હને પૂછયું:' નટવર ! આપણું સરનેમ હવે ના ફેરવાય ? જોને. પ્રાણશંકર ભટ–' ભટ' કેવું ખરાબ

નામ છે ? એને બદલે 'પંડિતજી' હોય તો કેવું સારૂં ? એવું કરવાનો કંઈ રસ્તો બતાવની.'

'કેમ નહિ ? તું કહેતો હોય તો એકસોને એક રસ્તા બતાવું.'

'તો તો તું મ્હારો પરમેશ્વર !'

એને મ્હેં રસ્તો બતાવ્યો કે કોઇ 'પંડિતજી' કહે તો ખૂબ ચીઢાઈ જવું એટલે જતે દહાડે અટક બદલાઇ જશે.

અને એમની એ ઇચ્છા પાર પાડવાનું મ્હેં માથે લીધું. પોળના પંદર જણને મોઢે મ્હેં કહ્યું: 'અલ્યા ! પેલા પ્રાણશંકરને પંડિતજી કહો એટલે બડી ગમ્મત પડશે.'

મ્હને એક વખત એક જણને 'લાલભાઈ કાળા કે ધોળા ?' અને એક જણીને 'દેડકાનું શાક કર્યું ?' એમ પૂછવા માટે જે સ્વસ્તિ વચનો સાંભળવાં પડેલાં તે હું ભૂલી નહિ ગયેલો. પંડિતજીને તે સૌ મ્હેં શીખવેલાં અને પ્રસંગ આવ્યે તેનો 'સદુપયોગ કરવાના સર્વહક્ક સ્વાધીન કરેલા.

લોકોએ એમને પંડિતજી કહેવા માંડયું અને તેમણે સ્વસ્તિવાચનોનો દોલા દિલે ઉપયોગ કરવા માંડયો. 'કોના બાપની દીવાળી ? **वचने का दरिद्रता** ?' એ પંડિતજીનાં પ્રિય સુત્રો હતાં એટલે તરતજ બધાએ એમને પંડિતજી કહેવા માંડયા. પોળને નાકે આવીને કોઇ પૂછે કે પંડિતજીનું ઘર કયું ? કે પંડિતજી ક્યાં રહે છે ? તો પાશેરનું છોકરૂંયે બતાવે.

અને એને માટે મ્હારો પંડિતજીએ પ્હાડ જેવો ઉપકાર માન્યો.

— ૬ —

પરાક્રમોની પરંપરા

પંડિતજીના અળવિતરાપણા વિષે તો હું આગળ કહી ચૂક્યો છું. એનાં કેટલાંક દષ્ટાન્તો આલેખું છું.

અમારી પાડોશમાં નથુકાકા કરીને એક જણ રહેતા હતા તે બીડીના જબરા શોખીન. પંડિતજીને બીડી વાળતાં આવડે તે કોઇ કોઇ વાર નથુકાકાને વાળી આપે. એક દહાડો પંડિતજીએ આઠ દશ બીડી વાળી દીધી તેથી નથુકાકા ખુશ ખુશ થઇ ગયા.

પંડિતજીએ તેમાં કાંઇક હાથચાલાકી કરેલી તે મ્હને આવીને કહેઃ ' નટુ ! નથુકાકા બીડી પીશે તો જોવા જેવું થશે. '

' શું થશે ? ' મ્હેં પૂછ્યું.

' જોજે તો ખરો, બડી ગમ્મત પડશે. '

અને એટલામાં નથુકાકાએ બીડી પીવા માંડી. થોડીવારમાં ધડાકા સમેત બીડી એમના હાથમાંથી ઉડી ગઇ અને એના કુચ્ચે કુચ્ચા ઉડી ગયા. નથુકાકાની મુછોના બે ચાર વાળનાં આંકો-ડીયાં વળી ગયાં.

પંડિતજીને તેમણે તો ઉધડા લેવા માંડયા પણ એ ક્યાં એની દરકાર કરે એમ હતું ? પાછળથી ખબર પડી કે નથુકાકાની બીડી-ઓમાં પંડિતજીએ તંબાકુની સાથે એક એક ફક્કડ ફટાકડો મૂકી દીધો હતો.

એક દિવસે અમે બધા ધૂણીએ બેઠાબેઠા તાપતા હતા. શિઆ-ળાના દહાડા હતા ને ટાઢ કહે મ્હારૂં કામ. પોળ વચ્ચે ધૂણી ધિકાવી હતી અને આજુ બાજુ પાંચ છ જણ પહોળા પગ કરીને તાપતા હતા. એકાદ કુતરૂ પણ ટુંટીયું વાળીને એક બાજુ બેઠું હતું. આખું કુંડાળુ એમ પુરૂ થતું હતું ને જરાયે જગ્યા ન હતી; એવામાં પંડિતજીની પૈધરામણી થઇ. તેમણે પરિસ્થીતિ જોઇ લીધી. ધીરે રહીને મ્હને કહેઃ ' નટુ, આજે તો મ્હેં મોટું કો'ળું જોયું. '

' એમ ? કેવડુંક હતું ? ' મ્હેં પૂછ્યું.

અને એ મારી પાસે આવીને ધીરે રહીને પાછળ બેસી મ્હા· રી ને બીજા એક છોકરાની વચ્ચે બે હાથ ઘુસાડી એકદમ પહોળા કરીને બોલ્યાઃ ' એ આવડું '

એ આવડું–સાંભળતાં એમનો હાથ મ્હને અને પેલા બીજા છોકરાને એવો લાગ્યો કે અમે બેઉ જણુ ગોળીમટાં ખાઇ ગયા, અને કોળાની પેઠે ગબડી પડયા. પંડિતજી ખુશાલ ચિત્તે અમારી બેની વચ્ચે બેસી ગયા.

કોણુ જાણે કેમ પણુ એક વખત અમને ખબર પડી કે પંડિ- તજી રોજે રોજ અમારા ઘરમાંથી દિવાસળીની પેટી તફડાવી જાય છે, અને નથુકાકાને દઈ આવે છે. તે દહાડાનો બદલો વાળવા ગમે તેમ કરીને એ નથુકાકાને રાજી રાખવા પ્રયત્ન કરતા હતા. અમે એમને પૂછીએ કે પેટી તમે લઇ ગયા છો તો નાની નાજ કહે. એક વખત અમે બધી દિવાસળી ખાલી કરીને અંદરની બાજુ તળી- એ નામ લખ્યું. દીવાસળી પાછી ભરી દીધી ને પેટી બંધ કરી દીધી.

પંડિતજીએ એ પેટી તફડાવી, થોડીવાર પછી એ મ્હેં પકડી કાઢી, નથુકાકાને એ આપી આવે તે પહેલાંજ.

મ્હેં પૂછયું પણુ એતો નામુકર ગયા,

પણુ ખીસ્સામાં પેટી હતી એ વાત ચોક્કસ હતી.

અમારૂ બાળમંડળ ભેગું થયુ. એક જણને ન્યાય કરવાનો સોંપ્યો. મ્હેં મ્હારી વાત કરી અને પેટી કઢાવી દિવાસળી ખાલી કરી મ્હારૂં કરેલું નામ નિશાન બતાવ્યું એટલે બધાની ખાત્રી થઇ ગઇ, પંડિતજી આબાદ સકંજામાં સપડાયા.

ઘણી વખત એકાદ સારો જેવો કાગળ લઈને તેની પાછળ ગુંદર ચોપડી સુકાવી રાખે, પછી પાછળની બાજુ ' આ ગધડો

વેચવાનો છે ' ' નવી જાતનું જનાવર ' ' હસો ભાઇ ! હસો ' કે એવું કાંઇ લખી કાઢતા. ખાસ્સુ મોટા ફકરડા જેવા અક્ષરે લખે તે આંધળાયે વાંચી શકે. આંધળા કેમ વાંચે એતો કોણ જાણે પણ આપણે ત્યાં એવું કહેવાનો રિવાજજ પડી ગયો છે એટલે એવું કહું છું; બાકી આંખવાળા કે કાણીયો વાંચેજવાંચે.

પછી ધીરે રહીને તે એકાદ છોકરાની પાસે બેસતા અને પેલો ગુંદરવાળો કાગળ ભીનો કરી કે થુંક ચોપડી પેલા ભલા માણસને લુગડે–બરડાપર ચીટકાવી દેતા અને ' કેમ છે દોસ !' કરીને એનો વાંસો થાબડતા, અને કાગળને બરાબર ચીટકાવી દેતા, પછી ધીરે રહીને ઉઠી જતા.

અને પછી તો જોઇ લો જે ગમ્મત મળે તે. જે જુએ તે પેલા છોકરાનો ' હુરીઓ ' કરે ને હસે ને પેલો બિચારો સૌને હસતા જોઇને હસે પછી ખરૂ કારણ જાણે ત્યારે વળી ઑર રંગ જામે.

ઘણી વખત પંડિતજી હાથમાં કાગળ રાખી તેને ભુંગળાની માફક વાળી અંદરની બાજુ એકાદ મુઠી રેતી ભરી રાખતા; અને કાગળ હાથમાં એવી રીતે પકડતા કે કોઇને કાંઈ વહેમ જાય નહિ. કોઈ કોઇ છોકરાઓ હાફકોટ પહેરી આવતા અને તેનાં ખીસ્સાં સાધારણ રીતે બહારની બાજુ હોઈ બટન ખુલ્લાં હોય ત્યારે ખીસ્સાનાં મોઢાં પણ ખુલ્લા થઇ જતાં. બેસે ત્યારે તો વાતજ ન પુછવી. પંડિતજી એવા એકાદ જણ પાસે જતા અને વાતમાં ને વાતમાં એના ખીસ્સા પાસે પેલા કાગળનો એક છેડો લાવી બીજે છેડેથી કાગળ જરાક ઉંચો કરતા. આસ્તેથી અને ચાલાકીથી જરાકવારમાં બધી રેતી જઇ પડતી પેલાના ખીસ્સાના ખજાનામાં. પછી પંડિતજી ખસી જતા અને મ્હારા જેવા એકાદને પેલા પાસે પેન્સીલ કે ચાકુ કે એવું કાંઇ લેવા મોકલતા. પેલો ખીસ્સામાં હાથ નાખતો અને ખીસ્સુ રેતીથી તર જોઇ અજબ થતો. તેનો હાથ બહાર નીકળે અને રેતી

હોય એટલે જોઈલો મઝા. બધા એકઠા થઇ એના એ નવી જાતના ચવેણાની માગણી કરે ને હસી હસીને વાજ આવે.

એક દિવસ શાળામાં એક જણને સરનામે ટપાલમાં પાર્સલ આવ્યું. એને નવાઇ લાગી કે એના પર પાર્સલ કોણે મોકલ્યું હશે? પાર્સલ ખોલ્યુ તો આજુબાજુ સુંગધી ફેલાઈ ગઇ. સૌયે જાણ્યું 'શું મઝાનું અત્તર હશે ?' પણ જ્યાં બાટલી ઉઘાડી હાથે ઘસે ત્યાં તો ખાસ્સુ ઘાસલેટ નીકળ્યું. શીશી અને પેકીંગ એવાં કે મગજ તર થઇ જાય ! કોઇ એકદમ તો પારખી ન શકયું પણ તરત ખબર પડી કે સીંહના ચામડામાં ગધેડુ છુપાયલુ હતુ. પંડિતજી તો ખૂબ ખીલ્યા અને પેલી શીશી ધીરે રહીને પેલાના માથામાં રેડી પછી એક બાજુ એનો વાક્પ્રવાહ શરૂ થયો અને બીજી બાજુ સૌનો હાસ્ય-પ્રવાહ શરૂ થયો. બેઉ પ્રવાહનો સંગમ એવો તો મનોરમ્ય થયો કે એ દેખાવ અમે જીંદગી સુધી યાદ કરીશું. એમાંયે પંડિતજીની હાથચાલાકી હું તો કળીજ ગયો હતો.

આવાં આવાં તો અનેક પરાક્રમો છે અને એની પરંપરા લંબાવીએ તો ખાસ્સુ મોટું પુસ્તક ભરાઇ જાય.

*

પંડિતજીનું પ્રેમપુરાણ

મલાડથી મુંબાઇ જવાને માટે એક એવી સરસ ગાડી છે કે તેની બરોબરી પંજાબમેલ પણ ન કરી શકે. છત્રીસ મીનીટમાં ઓગણીસ માઇલની સફર થાય. તેમાંયે વચ્ચે એક સ્ટેશને ગાડી બે મીનીટ ઉભી રહે. કાઢો ત્રિરાશી કે પંચરાશી. ગાડીની ઝડપ કલાકના કેટલા માઇલની ? એકકે એવી 'ફાસ્ટ' ગાડી નથી, એકકે એવી ' મેલ ટ્રેન ' નથી, એકકે, એવી ' લોકલ ' નથી કે જે એ ગાડીની હરીફાઈ કરી શકે. એ તે એજ. અનન્વય અલંકાર. માનિનીના મુખની ઉપમા શોધવા માટે પાનાં પુસ્તક અને વેદ વેદાંગ ખોળીને આખરે આરસીનો આશરો લેવો પડયો તેજ રીતે એની જોડી શોધવા માટે એના પડછાયાનોજ આશરો લેવો પડે. તેમાંયે જ્યારે વાંદરા વટાવીએ છીએ ત્યારે ભારે ગમ્મત જામે છે. વાંદરાથી એક બીજી ગાડી છૂટે છે અને પછી જુઓ બેઉ ગાડીઓની શી હરિફાઈ જામે છે તે. પૂનાની ' રેસ ' કે મુંબાઇની ' રેસ ' અઠવાડીઆમાં એક કે બે

વખત રમાય અથવા વરસમાં ગણ્યા ગાંઠયા દિવસ રમાય પણ આ સરત તો અઠવાડીઆના છ દિવસ તો જરૂર રમાયજ રમાય. ગાડી-માંથી અર્ધું ડોકું બહાર કાઢી ' આ આગળ થઇ, ' ' રંગ છેરે ' ડ્રાઇવર ' ને ' ' મારી આગળ ' ' આવજો ' ' હુરીઓ ' વિગેરે પોકારો સાંભળ્યા હોય તો તમને પણ ઉમંગ થઈ જાય કે આપણે પણ કાંઇક બોલીએ.

કેટલાક રસીયા તો ડ્રાઇવરની સીકલ જોઇને કહી દેતા કે આ આવો છે. અને ગાડી આગળ લઈ જશે કે પાછળ પડી જશે.

એક વખતે મ્હારે અને પંડિતજીને એ ગાડીમાં જવાનું થયું. અમે એ વખતે મુંબાઈ પરીક્ષા આપવા આવેલા અને મલાડમાં નથુભાઇ નારણદાસને ત્યાં ઉતરેલા. નથુભાઈ નારણદાસ પંડિતજીના કાકાના જજમાન થાય. તેમનો મરવારોડ પર સુંદર બંગલો હતો.

અમે બેઠા હતા બારી પાસે અને રસપૂર્વક ભાગ લેતા હતા એ સરતમાં. એવામાં પંડિતજીની નજર સામેની ગાડીમાં પડી. અમારી ગાડી માહીમ નજીક આવી પહોંચી હતી અને પેલી ગાડી પણ માહીમ પાસે આવી ગઇ હતી. બન્ને વચ્ચે છેટું હતું છતાં તે લગભગ સરખા વેગે દોડતી હતી. એક ગાડીમાંથી બીજી ગાડીમાં 'પેસેન્જર' ને જોઇ શકાય એમ હતું પણ ઘોંઘાટ એટલો હતો કે કોઇપણ જાતની વાતચીત એ બે ગાડીઓના મુસાફરો વચ્ચે થઈ શકે એમ ન હતું. મોટેથી ઘાંટો કાઢીને બોલે તો જેવું તેવું સંભળાય કે હાથના ચાળા ચસકા કરે તે દેખાય અથવા રૂમાલ ફરકાવે તે જોઇ શકાય. તે સિવાય બીજી કોઇ નવી રીત એ બે ગાડીઓના મુસાફરોને વાત કરવાને કોઈએ શોધી કાઢી નથી. આગળ ઉપર કોઇનું ભેજું એ વિષયમાં ચાલી શકે કે નહિ તે અત્યારથી કેમ કહી શકાય ?

પંડિતજી એ રસાકસીમાં ભાગ લેતા લેતા એકદમ બોલી ઉઠયાઃ ' નટવર ! એજ ! એજ ! જો પેલી, એજ ! એજ !

મ્હેં એકદમ સ્હામી બાજુ નજર નાખીને પૂછયું ' શું એજ !'

' પેલી સામે છે તે. '

' કોણ ? '

' એજ ! એજ ! તને કહ્યું હતુંને તેજ ! '

સામી ગાડીમાં એક તેર ચૌદ વરસની કુમારિકા બેઠી હતી. તેનું વદન શ્યામ હતું પણ ચહેરો ઘાટદાર હતો.

' પણ કાંઇ સંબંધ વગરજ એજ એજ કર્યા કરશે ? '

' અરે ઉભો રહે તો ખરો. '

અને પંડિતજીએ તેના તરફ જોઇને મ્હોં મલકાવ્યું, પેલી પણ હસી. પણ એ બધું ગૌડબંગાળ હું સમજું તે પહેલાં તો અમારી ગાડી માટુંગા વટાવી ગઇ હોવાથી આગળ ચાલી. સામી ગાડી દાદર સુધી ' ફાસ્ટ ' હતી અને અમારી ગાડી એકદમ ' ચર્ચગેટ ' જતી હતી.

સામેનો ચહેરો ન દેખવાથી પંડિતજી બેઠા એટલે મ્હેં તેમને પૂછયું કે પંડિતજી ! એ કોણ હતું ?

' તને મ્હેં વાત કરી ન હતી ? '

' અરે ભલા માણસ ! તારા જેવો કોઇ ભૂલકણો નહિ. કોઈ બીજાને કહ્યું હશે અને મ્હને વાત કરી એમ કયાં ઠોકી બેસાડે છે ? '

પંડિતજી જબરા ભૂલકણા હતા. એનો મ્હને ઘણીએ વખત અનુભવ મળી ચૂકેલો. એક વખત એમના હાથમાંજ અમરૂશતક હતું અને અમરૂશતક શોધવાને મ્હારા મોટાભાઇની આખી 'લાયબ્રેરી' ઉથામી વળ્યા. એવાં એવાં તો અનેક દ્દષ્ટાંતો આપી શકાય.

પંડિતજી તરતજ પોતાનું દાસ્તાન છૂટી ચોટલી રાખી હાથના હાવભાવ સાથે કહેવા મંડયા.

'નટવર ! ત્યારે તને એની ઓળખાણ મ્હારે કરાવવી જોઇએ. મ્હારા પ્રેમપુરાણનાં બે પાત્રો છે. એ અને હું. એનું નામ કાલિકા દેવી. હું અને એ એટલે તારા 'શેક્સપીયર'નાં 'રોમિઓ' અને 'જુલીએટ' કાલિદાસનાં દુષ્યન્ત ને શકુન્તલા અને પેલાં તું વખાણતો હતો તે બિલ્હણ અને શશિકળા. અમે એકબીજાને જોઇને મોહી પડેલાં પ્રેમપંથીઓ છીએ. અલબત થોડા વખતમાં અમારી આશાની વેલ ફળશે.

'હવે મ્હારૂં પુરાણ શરૂ કરૂં. પાત્રોનો ટુંકો પરિચયજ પૂરતો છે. એને પ્રેમ પુરાણ કરતાં પ્રેમ નાટક કહીશું તો વધારે બંધબેસતું આવશે. પુરાણના અધ્યાય કરતાં નાટકના અંક ઓછા હોય છે. ઘણુંખરૂં ત્રણ અને મ્હારા પ્રેમ નાટકના પણ ત્રણ અંક છે.

'એની શરૂઆત અમદાવાદમાં થાય છે. એક દહાડો ઉનાળામાં આપણે અગાસીમાં આનંદથી કેરીઓની મઝા ઉડાવી રહ્યા હતા. સેવક કાકાને ઘેર મ્હેમાન હતો. ઘરમાંથી જોઇએ ત્યારે અને મન ગમતી કેરીઓ ન મળે એટલે છાનામાના મેડે ચઢીને એક ખૂણામાં પાક નાખેલો તેમાંથી દિલ ચહાય તેમ કેરીઓ તફડાવતા અને ધીરે રહીને અગાસીમાં જઇ આડું અવળું જોતા જોતા ખાતા. સામા ઘરના છાપરા ઉપર કે આમ તેમ ગોટલા છોતરાં ફેંકી દેતા. એક દિવસ એજ રીતે અમારી પાછલી બાજુની અગાસી તરફ મ્હેં ગોટલો ફેંકયો પણ કોણ જાણે કેમ એ અગાસીમાં ન પડતાં નીચેની બારીમાં જઇને પડયો.

'પારધીએ ક્રૌંચને બાણ માર્યું અને આદિ કવિ વાલ્મિકીએ તે ઉપરથી રામાયણ જેવું મહાકાવ્ય રચ્યું તેજ મુજબ સેવકે ગોટલો ફેંકયો અને અને તે આડોઅવળો પડતાં તેમાંથી આખુએ પ્રેમપુરાણ —નહિ—પ્રેમ નાટક રચાયું.

'ગોટલો પડતાંજ ધીરે રહીને બારીએથી એક ખીલતી કળી

જેવી સુકુમાર કુમારિકાએ ડોકીયું કર્યું અને મીઠા મધ જેવા શબ્દો બોલી કે 'આ ગોટલો કયા ગધેડાએ અહીં ફેંક્યો ?'

'પ્રિયતમાના પહેલા શબ્દોમાં મ્હને 'ગધેડા' નો શિરપાવ મળ્યો હતો. એ પણ વિધિની વિચિત્રતાજને !

'અને પછી તો એની નજર મારા ઉપર પડી. કોણ જાણે કેમ મ્હારી નજર તેના ઉપર ઠરીજ ગઇ અને તે પણ સ્તબ્ધ થઇને મ્હારા સામુજ જોઇ રહી.

"મ્હેં ભૂલથી નાખ્યો' એમ કહી હું હસ્યો અને તે જોઇને એ પણ હસી.

'એવામાં અંદરથી બૂમ પડી 'કીલી ! અજમો લાવ તો' અને એ લચેલી દેહલતિકા ત્યાંથી ઉપડી ગઈ. મ્હારાં નયન અતૃપ્તજ રહ્યાં.

'પછી તો રોજ અગાસીએ જઇને એ સ્નેહતીર્થે બેસતો અને ગોખમાં બિરાજેલા દેવનાં દર્શન કરવા માટે જેટલા ભક્તો આતુર નહિ હોય તેથી વધારે આતુર નયને હું બારી તરફ જોયાજ કરતો. કેટલીકવાર દર્શન લાધતાં પણ પ્રત્યક્ષ વાત કરવાનો પ્રસંગ કદી પ્રાપ્ત થયો નહોતો.

'પ્રથમ દર્શનના 'ગધેડા' હવે માણસ બન્યા હતા.

'વડોદરાની વાત છે. એક વખત હું મ્હારા નાના કાકા સાથે જતો હતો. મ્હારા હાથમાં છત્રી હતી. સુરસાગર ઉપર અમને પાંચ સાત કન્યાઓનું ટોળું સામું મળ્યું. એમાં એ હતી. એનાં ચંચળ નયન અને ઉચ્છ્રૃંખલ વૃત્તિ ઢાંકયા ઢંકાય એવા ન હતાં. કાંઇને કાંઈ અડપલું કરવાની એને ઇચ્છા થઇ આવી હોવી જોઇએ એમ મ્હને જણાયું.

'મ્હારી છત્રી ઝાલવાની ટેવ તો તું જાણે છે. છત્રીની ટોચ

આગળ રહે ને હાથો પાછળ રહે. એણે પણ ધીરે રહીને પોતાની છત્રીને એવી રીતે રાખી ને પાસે થઇને વટાતાં એની છત્રીનો હાથો મારી છત્રીના હાથામાં ભેરવી દીધો.

'પછી તો જોઇ લો મઝા! એક તાણે આમ ને બીજું તાણે તેમ. પણ આખરે નાના કાકાની શરમે મ્હેં તરતજ મ્હારી છત્રી છોડાવી લીધી ને કહ્યું કે 'માફ કરજો.'

'એ અને એનું સખીમંડળ હસી પડયું . એ જોઇને કાકાએ એવી રીતે છત્રી કદીએ ન પકડવાની મ્હને ચાંપીને શિખામણ આપી

'અમારા પ્રેમનાટકના ત્રીજા અંકનો પડદો પણ વડોદરામાંજ ઉપડે છે. એક વખત સેવક રાજમહાલરોડ તરફથી આવતો હતો અને સામેથી શ્રીમતીની સ્વારી પધારતી હતી ન્યાયમંદિર પાસે બેઉનો ભેટો થઈ ગયો. દૂરથી એક બીજાને જોઈને અમારી 'મળી દષ્ટો દષ્ટ' જેમ નવીનચંદ્ર અને કુમુદની મળી હતી તેમ.

'પણ અમે બેઉ નજીક આવીએ તે દરમિઆન પૃથ્વી મારા પગ નીચેથી સરી જતી હોય એમ મ્હને લાગ્યું અને હું ધબ્બાક દઇને પડયો. ભોગજોગે મારૂ માથુ શ્રીમતીએ પકડી લીધું, નહિ તો જોવા જેવો વખત આવત. આખુંએ માથુ રંગાઈ જાત અને હૉસ્પીટલમાં પડી રહેવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાત. પણ ધન્ય છે શ્રીમતીને! તેણે તરતજ લોકલાજ ધરેણે મુકીને અજબ શૌર્ય દાખવ્યું. સેવક પરણતા પહેલાંજ પગે પડયો કે 'હે દેવી! **शरणागतोस्मि! पाहि माम्।'**

'પ્રિયતમાનાં એ તૃતિય દર્શન.'

'તપાસ કરી તો પગ નીચે કમબખત કેળાનું છોતરૂં આવી ગયું હતું અને તેના પર પગ પડતાં આ અકસ્માત થઇ ગયેલો. પ્રભુ ખોટામાંથી સારૂ પરિણામ લાવે છે તેનો મ્હને સાક્ષાત્ અનુભવ ત્યાં થયો. એ અકસ્માતનો મ્હારે આભાર માનવો જોઈએ કે તેણે

મ્હને પ્રિયતમા સાથે પ્રત્યક્ષ વાર્તાલાપ કરવાની સંધિ પ્રાપ્ત કરી દીધી. અમદાવાદમાં જે છૂટ ન મળી શકી તે વડોદરામાં પ્રાપ્ત થઇ અને તે પણ પેલા અકસ્માતના પ્રતાપે. તેણે શ્રીમતીની જીભ મ્હારી સાથે વાર્તાલાપ કરવા પૂરતી છૂટી કરી દીધી હતી, અને મ્હારા સ્વાસ્થ્યના બ્હાને તે પ્રથમ પ્રશ્ન પૂછી શકી હતી.

' અને હવે નટવર ! મ્હારૂં માનવું છે કે અમ્હારાં આ સંપૂર્ણ સ્નેહલગ્નમાં પિતાજી સંમતિ આપી આભારી કરશેજ. વખત આવે ત્યારે તારે અમ્હારે પડખે ઉભવું પડશે.

આ વાત થયા પછી થોડા વખતમાં પંડિતજીનાં લગ્ન કાલિકા દેવી સાથે કરવામાં આવ્યાં. એ વાત જાણીને મ્હને ધણો આનંદ થાય તો નવાઇ નથી. અલબત એ લગ્ન ગોઠવવામાં કોનો હાથ હતો તે તપાસ કરવા હું ધણુંયે મથ્યો પણ બરાબર પત્તો મેળવી નથી શક્યો એટલે કાંતો પંડિતજીનું નસીબ ચઢીઆતું કે પછી કાલિકા-દેવીની ગોરમાનો પ્રતાપ વધારે. જે હોય તે ખરૂં પણ આખરે એ પરણ્યાં એટલે આપણને સંતોષ થયો.

*

શ્વાન ભાષા વિશારદ

*

દરેક મહાપુરૂષને હોય છે તેમ પંડિતજીને પણ કુતરાનો ભારે શોખ હતો. કાઠિયાવાડના એક રાજાએ પોતાના માનિતા કુતરા તથા કુતરીને પરણાવવા પાછળ હજારો રૂપીઆનો ધુમાડો કર્યો હતો એટલે સુધી એમનો શોખ વધ્યો હતો કે કેમ તે તો હું નથી કહી શકતો કારણ કે પંડિતજી પાસે એટલો પૈસો ન હતો અને એવો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો ન હતો, નહિતર પ્રસંગ આવ્યે પંડિતજી શું કરશે અને શું નહિ કરે તે કહી શકવા કે કથી શકવા અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક એ શ્રી હરિ સિવાય કોઇ સમર્થ નથી, તો મ્હારૂં તે શું ગજુ?

ગમે તેવું ભસતુ કુતરૂ હોય તોયે ઠંડે કલેજે ચાલ્યા જાય. એક વખત અમે મ્હારા એક દૂરના સગાને ઘેર ગયેલા, ત્યાં એક કુતરાને પંડિતજીએ એકદમ ઉપાડીને હાથમાં લીધો પણ તે તો એવો હરામખોર કે પંડિતજીની પદવી પીછાણ્યા સિવાય એકદમ શ્વાનભાષામાં એમની આલઓલાદ ધોવા લાગ્યો. પંડિતજી જરાય ગભરાય એવા ન હતા.

એમણે પણ એનો એવીજ રીતે સચોટ જવાબ વાળ્યો. પેલો પણ સમજી ગયો કે આ વળી મ્હારી ભાષા જાણનાર કોઇ મ્હોટો વિશારદ છે એટલે તરતજ તેણે પંડિતજીનું તેમની પદવી પ્રમાણે સ્વાગત કર્યું અને બે પગો વચ્ચે પૂંછડી દબાવી અતિવિનયથી આગલા બે પગ લંબાવી તેમાં માથુ ઢાળી પંડિતજીને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા. હું તો આ બધુ ગૌડબંગાળ સમજી ન શકયો પણ મ્હને લાગ્યું ખરૂં કે પંડિતજી કોઈ પ્રચણ્ડ શ્વાનભાષાશાસ્ત્રવિશારદ છે !

પોતાનો વિજય જોઇ પંડિતજી પરમ પ્રસન્ન થયા, અને તેમના ન્હાનપણનો, તેમજ એ શાસ્ત્ર કેમ શીખવું પડયું તે પ્રસંગ દાખવતો ઇતિહાસ મ્હને કથ્યો.

' નટવર, વાત એમ બની કે એક વખત હું મ્હારી ફોઇ સાથે છગન કાકાને ત્યાં ગયો હતો. એમના આંગણામાં એક નહિ પણ અનેક કુતરાં ફરતાં હતાં, એમનું ઘર એટલે કુતરાંનો અખાડો. પૂછી એ તો કહે કે કુતરાં તો પુણ્યવાન પ્રાણી છે. મહારાજ યુધિષ્ટીર પણ એમને સદેહે સ્વર્ગમાં લઇ જવા તૈયાર થયેલા. છગન કાકાના કેટલાક કુતરાતો ઘણા ભયંકર. ચોરને પણ બે ચાર કુતરાયે તો નસાડી મૂકેલાં અને લોહીલુહાણુ પણ કરેલા.

' અમને જોઇને બે ચાર કુતરા અમારૂં સ્વાગત કરવા મંડી પડયા, પણ તેમના શબ્દો ફોઇબા નહિ સ્હમજ્યાં એટલે ગભરાયાં ને ' ઓ મ્હારા બાપરે ! ' કહીને મ્હારા દાદાને બોલાવ્યા. દાદા ન આવ્યા તેથી કે કોણ જાણે કેમ પણ એ તો મુઠીયો વાળીને જાય નાઠાં. આગળ ફોઈબા ને પાછળ બે ત્રણ કુતરાં, અને પછી છગન કાકા. એમણે કુતરાંઓને બોલાવ્યાં કે ડાહ્યાં ડમરાં થઇને આવ્યાં. ફોઈબા ઉભાં રહ્યાં ને બેળે બેળે બ્હીતાં બ્હીતાં આવ્યાં. એમની રેશમી સાડી બે ચાર જગ્યાએથી ફાટી હતી અને હાંફ તો માતો નહતો. એમણે કુતરાંની આલઓલાદ ધોઇ, અને છગનકાકાનેય શાલ-

પામરી ઓઢાડી. હું તો ઠંડે કલેજે પેલા ધુરકતા નામદારો પાસે ગયો માથે હાથ ફેરવ્યો અને તનેજાણીને નવાઇ લાગશે નટવર ! કે એમનો પ્રકોપ તરતજ શાન્ત થઈ ગયો. '

' ત્યારે તો ન્હાનપણથીજ આ ભાષા તને આવડતી હશે ?' મ્હેં પૂછ્યું.

' ધીરેધીરે મ્હેં એનો અભ્યાસ કરેલો અને તેમનું જાતજાતનું બોલવું, જૂદા જૂદા હાવભાવ, ચાલચલણ અને રીવાજ પરથી બારીક અવલોકન કરી ધ્યાન રાખતાં હું ઠીક પ્રગતિ કરી શકયો. અલબત, એમની ભાષા ગૂઢ છે છતાં બાલ્યવસ્થામાં છે, અને આખુંયે શ્વાન સાહિત્ય કંઠસ્થ છે. હજી એમની ભાષામાં પ્રખર વિદ્વાનો નથી પાકયા. આપણા સાહિત્યકો જો ધ્યાન આપે તો એમના માટે એ સાહિત્યમાં ક્ષેત્ર વિશાળ છે. શ્વાન સાક્ષરો આપણા સાક્ષરો જેવા પ્રમાદી અને મત્સરગ્રસ્ત નથી તેમજ ગાલીપ્રદાન શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ નથી, એટલે ઉગતાને માટે પ્રકાશવાનું યે પુરતુ સ્થાન છે. '

પાછા ફરતાં રસ્તામાં પંડિતજીને ક્ષુધાદેવી એ પીડવાથી એની શાન્તિ માટે એકાદ ક્ષુધાશાંતિગૃહમાં જઇ ચહાની આરાધના કરવાનો મ્હને આગ્રહ કર્યો, પણ મ્હેં તો ચહાનો શતવિધ બહિષ્કાર કર્યો હોવાથી તેમની સાથે જવા પુરતીજ હા પાડી. તેઓ કેટલા ઘુંટડા ભરીને ચહાનો પ્યાલો ખલાસ કરતા તે ગણવાનું આવે વખતે મ્હારે માથે આવતું, અને એ વિષયની એક કુશળ ગણિત શાસ્ત્રીને છાજે એવી રીતે મ્હેં ગણત્રી કરી છે કે સરેરાશ ત્રણ ઘુંટડાથી પંડિતજી ચહાનો આખોયે પ્યાલો ગટગટાવી જતા. પંડિતજી તો કહેતા કે ચહાતો ભુમંડળ પરનું અમૃત છે ! નટવર !'

પંડિતજીએ ચહા અને કાંઇક ખાવાનું મંગાવ્યું એ આવે ત્યાં સુધી અમે બેઠા બેઠા લાખ લાખની હાંકતા હતા એવામાં હોટલ વાળાનો કુતરો અમારી પાસે આવ્યો. પંડિતજીએ કુતરાને જોયો

પછી તો પૂછવુંજ શું ? તેમણે કુતરાની ખાસ બીસ્કીટ આવે છે તે મંગાવીને એને નાખી ને માથે હાથ ફેરવા માંડયો. એક વખત હાથ ફેરતાંજ કુતરાંએ શ્વાન ભાષામાં કાંઈક કહ્યું. એ વિષયમાં હું નિષ્ણાત નહિ એટલે શું કહીશકું કે એ શું બોલ્યો અને શું નહિ. એ વિષયમાં મ્હારૂં પ્રાવીણ્ય હોત તો એ અમર શબ્દોથી આ પૃષ્ટોને વંચિત રાખતજ નહિ.

થોડીવારમાં ફરીથી કુતરો કંઇક મોટેથી બોલ્યો અને પંડિતજી એ તેને જવાબ આપ્યો અને પોતાનો હાથ એના શરીર પર ફેરવવા સારૂ મુકયો.

એકાદ મીનીટમાંજ કુતરાએ કુદીને ભયંકર અવાજ કર્યો તે સંભળાયો અને પંડિતજી ડાબે હાથે પ્યાલો ઉપાડી કુતરાના માથામાં મારતા હતા એ અનુપમ દૃષ્ય મ્હારી દૃષ્ટિએ પડયું.

બીજી મીનીટને અંતે પંડિતજીના જમણા હાથની ત્રણ આંગળીઓ લોહીલુહાણ થઇ ગયેલી મ્હેં જોઇ.

ચહાવાળો તરતજ દોડી આવ્યો અને પૂછયાગાછયા વિના પંડિતજીને તેમના આ પ્રશંશનીય કાર્ય બદલ પોતાની બધીયે અક્કલ ખર્ચી ઉપાલંભ આપ્યો અને પૈસા લેતી વખતે માલવિનાના પ્યાલાની કિંમત વસુલ કરી.

પંડિતજીની આંગળીઓનો ઘા મટાડવા દાકતરને બીલ ભરવુ પડશે તે ઉલટું ચહાવાળાએ પોતાના કુતરાની બેવકુફી અને બદનક્ષી ભરી ચાલ માટે આપવાનું તો બાજુએ રહ્યું પણ ચોર કોટવાળને દંડે તેમ પંડિતજી પાસે પ્યાલાની કિંમત કેમ લીધી એ વિચારમાં હું ચાલતો હતો ત્યાં એ વિચાર પરંપરાનો ભંગ કરતાં પંડિતજીએ કહ્યું: ' નટવર, એ કુતરા જેવો બ્રહ્મનિષ્ઠ બીજો કોઇ કુતરો મ્હેં ન જોયો. પંડિતોને મ્હારા અને તારાનો, ભેદ કદી નથી ' હોતો એ

એ વાતનું પ્રતિપાદન કરવાને અમ્હારે આ બધુ થયુ હતુ. તમારૂં લોહી તે મ્હારૂં લોહી એમ કહી તેની પરીક્ષા લેવા કાજે મ્હારાં આંગળાંમાં તેની પ્રચણ્ડ દંષ્ટ્રાવડે લોહી કાઢયુ પણ હું બ્રહ્મપદમાં પારંગત નહિ તેથી મ્હને જરાક ગુસ્સો આવી ગયો તેથી મ્હેં ઉલટો પ્યાલો ભાગી નાખ્યો અને તેના પ્રાયશ્ચિત રૂપે એની કિંમત ભરી આપી. હવે મ્હારે મ્હારા ક્રોધનું દમન કરતાં શીખવું જોઇએ.'

પંડિતજી તે વખતે દ્વૈત અને બ્રહ્મ સંબંધી પુસ્તકોનું પારાયણુ કરતા હતા એટલે આખો દિવસ ને રાત એમને બ્રહ્મનાજ વિચાર અને બ્રહ્મનાંજ સ્વપ્નાં આવતાં હતાં તેથી એની અસરથીજ આ બોલ્યા હશે એમ મ્હારૂં માનવું હતું. પછી મનની વાત તો તે જાણે.

*

ચોકટનો નવ્વો

*

'નટવર પેલા ચંદુલાલનાં લગન નજીક આવ્યાં ' પંડિતજીએ એક દિવસ મ્હને કહ્યું.

' કયે દહાડે ' મ્હેં પૂછયું.

' આ સાતમે. કાંઇ ગયા સિવાય છૂટકો છે ! '

' જવું જ જોઇએ. એ બહાને સુરત જોવાશે.'

અને સુરત જવાનું નક્કી થયું. ચંદુલાલ અમારો જીવજાન દોસ્ત. તેના લગનમાં ન જઇએ તો કોના લગનમાં જઇએ ?

વખતસર અમે સુરત જઈ પહોંચ્યા. એટલામાં રાંદેરથી મ્હારા કાકાનો કાગળ આવ્યો કે આટલે સુધી આવ્યો છે ત્યારે મને જરૂર મળી જજે એટલે મ્હારે તેમને મળવા જવાનું હતું, તેથી બ્રાહ્મણોની પંક્તિ બેઠી તે સમયે મ્હનેજ એક બાજુ બેસાડી દીધો હતો.

પંડિતજીની જીભ અત્યંત સ્વાદપ્રિય હતી. થર્મોમિટરથી જેમ તાવ માપી શકાય છે તેમ તેમની જીભથી સ્વાદ માપી શકાતો. એમનો ખોરાક પણ નજીવો હતો. પોણો રતલ વાલની દાળ, અઢી દદીઆ કઢી, દોઢ ડઝન પુરી, ત્રણ દદીઆ ભરીને શીખંડ ને એના પ્રમાણમાં શાકભાજી એટલી નજીવી આહુતિ કર્મકાંડી બ્રાહ્મણ જેમ પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં હોમે તેમ પંડિતજીએ પોતાના વિશાળ મુખમાં ધીરે ધીરે અર્પી.

ઉનાળાના દિવસ હતા અને પંડિતજી ભીંતને અઢેલીને બેઠેલા હતા. લગભગ ખાઇ રહ્યા જેવા હોવાથી પવનની લ્હેર આવવાથી તેઓ ભીંતે અઢેલ્યા અને જરાવારમાં નિદિધ્યાસન લેવા મંડી ગયા. મ્હને તેમણે ઘણીવાર કહેલું કે 'નટવર! જ્યારે હું આંખ મીંચીને સર્વે ઇંદ્રિયોને નિયમમાં રાખીને મનનો હૃદયમાં નિરોધ કરીને ધીમે ધીમે શ્વાસ લઇને શાન્ત બેસી રહું ત્યારે હું પ્રાણાયમ કરૂં છું એમ તારે જાણવું, પણ મને એમાં શંકા રહેતી હતી કે પંડિતજી આમ પ્રાણાયમ કરતી વખતે કોઇ કોઇ વખત જમીને માથું કેમ અડાડી દેતા હશે? મ્હને તો એમના એ પ્રાણાયમ નિદિધ્યાસન જેવા લાગ્યા. એટલે મ્હેં એને નિદિધ્યાસનનું નામ આપવાનું ઉચિત ધાર્યું હતું.

માણસને ઉંઘમાં સ્વપ્ન આવે છે, તે તો જાણે ઠીક. પણ પંડિતજીને તો દિવા સ્વપ્ન ધોળે દહાડે અને વળી જાગતાંજ સ્વપ્ન આવ્યું તો પછી નિદિધ્યાસન જેવા વખતે એમને સ્વપ્ન આવે તેમાં નવાઇ શી?

એમના હાથમાં અરધી ખાધેલી પુરી હતી અને એ બે ત્રણ વખત ધરતીને નમસ્કાર કરી પાછા ભીંતને અઢેલીને બેઠા હતા. એટલામાં એક જણ 'શ્રીખંડ શ્રીખંડ તમારેએ એ—' કરતો આવી પહોંચ્યો એટલે તેઓ એકદમ સફાળા ટટાર થઈ ગયા. અને હાથમાંની પુરી

પાસેના શ્રીગોડ **માલવી** બ્રાહ્મણના પત્રાળામાં નાખતાં મોટેથી બોલી ઉઠયાઃ 'એ લો ચંદુલાલ ! આ **ચોકટનો નવ્વો,** બોલો હું **ને**પોલીયન' અને ત્યારેજ મ્હને સમજણ પડી કે **પંડિતજી** તો સ્વપ્નમાં **ને**પોલીયનની રમતમાં પડેલા અને રમતમાંજ આ ચોકટનો નવ્વો ઉતરેલા.

પેણ પેલી પુરી કેવી જંગલી ? તદ્દન અભણ ! સુરત શહેરની ગટરો સુધરી પણ પુરી નહિ સુધરેલી તે આબાદ પેલા **શ્રી**ગોડ **મા**ળવી બ્રાહ્મણના બાજમાંજ જઇને પડેલી એટલે એ બ્રાહ્મણ તો રાતોને પીળોજ થઇ ગયો. એટલે તડુકીને મોટે સાદે અને ડોળા ફાડીને સંસ્કૃત ભાષામાં પંડિતજીની આલ ઓલાદ ધોઇ નાંખી. આખી પંક્તિ ખાવાનું ભુલી ગઇ અને ખડખડાટ હસવા લાગી. હસતાં હસતાં કોઇના મ્હોમાંથી કોળીયા પડી ગયા અને કોઇને ખુબ હસીને પેટમાં દુખાવો શરૂ થયો. **પં**ડિતજી પણ શું કરવું તે ન સમજાયાથી પેટે હાથ ફેરવી જાણે કાંઇજ ન બન્યું હોય તેમ મારી સાથે વાતે વળગ્યા-'અને નટવર, શંકરાચાર્યના સિદ્ધાંતની સાથે શેકસપીયરના સિદ્ધાતો પણ મળતા આવે છે. મ્હેં ત્હેનું શોધન કર્યું છે. અને થોડા સમયમાંજ હું તેનું પંડિતોમાં પ્રતિપાદન કરવાનો છું. **આર્યાવર્ત**ના વિદ્વાન મંડળની તે વખતે જોવા જેવી સ્થિતિ થઇ જશે.'

પણ ત્યાર પછી જ્યારે જ્યારે અમે સુરત જતા અને જમવા બેસતા ત્યારે ત્યારે કોઇને કોઇ પુરીને બદલે અમારી પાસે આવીને બોલી જતું કે 'લો **ચોકટનો નવ્વો** ઓ...ઓ.'

એ વખતે પ્રંડિતજીની આકૃતિમાં વિલક્ષણ વિકૃતિ થઇ જતી અને મ્હને તો એમના અને ઉરાંગ ઉટાંગના મ્હોંઢામાં ઘણુંજ સામ્ય જણાતું.

*

બંગડીના કકડા.

*

પંડિતજીને નસીબ યોગે અભ્યાસની ઇતિશ્રી કરી કન્યાશાળામાં શિક્ષકની જગ્યા સ્વીકારવી પડેલી. ધીરે ધીરે એમની કીર્તિ ચોગમ ફેલાઈ ગઇ હતી અને ઘણી જગ્યાએ તે માનપાન પામતા હતા.

તેમની ટપાલ હંમેશાં વધતી જતી હતી. જેટલી વખત ટપાલ વહેંચાય તેટલી વખત જો પંડિતજીના કાગળ ન આવે તો થઇ રહ્યું ! એવું ન થાય તેટલા માટે પંડિતજીને પાંચ પંદર વખત મ્હેં તેમને પોતાનેજ પોતાની જાત ઉપર પોતાનેજ સરનામે કાગળો અને ચોપાનીયાં પોસ્ટ કરતાં પકડયા હતા. એક વખત તેમણે મ્હને ખાનગીમાં કહેલું કે: ' નટવર ! જૂના વખતમાં એમ માનવામાં આવતુ કે જેને ઘેર ઝાઝો વરો, ઝાઝાં ઢોર, અને ઝાઝી આવક તે મોટો ગણાતો. પછી જેને ઘેર ઝાઝા પૈસા અને ઝાઝા માણુસ તે મોટો ગણાતો પણ વીસમીસદીમાં બડેખાંમાં ખપવા માટે ઝાઝી ટપાલ અને ઝાઝા

કાગળ હોવાની જરૂર છે. ઝાઝી ટપાલ હોય તો એમ પુરવાર થાય કે આપણને અગણિત ઓળખાણ છે

અને એમને જે દિવસે ઝાઝી ટપાલ હોય તે દિવસે સોનાનો સૂરજ ઉગતો.

બપોરની ટપાલ બરાબર બારને ટકોરે એમના વર્ગમાં આવતી અને ટેબલપર મૂકાતી. ટપાલ આવે કે લેસન બંધ થાય, અને પંડિતજી ટપાલ વાંચે, ને ખુશ થાય.

ફીમેલ ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં ગુજરાતી પાંચમા ધોરણમાં તેઓ શિક્ષક હતા અને સાધારણ રીતે મોટી ઉમરની બાલિકાઓ પણ એમના વર્ગમાં હતી.

એક દિવસ તેમણે કાંઇ કામ હોવાથી મ્હને ત્યાં બોલાવ્યો હતો. અમે વાતો કરતા હતા એવામાં ટપાલ આવી. મ્હારી જરાય દરકાર કર્યા સિવાય એમણે ટપાલ વાંચવા માંડી.

એક કાગળ ફોડયો ને વાંચ્યો. મ્હોં મલકાયુ.

બીજું પત્તુ હતુ તે વાચ્યું. હસ્યા.

ત્રીજો કાગળ ફોડયો ત્યાંતો બંગડીઓના કકડા ખણિંગ ખણિંગ કરતા નીકળ્યા. પંડિતજી એકદમ ઝંખવાણા પડી ગયા, પણ મ્હને તો હસવુ આવી ગયું. મ્હને હસતો જોઇ આખો વર્ગ ખડખડાટ હસી પડયો.

પંડિતજીએ એ કાગળ બાજુએ ફેંકી દીધો અને ગંભીર મ્હોડે બીજો કાગળ લઇને ફોડયો.

ઘરના બળ્યા વનમાં ગયા તો વનમાં લાગી આગ. એમાંથી નીકળ્યા વાળના ગુચ્છા ને દાંતીઆના કકડા.

એક પાર્સલમાંથા પેણાના કકડાને નાની સરખી ઢીંગલી નીકળી. મ્હારૂં તો હસીહસીને પેટ દુઃખી ગયું. આખા વર્ગની કન્યાઓની પણ એવીજ દશા હતી.

પંડિતજીનું મ્હોડું અઢી પાશેર એરંડીયુ પીધા જેવુ થઈ ગયું હતું. તે વખતે તો એ કાંઈજ બોલ્યા નહિ પણ પછીથી મ્હને ખબર આપી કે એમના પર કોઇએ અતિ પ્રસન્ન થઈને એ અનુપમ પ્રસાદી મોકલાવી હતી અને એ સૌ એક દેવીસ્વરૂપ સન્નારીનું સ્મરણા વશેષ હતું.

પણ આ બનાવ પછી એમની ટપાલ શાળાને બદલે ઘેર આવતી થઈ ગઈ હતી અને એ સઘળું કારસ્થાન મ્હારા કાકાની દીકરી મણિનુંજ હતું એમ મ્હને પાછળથી જણાયું હતું.

*

ચકમની નાત

*

પંડિતજીના પિતાજી અસાર સંસારમાં કોઇ અમર નથી એ કાલાતીત નિયમના અપવાદ રૂપ ન થવાની ઇચ્છાથી કે કોણ જાણે કેમ પણ મરણ પામ્યા. તેમના મોટાભાઈ પણ પરવાર્યા હતા એટલે હવે પંડિતજીને પિતાની પાછળ ઉજવણી કરવાનો શુભ અવસર આવ્યો હતો. 'બાપનું બારમુ ને સ્રીની અઘરણી' એ બે વારે વારે આવતાં નથી. એ વખતે જેટલું કરાય તેટલું કરી લેવું અને નચાય તેટલું નાચી લેવું એવી સાધારણ લોકની માન્યતા હોય છે.

સ્વર્ગ પ્રત્યે પંડિતજીને કંટાળો હતો. સ્વર્ગ એટલે વિહારનું સ્થાન એવી પંડિતજીની માન્યતા હતી. કોઈપણ માણસ મરણ પામે તો તેને માટે એમ બોલવું કે ફલાણા ભાઇ સ્વર્ગે ગયા. એ મહાપાપ છે એમ અનેક દાખલા અને દલીલોથી પંડિતજીએ પ્રતિપાદન કર્યું

હતું અને મ્હને સમજાવ્યું હતું. એમ ન કરે તો પછી એ પંડિત શાના ?

એમન દલીલો પણ એમના જેવાજ ભેજામાંથી નીકળે એવી હતી. અલબત એના ઉપર મ્હેં અનેક પ્રયત્ન કર્યાં પણ ટીકા કરવા જેવું એક પણ ગાબડું જડયુ નહિ. દુશ્મનના કિલ્લામાં જરા જેવું નબળુ સ્થાન જડે તો તેના ઉપર પ્રહાર કરવા કોઇ મૂકે નહિ. પણ જ્યાં કામ સંગીન હોય ત્યાં લોખંડની સંગીન પણ નકામી પડે છે તેમ મ્હારી દલીલોયે નિરૂપયોગી અને નકામી થઇ ગઇ હતી.

એમનું કહેવું એવું હતું કે **સ્વર્ગ**માં પ્રેમ છેજ નહિ. જેને પ્રેમ કહી શકાય એવી એક પણ વસ્તુ **સ્વર્ગ**માં નથી. **સ્વર્ગ** એટલે વિહારનું સ્થાન અને તેયે સ્વચ્છંદ વિહાર. પુણ્ય હોય ત્યાં સુધી ત્હમે ત્યાં ટકો અને પછી પડો પાછા પૃથ્વી પર. એમના અમર શબ્દો હજીયે કાનમાં ગુંજે છે:

' **નટવર**, અને એ વિહાર પણ કોની સાથે ? **અપ્સરાઓ સાથે** ? ખરૂંને ? વાહ ! શું મુર્ખ લોકો છે ? એની એ **અપ્સરાઓ**, એમની **સાથે** અનેક જણે વિહાર કર્યો, એ દેવોને વરી, માનવોને વરી, મુનિઓને ભ્રષ્ટ કર્યા છતાં આપણે એના વિહારને વાંછીએ ! શી મુર્ખતાની પરિસીમા ! '

અને એમના શબ્દોમાં મ્હને પણ કાંઇક ને કાંઇક વજુદ લાગતું.એક વખત ભુલેચુકે હું બોલી ગયેલો કે **પંડિતજીના** પિતાજી **સ્વર્ગે** ગયા અને નસીબ જોગે **પંડિતજીના** કાન એ સાંભળવાના ગુન્હેગાર **થયા** પછી જોઇ લો એમનો વાક્ પ્રવાહ. **વિસુવિયસ** કે એટનાનો જ્વાળામુખી ફાટે અને તેમાંથી 'ધગધગતો લાવા' બહાર પડે તેમ **પંડિતજીનું** મુખ ફાટયું અને તેમાંથી પ્રખર વાક્ પ્રવાહ પ્રચણ્ડ વેગે બહાર પડવા લાગ્યો. અનેક દલીલો અને અનેક પિષ્ટપેષણોથી **એમની એની**

એ ફીલોસોફી તેમણે ફરીથી મારા મગજમાં ઠસાવા સફળ પ્રયત્ન કર્યો.

બાપનું બારમું કર્યા સિવાય કાંઇ ચાલે એમ ન હતું. એટલે પંડિતજીએ એ વિષે મ્હારી સલાહ લેવા માંડી.

' નટવર, નાત તો કરવીજ પડશે. ' તેઓ બોલ્યા.

' હાસ્તો ! કાંઈ છૂટકો થાય. ' મ્હેં કહ્યું.

' શું કરી શું ? એવું કરીએ કે આપણું નામ સૌને યાદ રહી જાય. '

' હાસ્તો, પણ શું કરશો ? '

' જે થાય તે ખરૂં. ઝાઝા પૈસા ખરચવા વિચાર નથી. '

' ત્યારે એક રસ્તો બતાવું. છે હિંમત ? '

' ક્હો તો હિમાલય ડોલાવુ કે પછી નર્મદા ઉલટાવું.

' નારે ! એટલુ બધું નહિ પણ પછી મારી સલાહથી ખરાબી થાય તો બૂમ ન મારશો. કાંતો આ પાર કે પેલે પાર. '

' ભલે ! આપણે તો એક વાત છે જ્યાં ત્યાં નામ કાઢવું છે. '

' સારૂ કે ખોટુ ? '

' બેમાંથી એક. '

' તો લાડુ કે શીખંડ પુરી. બાસુદી કે દુધપાક અથવા પાંચ પકવાન કરો તોયે તમારા બાપને કાંઇજ પહોંચવાનું નથી. નાહકનું જે હશે તે લોક ખાઇ જશે અને નામ તો નીકળે કે નયે નિકળે. રસોયા ઉપર તેનો આધાર રહ્યો. '

' ખરી વાત નટવર, પૈસા ખર્ચો પણ વરાને માથે પાણી ફેરવવું હોય તો તે રસોયા કરે ખરા. '

' પણ આપણે બીજો રસ્તો લઈએ, નવી રીતની વાત કરીએ'

' શું જમણ કરીશું ? '

‘ ભલે કે બૂરે નામ કાઢવું હોય તો કરો રોટલા.’

‘ શું ? રોટલા ! ’

‘ હા રોટલા અને છાશ. ’

‘ નટવર, એ વાત નવાઇની તો ખરી. રોટલા તે ચક્રમ્ અને છાશ તે તક્રમ્. કોઇ પૂછે તો ચક્રમને તક્રમની નાત કરી એમ કહેવાય પણ ખરૂ. ’

ભલે ત્યારે. થવા દો. પણ હિંમત જોઇએ.’

‘ આપણે તો નામ કાઢવું છે. આમ કે તેમ.’’

અને અમે ઠંડે કલેજે તૈયારી કરવા માંડી. કપુરીના પોચા પટેલ,મોજલપુરના મગનભાઇ, શિવાજીપુરાના પેથાભાઇ ને જેસંગ પુરાના વાઘજીભાઇ વિગેરેને છાશને માટે કહેવરાવી દીધું. ‘ તક્રમ્ ’ ની વ્યવસ્થા મ્હેં ઉપાડી લીધી.

પંડિતજીને હાથ ‘ ચક્રમ્ ’ ની ગોઠવણ કરવાનું હતું. શ્રીમતિ કાલીકાદેવી અને એમના સખીમણ્ડળે એ કામ ગુપ્ત રીતે ધમ-ધોકાર પાર પાડવાની પુરતી ખાત્રી આપી હતી.

પંડિતજીની નાતના નાના મોટા અનેક જણ સાથે મારે સારૂ હતું એટલે સામ દામ અને ભેદથી તેમને પંડિતજીનો એ અવસર પાર પાડવા મ્હેં સફળ આગ્રહ કર્યો.

ધીરે ધીરે નાતનો દિવસ પાસે આવ્યો. બધી તૈયારીઓ થઇ ગઇ. નોતરાં દેવાયાં અનેક ઉત્સાહથી લોક જમવા પધાર્યા.

પંડિતજીની નાતનો સવિસ્તાર હેવાલ એમનીજ નાતના એક ઉગતા લેખકે મ્હને લખી આપેલો તેજ અક્ષરસહ અત્રે આપી દઉં છું.

‘ અનેરા ઉત્સાહથી સુંદર રેશમી વસ્ત્રો અને બહુમૂલ્ય આ-ભુષણો સજી સજ્જનો અને સન્નારીઓ બાલ ગોપાલ સહિત પધાર્યાં હતાં. બાલ મંડળ અને સુંદરી સંઘના આનંદનો પાર નહોતો. છેલ્લી ઘડી સુધી શી રસોઇ થઇ હતી તેની નાતને ખબર પડી નહતી.

' પંગત પડી. પતરાળા પડીઆ પીરસાયાં અને પછી તો પં-ડિતજીની પલટણ છૂટી અને એકાદ શાક, બાજરાનો રોટલો અને છાશ પીરસ્યાં. બધુ પીરસાઇ રહ્યા પછી હર હર મહાદેવ થાય તે પહેલાંજ પંડિતજીએ નાત આગળ જઇને પોતાનું પ્રવચન શરૂ કર્યું તેનો જરૂરી ભાગ નીચે પ્રમાણે હતો.

" આજ કાલ માણસો અનેક રોગના ભોગ થઈ પડે છે. અને દાકતરોની એ તાજી ફરીયાદ છે કે અનેક રોગની ઉત્પતિ અજીર્ણમાંથી થાય છે. અજીર્ણ એ અનેક ભયંકર રોગનું જનન સ્થાન છે. વધારે અકરાંતીયા થઇને ખાવુ એ અજીર્ણનુ ઉત્પત્તિ સ્થાન છે. માણસો સ્વાદીષ્ટ અને ભારે ભોજન હંમેશાં ખૂબ ખાય છે. હવે મ્હારા જેવા સમાજસેવક અને જ્ઞાતિહિતૈષિની ફરજ છે કે આપ સર્વેના આરોગ્યનું સંરક્ષણ કરવું. તમે ભારે ભોજન જમો, તમને અ-જીર્ણ થાય અને દાકતરને નાહકના પૈસા આપો તો કેટલો બધો આ-પણી જ્ઞાતિમાંથી ધનનો અપવ્યય થાય ? સમાજમાંથી પૈસો આ રીતે ચાલ્યો જાય છે અને આર્થિક આપત્તિ આવીને ઉભી રહે છે. એ આપત્તિ ટાળવા માટેજ મ્હેં આરોગ્ય શાસ્ત્રને અનુસરીને ચક્રમ્ કરાવેલ છે અને વિલાયતના વડા વિદ્વાનો પણ તક્રને જીવન લંબાવનાર સંજીવિની માની તેના ઉપર ફીદા ફીદા થઇ ગયા છે એટલે આપને માટે મ્હેં તાજી તક્રની સવડ કરી છે. વડોદરા શહેરમાં તક્રના ભાવ ઘણા ઉંચા હોવા છતાં તેમાંયે આજવાના મહાતળાવના જળની મેળવણી ઘણાજ મોટા પ્રમાણમાં કરવામાં આવતી હોવાથી ઉંચી જાતની તક્ર વસ્તુનો વ્યય કર્યા છતાં મળતી નથી એ જોઈને આપને માટે ખાસ બહારગામમાં કાલે રાત્રે તક્ર તૈયાર કરાવી મંગાવેલી છે. આ ચક્રમ્ અને તક્રમ્ ખાધાથી મ્હારી ખાત્રી છે કે આપ સંતોષ પામશો કારણ કે માણસને જીવવાને માટે ખાવાનું છે કંઇ ખાવાને માટે માણસ જીવતો નથી. આવો સુંદર અને બળ દાયક ખોરાક બીજા કોઇએ પીરસ્યો હોય એવું મ્હારી જાણમાં નથી.

મુખવાસને માટે લોકો નાગરવેલનાં પાન ખાય છે પણ તેયે આરોગ્ય શાસ્ત્રથી વિરૂદ્ધ છે. નાગરવેલનાં પાન ખાધાથી મોઢુ અને દાંત બગડીને સડી જાય છે એવાં અનેક નિષ્ણાતોનાં પ્રમાણપત્રો છે તેથી આપને માટે નિરોગી નિમ્બતરૂનાં પાન મુખવાસાર્થે તૈયાર રાખેલ છે. એ લીધાથી આપની રૂચિ વધશે અને પાચન ક્રિયામાં ઘણોજ સુધારો થશે. આજ કાલ નાત કરવા પાછળ આપણા લોકો હજારો રૂપીઆનો ધુમાડો કરે છે તેને બદલે આ દાખલાનું અનુ-કરણ કરે તો મ્હારી સંપૂર્ણ ખાત્રી છે કે જ્ઞાતિની ઉન્નતિ ઘણાજ થોડા સમયમાં થયા સિવાય નહિ રહે. ”

અને પંડિતજીની વાત ખરી હતી એમ મ્હારે કહેવું જોઇએ. અમારી પાટીદારની નાત જો આનું અનુકરણ કરે તો તેમનો બેડો પારજ થઇ જાય.

પંડિતજીનું પ્રવચન પંદરેક મીનીટ ચાલ્યુ તે દરમિઆન અનેક ફારસો થયેલાં તેની થોડી ઘણી ખબર મને પાછળથી મળેલી. કેટલાક છોકરાં ‘ મા ! મને બાઉ ’ કરીને લાડવા માટે માગણી કરતાં હતાં. કેટલીક સ્ત્રીઓ ‘ અલી, આ સાડી મેં નાત હોવાથી કાલે લેવરાવી અને નાત તો આવી નીકળી.’ ‘અલીઆ મેં તો કાલનો અપવાસ કર્યો હતો. અને રોટલાને છાશ ખાવાનાં આવ્યાં. ’ વગેરે વાતો કરતી હતી અને કેટલાક યુવાનો પંડિતજીની ઠેકડી કરતા હતા. કોઈ કોઇ તો પંડિતજીને નાત બહાર મુકવાની વાત પણ કરતું હતું.

પીરસણીઆ પીરસતા જાય ને બોલતા જાય ‘ ચક્રમ્ તમારે ’ ‘ તક્રમ્ તમારે ’

પંડિતજીને નાત બહાર મુકવાની કોઇની હિંમત ન ચાલી કારણ કે મારો સ્નેહી વર્ગ એમના પક્ષમાં થઇ ગયો હતો. તેમની દલીલ એ હતી કે પંડિતજીએ ઓછુ જ એમ કહ્યું હતું કે હું અમુક

સારૂ જમણ કરીશ. એમને નાત કરવી હતી તે કરી. સૌને જમાડયા. ઓછાજ જમાડયા સિવાય પાછા કાઢયા છે ? નાતનો કયાં એવો ધારો છે કે અમુકજ લાડવાની કે શીરાપુરીનીજ નાત કરવી. રોટલાને છાશની નાત કેમ ન થાય ? એમાં શો વાંધો આવી ગયો ? ઘેર ખવાય અને પરઘેર કે નાતમાં કેમ ન ખવાય ?

અને એ દલીલો સામે કોઇ ટકી શકતું નહિ. ગમે તેમ પણ પંડિતજીનું નામ નીકળ્યું ખરૂ. સારૂ કે માઠું.

*

ઘે રે ઢો ક ળાં !

*

જેવી જેની પ્રકૃતિ, કોઇને શીયાળો પસંદ હોય છે તો કોઇને ચોમાસું. પંડિતજીને ઉન્હાળો પસંદ હતો, ઉન્હાળામાં તે ઘણા ખીલતા, મ્હને એમણે વસંતનો તથા ગ્રીષ્મનો મહિમા ઘણોજ સમજાવેલ, અલબત ! કોઇ કોઇ વખત એ મ્હારી પાસે એવા વિષયો ઉપર પ્રવચન કરતા ત્યારે હું સારી જેવી ઉંઘ ખેંચી કાઢતો, પણ પંડિતજીને એમાં જરાય ખોટું લાગતું નહિં, કારણ મ્હેં કહી રાખ્યું હતું કે જ્યારે હું મ્હોં નીચું રાખી હાથપર માથુ ટેકવી આંખ બંધ કરી કાન ખુલ્લા રાખી અંગ મરડું ત્યારે તમારે સમજવું કે હું તહમારા પ્રવચનનું અંતઃકરણ પૂર્વક મનન કરૂં છું.

વડોદરાથી કંટાળી પંડિતજી નસીબ અજમાવવા મુંબાઇ આવ્યા હતા અને મ્હારી સાથે મહીનાડ રહેતા હતા.

એક વખત હું અને પંડિતજી મલાડથી ચર્ચગેટ જવા નીકળ્યા. ઊન્હાળાનો દિવસ એટલે પંડિતજીના આનંદની અવધિ. પંડિતજીને ગાડીમાં ખુણો મળે તો ખુબ ખુશી થાય અને ખુણો મેળવવા માટે તો ઘણીએ વખત એમણે કેટલાકની સાથે સાઠમારી કરેલી, અને જૂના કાળમાં જેમ અસ્ત્રશસ્ત્ર સાથે યુદ્ધ થતાં તેમ આ નવા જમાનાને અનુસરીને એમણે અહિંસાત્મક વાગ્યુદ્ધ આદરેલાં. આજે પણ તેમને ખુણો મળ્યો હતો.

દિવાસ્વપ્નનો એમને અનુભવ હતો, એમ હું જાણતો હતો. તે મુજબ આજે પણ એમને સ્વપ્ન આવ્યું, પણ આજે એ દિવાસ્વપ્ન નહિ પણ તંદ્રાસ્વપ્ન હતું એમ કહી શકાશે.

ખૂણામાં બેસી બારી બંધ કરી પગ બેઠક ઉપર મુકી તેમણે રીંગણાં જોખવા માંડયાં. સુરતમાં ભાગળ આગળની કાછીઅણો રીંગણાં કેમ જોખે છે તે મ્હને એક દહાડો પંડિતજીએજ સમજાવ્યું હતું. મ્હને પંડિતજીના ડોકાની આ વખતની સ્થિતિ અને કાછીઅણના તાજવાની સ્થિતિ સમાંતર ભાસી. પછી ભૂલ પણ હોય. જેવી જેની બુદ્ધિ. અને જેવી જેની કલ્પનાશક્તિ. બધાં ઘોડાં કાંઇ સરખાં દોડતાં નથી. અમારા પંડિતજીની ઘોડી પાધર સુધી દોડતી હતી.

એવામાં સાન્તાક્રુઝનું સ્ટેશન આવ્યું. એક માછણ પોતાના સુગંધીદાર ટોપલા સાથે અમારા ડબામાં આવી. રેલ્વે કંપની કેટલી બેદરકાર ! એ લોકો માટે બરાબર ગોઠવણ કરતી નથી, માછલીનો ડબો રાખ્યો તેમાં શું વળ્યું ? એને માટે બરાબર બંદોબસ્ત રાખવો જોઇએ. પંડિતજી જેવા શુદ્ધ સનાતન બ્રાહ્મણ રેલ્વેમાં મુસાફરી કરતા હોય અને તેમની પાડોસમાંજ આવી રીતે માછણ પોતાનો વાસ મારતો ખાલી ટોપલો લઇને બેસે અથવા તો વાંદરા જેવા સ્ટેશનેથી એકાદો મુસલમાન કે ઘાટી પોતાની સાથે કતલખાના (Sloter House) નો કચરો લઇને બેસે એ તે કાંઇ રીત કહે-

વાય ? અર્ધી મીનીટ ગાડી ઉભે તેમાં ક્યાં ગાર્ડને કહેવા જઇએ ? સાંકળ ખેંચીએ તો પચાસ રૂપીઆ દંડ. સાળું કરવું શું ?

અમે તો ઘણીએ ના કહી પણ એ કમબખ્ત કાંઇ માને !

' મી તરી પૈસા દિલા આહેના ! તુઝયા બાપાચી ગાડી નહિં ' એવો રોકડો જવાબ એક બે જણને સંભળાવી દીધો અને એ ડબામાં આવીને બેઠી.

એના ટોપલામાં થોડીક માછલી હતી તે વાસ મારતી હતી પણ શું કરીએ ! ગાડી ફાસ્ટ હતી. સાન્તાક્રુઝથી સીધી ગ્રાંટરોડ જતી હતી. નાકે રૂમાલ દઇને બેઠા સિવાય છૂટકો ન હતો. પંડિતજી તો મહાપુરુષ હતા. તેમની તંદ્રા પણ મહાન હતી એટલે તેઓ જાગ્યાજ નહીં. નહિતો કોણ જાણે શુંયે કરત ?

એવામાં ગ્રાંટરોડ નજીક આવ્યું, પેલી ટોપલા સાથે ઉઠી અને માથે ટોપલો મુકી બારણા આગળ ઉભી.

પંડિતજી જ્યારે જ્યારે બહાર નીકળતા ત્યારે ત્યારે પોતાની જ્યેષ્ટિકાને સાથે રાખતા, તે કહેતા કે એના વગર શોભીએ નહીં. એ હાથનું ભુષણ છે. માણસનું ભૂષણ નાક અને હાથનું ભૂષણ સોટી. સોટી ન હોય તો શું નું શું થઇ જાય, ધારો કે કોઇ બદમાશ તમારી સાથે લડવા આવ્યો તો ? અને ધારો કે કોઇ વખત કોઇ માતેલો સાંઢ દોડતો દોડતો સામો આવ્યો તો ? અથવા ધારો કે કોઇ કુતરૂં તમારી પાછળ પડયું તો ? અને ધારો કે કોઇ છોકરૂં તમારી ટીખળ કરે તો ? અથવા તો એવા એવા અનેક પ્રસંગો પડયા તો ? જો એ વખતે હાથમાં સોટી હોય તો તમારૂં જોર અને પરાક્રમ પ્રકટ કરી શકો.

ગાડી ઉભી રહી, પણ ડ્રાઇવર એવો કમબખ્ત કે આંચકો એવો સખત લાગ્યો કે પેલી માછણ પડી પંડિતજીના ઉપર. પડતાં પડતાં ટોપલો ઝાલી લીધો. પંડિતજી કોણ જાણે કેમ પણ સફાળા ઉઠયા અને એક બે સોટી પેલી માછણને અડાવી દેતાં દેતાં બોલ્યા:

' અરે કમજાત ! કેટલી વાર કહ્યું કે હું કહું તે તારે કરી દેવું, પણ કરતી નથી. આજે ઢોકળાં કેમ ના કર્યા ? ઢોકળાં કરવાનું મ્હેં તને કહ્યું હતું તો ખરૂં. '

અમે બધા તો આથી આભા થઇ ગયા. પંડિતજી શું બોલે છે ? બાઇને ઢોકળાં કરવાનું કહ્યું, અને ના કર્યાં તેમાં આ પરસાદ શાનો ?

માછણ પણ જબરી ચાલાક, તેણે પણ પંડિતજીની રેવડી દાણાદાણ કરી. તે પણ સમજી કે કાંઇ આંધળે બહેરૂં કુટાય છે. એટલે તેણે પણ પંડિતજીને ઉધડા લેવામાં બાકી ન રાખી. એવામાં ગાડી ઉપડી. પેલીને કાંઇ પુછવું પડે ? તેણે ચાર પાંચ માંછલાં ઝાલીને પંડિતજીના મોઢા ઉપર ફેંક્યાં અને બોલીઃ ઘે રે ! ઢોકળાં. તુલા ઢોકળા પાહિજે ! ઘે રે ઢોકળા.'

અને એ માછલાં પણ સાવ મુરખ ! કેવાં અણઘડ ! પંડિતજીના કપાળમા આબાદ વાગ્યાંઅને તેમના ખોળામાં પડયાં.

પંડિતજીનું મુખારવિંદ આ વખતે જોવા જેવું થઇ રહ્યું હતું. તેઓ ચર્નીરોડ ઉતરી પડયા, અને એક ઓળખીતાને ત્યાં જઇને સાબોળ સ્નાન કરી આવ્યા તથા કપડાં બદલી આવ્યા.

સાંજે ઘેરે આવીને તપાસ કરતાં માલુમ પડયું કે પંડિતજીએ શ્રીમતી કાલિકાદેવીને ઢોકળાં કરવાનું કહેલું પણ એમને નાથી કાકીએ આજે ખુબ આગ્રહ કરી જમાડેલાં અને જલદીથી ઘેર જવા નહિ દીધેલાં તેથી સાંજે ઘેર જતાં મોડું થઈ ગયું અને ઢોકળાં કરવા જેટલો વખત નહિ હોવાથી પંડિતજીને માટે બાજરાના રોટલા કરી મુકેલા, તેથી તેમનો મિજાજ ગયેલો અને શ્રીમતીને ઉધડાં લઇ નાખેલા.

હવે એ ને એ ભ્રમણામાં પંડિતજીને દિવાસ્વપ્ન આવ્યું અને શ્રીમતી કાલિકાદેવી ઉપર કાઢવાનો ખાર માછણ ઉપર કાઢીને આટો બાઝી નાંખ્યો.

પછી તો જ્યારે જ્યારે અમે ઢોકળાંની વાત યાદ કરતા અથવા અમારા ભાણામાં ઢોકળાં પીરસાતાં ત્યારે પેલાં માછલાં યાદ આવતાં અને જ્યારે જયારે માછલાં જોતાં ત્યારે પંડિતજીનાં ઢોકળાં યાદ આવતાં.

*

કવિ શ્રી

*

પંડિતજીને કવિ થવાનો અને કવિ તરિકે સાહિત્યરસિકોમાં નામના મેળવવાનો ભારે શોખ હતો. તેમનો વિચાર એ હતો કે કોઇએ ન કર્યું હોય તેવું કરી બતાવવું. કોઈએ ન લખ્યું હોય તેવું લખી બતાવવું. કાંઈક નવિનતા કર્યા સિવાય કદીએ નામના મળતી નથી અને નવું બતાવ્યા સિવાય કોઇ સંભારતું નથી. એના સમર્થનમાં તેઓ ઘણાં દૃષ્ટાન્તો આપતા. કવિ ન્હાનાલાલે આંદોલનો શોધી કાઢયાં તો તેઓ વખણાયા, રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથે ઇંગ્રેજી ઢબની કવિતા ચંદા વિગેરે લખ્યાં એટલે તેઓ પ્રકાશમાં આવ્યા, રા. કાન્તે વસંતવિજયથી નવી પ્રણાલીનાં ખણ્ડ કાવ્યોની શરૂઆત કરી અને તેઓ થોડું લખ્યા છતાં સાક્ષર ગણાયા, રા. બાલ તથા મણિલાલ નભુભાઈ ફારસી સાહિત્યમાંથી

ગુજરાતીમાં ગઝલનો રાગ લાવવા માટે પંકાઈ ગયા, અને છેલ્લે છેલ્લે રા. મનહરરામ પોતાના નામના છેલ્લા બે અક્ષરનો નવીન છંદ બનાવવા માટે તેમજ રા. ખબરદાર સરવાળા બાદબાકીના નવા નવા છંદો માટે ગવાઈ ગયા તેજ મુજબ પંડિતજીનો વિચાર કાંઇક નવું કરી બતાવી જગતને આંજી નાખવાનો હતો. પણ શું નવું કરવું તેની ચર્ચામાં તેમણે મ્હારી સાથે કલાકોના કલાકો ગાળવા છતાંયે એક પણ નિર્ણય પર તેઓ આવી શકયા નહતા એ અફ્સોસની વાત હતી !

એક વખત તેમણે મ્હને કહ્યું કે ' નટવર, આનો કાંઇ રસ્તો કાઢ. '

અને કોઈપણ ગુંચ હોય તો તેનો નિકાલ લાવવા તે મ્હારી સલાહ લેતા. અલબત, દરેક વિષયમાં હું નિષ્ણાત છું એવું મ્હારૂં કહેવું નથી પણ કેટલીક વખત મ્હારી સલાહ એમને કામની અને વ્હેવારૂ લાગતી, એ બાબતની તો કોઇથી ના પાડી શકાય એમ હતું જ નહિ.

મ્હેં કહ્યું: 'એ માટે મ્હારી બુદ્ધિ પ્રમાણે એક રસ્તો જડે છે ત્હમે નવા છંદ શોધવાની ખટપટમાં ન પડો પણ નવી જાતનાં કાવ્યો જૂના રાગોમાં લખવાનું શરૂ કરો. '

અને પંડિતજીને એ સૂચના પસંદ પડી પણ ખરી.

થોડા દહાડામાં એમણે કેટલીક કવિતાઓ ઘસડી કહાડી. લુહારના કારખાનામાં એરણ ઉપર લોખંડ ઘડાય છે તેમ તેમના મગજમાં કલ્પનાનો તાર ઘડાઈને પાતળો થતો પછી તે દ્રાવક થઇ સફેદ પાન ઉપર કાળી લીટીરૂપે પરિણમતો. તેમનાં અનેક કાવ્યોમાંથી થોડાંક વાનગી દાખલ આપું છુંઃ

આકડાના ફુલને

*

આકડાના ફૂલ !
    તારૂં ઝાઝું છે મૂલ
કરે લોક મૂર્ખ ભૂલ
    તે ન કરે દિલ કુલ
        રૂડા આકડાના ફૂલ !
તું તો ગોદરાનું નાક
    રૂડો આપે તુંયે પાક,
તારૂ મઝાનું શું તૂર
    ઉડી જાય દૂર દૂર
        રૂડા આકડાના ફૂલ !
તારી ચુની શી સુહાય,
    ઘણી કન્યકા લોભાય
ચુંટે હાથથી ચતૂર
    જડે નાક એ મધુર !
        રૂડા આકડાના ફૂલ !
નમણું શોભતું શું નાક,
    ચુની મધુર આક પાક
રસિક થાય ઘેલાતૂર
    ભ્રમર કાઢે મધુર સૂર
        રૂડા આકડાના ફૂલ !

*

કાગડીને

*

કાગડી ને કોકિલઃ
    બેયમાં છે ભેદ શા ?
રંગ કાળો બેયનો
    જાદૂ શાં સ્વરમાં વસ્યાં ?
જાત એકજ બેઉની,
    કાલિમા સરખી ભરી;

સ્વર જૂદા જન માત્રમાં
કાગડી ! તેવું તું'માં.
વાણી કોઇની વૈખરી
કોઇની મધુરી ઘણી
તોય માનવ જાત છે
ભેદ કૈં ન ગણાય છે !
કાગડી પર કોપ શો ?
ઉતર્યો આ કારમો ?
વૈખરી વાણી સુણી
કોકિલા કયમ ના ગણી ?
જાતજ એકજ બેયની,
રંગ મેળવણી વળી,
ને ઈંડાયે સેવતી,
કોકિલા આ તો પછી-
ખચ્ચુ મોટું થાય કે
વૈખરી વાણી વધે
કાગડો કે કાગડી
શે વદી નિંદા વળી ?
સ્વાર્થી માનવ સ્વાર્થના
કાયદા સઘળા ઘડયા !
મુજ નજર ઓ કાગડી !
તું'ય કોકિલ છે ખરી !

*

ગધેડીને

*

ધોળી ગધેડીનું ઉજળુ છે દૂધ
કામ કરે ઝાઝું એ દિલ રાખી શુધ્ધ
ઝાઝો ઉપાડીને ચાલે એ ભાર
તોયે 'ગધેડીને' ડીફ્રાંનો માર
તારા ગધેડી ! અનેરા ઉપકાર
ભૂલી જાશે તે હશે જે ગમાર
પ્રજાપતિનો તું જમણો છે હાથ
લાવે માટી તું તો ઘડે એ ઘાટ

તારૂ ગધેડી ! ગુણકારી છે દૂધ,
પીધે બને રે જુવાનોજ વૃદ્ધ;
તારી હશે ફોઈ કોઇ ગમાર
કહી 'ગધેડી' તું છે ખબરદાર ;

*

અને આ કાવ્યો પ્રકટ થયાં હોત તો તેમની સાહિત્યમાં સારી ખ્યાતિ થાત એવો અમને સેંકડે સવાસો ટકા વિશ્વાસ હતો પણ કોણ જાણે કેમ તેમણે તેને પ્રકટજ કર્યાં નહિ. તેમણે એવું કહેલું પણ મ્હને યાદ છે કે માણસની કિંમત જીવતાં થતી નથી પણ તેના મરી ગયા પછીજ થાય છે. સૂર્ય આથમી ગયા પછીજ તેની ખરી કિંમત સ્હમજાય છે, તે મુજબજ પંડિતજીના સ્વર્ગપ્રયાણ પછીજ તેમની કિર્તિ દિગંત ગાજી રહેશે ત્યારે તેમની કવિતાઓજ સોનાના મુલની ગણાશે. ન્હાનાલાલની જીવતાં જયંતિ ઉજવાઇ એ એક નિયમના અપવાદરૂપ અને ચંદ્રશંકરની ભક્તિના કારણરૂપ વાત હતી એમ એમણે જણાવેલું.

કલાપી મરણ પામ્યા પછી તેમના ભક્તો જેમ વરસો સુધી તેમના વિષેના કોઇ પણ સ્થળે બે શબ્દો બોલાય, તેમની કવિતા કોઇની પાસે હોય કે કાગળ હોય તો તે વાંચવા જેમ હજારો શિફારસો કરતા અને વાંચીને ભારેખમ થઇને બોલતા કે કલાપીના કાગળો કે કાવ્યો હજી સુધી જે અપ્રકટ રહ્યાં છે તે મ્હેં વાંચ્યાં છે ! બીજાના કરતાં મ્હારા એક સ્નેહીનીજ તાજી વાત કહું એ કહેતા કે 'કલાપીના એકસોને સાત અપ્રસિદ્ધ કાગળોને એક ન્હાનુ સરખુ ભાષણ મ્હારે ત્યાં સવા વર્ષ પડી રહ્યું અને આખરે એમાંથી થોડુંકજ 'હાજીમહમ્મદ સ્મારક ગ્રંથ'માં છપાયું. બીજા કાગળો હજી અણછાપ્યા પડયા છે તે કોણ જાણે કયારેય છપાશે !' વિગેરે. એજ મુજબ પંડિતજીના ભક્તો તેમના માટે પણ બોલવાનાજ એવો એમને અટલ વિશ્વાસ હતો.

*

યુનિવર્સલ કવિતા મૅન્યુફેકચરીંગ કંપની

*

નોકરીથી કંટાળીને અમે એક વખતે કાંઈક ધંધો કરવાનો વિચાર કર્યો. શું કરવું ને શું નહિ એમ અનેક વિચાર કરતાં કરતાં એક કંપની કાઢવાનો વિચાર કર્યો. શાની કંપની કાઢીશું એમ વાત કરતાં પંડિતજી બોલી ઉઠ્યા: 'નટવર, કવિતાઓ બનાવવાની કંપની કાઢીએ તો ?'

બધા ધંધાના અમે વિચાર કરી ચૂકયા હતા અને તેના સારાસારના અનેક સ્વાનુભવ નહિ પણ પરાનુભવ રજુ કરી તેમની કિંમત આંકી ચૂકયા હતા એટલે આ નવી જાતની કંપની વિષે પંડિતજીને વિચાર આવ્યો.

'તો કાંઈક કમાઈએ તો ખરા. આજકાલ કવિઓ તો ઘણાય છે પણ નરસિંહરાવ કે ન્હાનાલાલથી માંડીને નટવર વીમાવાળા

(એવુંજ કાંઇક મ્હેં કહ્યાનું યાદ છે, પછી એજ નામ નહિ હોય તો એવાંજ કાંઇક નામ હોવાં જોઇએ એતો કલ્પી શકાય એમ છે) સુધી બધાય સુંઠને ગાંગડે ગાંધી થયા લાગે છે. આપણે માલ સારો સસ્તો અને સુંદર તૈઆર કરી છૂટક અને જથાબંધ કીફાયતે વેચશુ તો પ્રાપ્તિ સારી થશે.'

'એમજ કરીએ. આપણા સમાજને સાહિત્યમાં રસલેતાં કેળવવાની ઘણી જરૂર છે અને સસ્તે આપીશું તો સૌ લાભ લેશે ને સમાજ કેળવાશે.'

'જે ખર્ચ ભેગુ મળ્યું તે. બેચાર મહિના ખોટ આવશે તો ખમી લઈશું. બીજું શું ?'

'ગાંઠના ગોપીચંદન કરીનેય સાહિત્ય સેવા કયાં નથી થતી ?'

અને અમે એવી એકાદ કંપની કાઢવાના નિર્ણય પર આવ્યા. ઇંગ્રેજી અને ભપકાદાર નામ હોય તો લોક અંજાય અને સારી છાપ પડે એ હેતુથી નામ રાખ્યું 'યુનીવર્સલ કવિતા મૅન્યુફેકચરીંગ કંપની' અને દમ બાંધીને જાહેરખબરો દેવા માંડી. અમારી જાહેર ખબરો પણ જબરી આકર્ષક હતી. શરૂઆતની જાહેરખબર અમે 'ગુજરાત' માં આપી હતી.

એ આખીએ જાહેરખબર વાંચતાં ઘણાનેય કવિ થવાનું મન થઇ આવેલું. આ રહી તે :

ધી યુનીવર્સલ કવિતા મૅન્યુફેકચરીંગ કંપની

(કવિતાઓ તૈયાર કરનારી એક ધરખમ કંપની)

*

આજકાલ ઘણા માણસોને કવિ થવાનો તથા મહાકાવ્ય લખવાનો તેમજ સાહિત્યમાં ઝળકવાનો અભખરો થઇ આવે છે, પરંતુ તેમાં ઘણી અનિવાર્ય અડચણો નડે છે. મહાકાવ્ય લખવું હોય તો તેમાં નાયકનાયિકાનાં વર્ણન, બાગબગીચાનાં વર્ણન વગેરે પ્રસંગો જરુરજ આવવા જોઇએ; અને તે તૈયાર કરતાં અરધા કરતાં વધારે વખત વહી જાય છે. આથી ઘણા માણસોને નિરાશ થવું પડે છે અને પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષાની ઇતિશ્રી કરવી પડે છે. ઘણાએક ઉગતા કવિઓ, 'કવિવરો તથા કવિશિરોમણિઓ તરફથી કવિતા તૈયાર છુટક તથા જથાબંધ મળે એવી વ્યવસ્થા કરવાની અમારા તરફ માગણી-

ઓ આવ્યાથી અમે તે બધાની શુભેચ્છાઓને માન આપીને ઉપરની કંપની ઉભી કરી છે અને તેમાં દરેક જાતનો સામાન છુટક તથા જથાબંધ કીફાયત ભાવે મળશે. આજ કાલ કાગળ, શાહી, હૉલ્ડર, હૉલ્ડરની સ્ટીલો, પ્રાસ, અનુપ્રાસ, રસ, અલંકાર વગેરેની મોંઘવારી છે છતાં અમે તે જથાબંધ તૈયાર કરતા અને સ્ટોકમાં રાખતા હોવાથી અમે છાતી ઠોકીને કહીએ છીએ કે–ખાત્રી આપીએ છીએ કે–અમારા જેટલી સસ્તી કીંમતે બીજે કોઇ પણ ઠેકાણેથી–આખા કવિતા બજારમાંથી–અમારા જેવો સુંદર માલ મળશે નહીં. અમે અમારા ભાવ ઘણા–ઘણાજ કીફાયત રાખ્યા છે.

પ્રાસઃ—

નર્મદદલપતશાહી જોડના	૦–૧–૦
દીવેટીઆ શાહી „	૦–૦–૬
ન્હાનાલાલશાહી બે જાતના	
ઉંચામાંનાં કાવ્યોમાં વપરાતા જોડના	૦–૧–૦
નીચા વર્ગનાં આંદોલનો માટે „	૦–૦–૩
કુટકળ ડઝનના	૦–૦–૬

મફત–**ન્હાનાલાલશાહી** ઉંચા તથા **નર્મદદલપતશાહી** પ્રાસની જોડ નંગ ૧) લેનારને કુટકળ અર્ધો ડઝન પ્રાસ મફત.

અલંકારઃ—

ઉંચામાંના નંગ ૧) ના	૦–૪–૦
વચલા વાંધાના „	૦–૨–૦
નીચલા વર્ગના „	૦–૧–૦

વિશેષ માટે આગળ જુઓ.

લાલિત્યપદોઃ—ડઝનના ૦–૨–૦

દલપતશાહી, નર્મદશાહી, કલાપીશાહી, મસ્તશાહી, લલિતશાહી, ન્હાનાલાલશાહી. દીવેટીઆશાહી, ધ્રુવશાહી વગેરે જેવાં જોઇએ તેવાં જાતજાતનાં તથા જુદાજુદા વજનાં મળશે.

નવો સ્ટૉકઃ—

લલિતશાહી, નાનાલાલશાહી, દીવેટીઆશાહી, ધ્રુવશાહી વગેરેનો તદ્દન નવો સ્ટૉક ખાસ તૈયાર કરાવ્યો છે.

વહેલો તે પહેલો!

મહાકાવ્યની સામગ્રી

નાયિકાવર્ણનઃ—

સુંદરમાં સુંદર પદલાલિત્યથી રસાલંકાર **તથા** ઝડઝમક**થી** છલકાતું અમારા શિઘ્રકવિઓ પાસે ખાસ દરેક પ્રસંગને અનુકૂલ થાય એવી રીતે તૈયાર કરાવ્યું છે. કિંમત ... રુ. ૨—૦—૦.

જોઇએ તે રાગરાગણીઓમાં મળશે. વાનગી નીચે આપીએ છીએ. કયા રાગમાં જોઇએ તે ઑર્ડર આપતી વખતે જણાવવા ચુકવું નહીં.

(૧) ન્હાનાલાલશાહી આંદોલનો

'યૌવનમદઘેલડી,
'ચંપાકળી સમોવડી,
'પુષ્પે નમેલ માલતીના લતામણ્ડપે,
'ત્હારે ઝીણી ઝીણી—
'પગલી પાડી મ્હાલતી હતી.

(૨) વસંતતિલકા

ઘેલી પ્રમત્ત મદ યૌવનને ભરેલી,
ચંપાકળી સમ; સુમંડપ એ ઠરેલી,
પુષ્પે નમેલ મનહારિણી માલતીના,
ત્યારે લલિતપદ એ હતી મ્હાલતી હા!

(૩) ગીતગોવિંદના પ્રબંધ

ઘેલી પ્રમત્તા યૌવનમદભર, ચંપકકળી સમ દેહ,
મનહારિણી માલતીને મંડપ મ્હાલતી ત્યારે એહ.

(૪) દોહરા

યૌવનમદભર, ઘેલડી, ચંપકકળી શી દેહ;
મનહર માલતીમંડપે મ્હાલતી ત્યારે એહ.

(૫) ચોપાઇ

એ યૌવનમદભર ઘેલડી, ચંપક કળી જેવી દેહડી,
મનહર શો મંડપ માલતી, ત્યારે ત્યાં એ હતી મ્હાલતી !

(૬) શાર્દૂલવિક્રીડિત

ઘેલી યૌવનના પ્રમત્ત મદ ને ભાવે ભરેલી હતી,
ચંપાની કળીના સમાન શરીરે શોભી રહેલી રૂડી;
ભારે પુષ્પ તણે નમેલ લલિતા, એ માલતીમંડપે,
ધીરેથી પદ એ ભરંતી રસિકા ને મ્હાલતી તે સમે.

(૭) મિશ્રરાગ અથવા ખીચડીવૃત્ત.

યૌવનમદઘેલડી,
ચંપકકળી સમોવડી,
પુષ્પે નમેલી માલતીના મંડપે
મ્હાલતી આનન્દથી–
લલિત પગલીઓ ભરી !

નાયકવર્ણનઃ—

નાયિકાવર્ણન જેવુંજ ઉચ્ચપ્રતિનું Made in Muse-land ના માલનાં વખાણ કરવાની જેમ જરુર નથી તેવીજ રીતે અમારા આ પ્રસંગનાં વખાણ જેટલાં કરીએ તેટલાં ઓછાંજ છે.

કિંમત રૂ. ૨–૦–૦.

બીજાં વર્ણનોઃ—

નગરવર્ણન, કાનનવર્ણન, વનવર્ણન, ક્રીડાવર્ણન, સખીઓની ગોષ્ઠીવર્ણન, સૌંદર્યવર્ણન, મેઘવર્ણન, વસંતવિહારવર્ણન વગેરે અનેક જુદીજુદી જાતનાં વર્ણનોવાળા પ્રસંગો જાતજાતના રાગોમાં જથાબંધ તૈયાર રાખવામાં આવ્યા છે. **અમારી ઑફીસમાં એક વખત આપનો ઑર્ડર મોકલી આપો કે પુરતો સંતોષ તમને મળશેજ મળશે.**

દરેકની કિં. ૦–૮–૦. ડઝનના ૪–૮–૦.

ખંડકાવ્યોઃ—

જુદાજુદા પ્રસંગોનાં ખંડકાવ્યોમાં પણ નાયકનાયિકાના મિલનનો, તારામૈત્રકનો, મૃત્યુનો, પ્રેમનો, આનંદનો, વરવધૂના પ્રથમ મેળાપનો, નવલ રજનીનો, પુત્રજન્મનો, વીરતાનો વગેરે અનેક પ્રસંગોને અનુસરીને ઉચ્ચપ્રતિની સુંદર કવિતા જાતજાતના રાગ, વૃત્ત અને આંદોલનોમાં તૈયાર કરાવી છે.

કીંમત એકના ૦—૪—૦. ડઝનના ૨—૪—૦.

છુટક કાવ્યોઃ—

માસિકોમાં, છાપામાં અને બીજે ત્રીજે કવિતા લખનારાઓના ખાસ આગ્રહથી તેમની કડાકુટ ઓછી કરવાના હેતુથી અમે જુદી જુદી જાતનાં કાવ્યો ખાસ તૈયાર કરાવ્યાં છે. નીચેના પ્રસંગોનાં કાવ્યો ઘણાંજ હૃદયંગમ થયાં છે એમ તમારે જોતાં વેંતજ કબુલ કરવું પડશે.

'સનમને,' 'વહાલીને,' 'વહાલુડાને,' 'ધેલડીને'. 'વહાણે ઉડીને મને આજ દર્શ દીધાં.' 'વહાલે ઉડીને મને આજ માન આપ્યાં.' 'એ રસીઆ રાજનો રહી સાજ હું નીહાળી' વિગેરે વિગેરે.

એક આગીઆને, ચંડોલને, કબુતરને, કલિને, ભમરાને, કાગડીને, ભેંસને વિગેરે વિગેરે.

તેમજ મરણપ્રસંગનાં, લગ્નપ્રસંગનાં, મુબારકબાદીનાં, બેસતા વર્ષનાં, સાલગ્રેહનાં, શાદીમુબારકનાં. ઇદમુબારકનાં વગેરે પ્રસંગનાં.

તથા જાતજાતની ચળવળોનાં ' વીર ઉઠો ચાલો ઝાલો તરવાર કરો કેસરીઆં,' 'શું કાંચળી પહેરી આજે ? ', 'પહેરો ખાદી,' 'અમે સૌ દેશને કાજે,' 'અસહયોગ,' 'ધન્ય બ્રીટીશ', 'જય થજો જય થજો બ્રીટીશ મહારાજ્યનો', 'રામભાર્ગવ અને મોહને દીપવી ગુર્જરી ગાજજો આજ જગતે', 'બુરોક્રસીનો વિજય' વગેરે વગેરે પ્રસંગોનાં અતિસુંદર, મનહર અને પ્રતિભાશલી કાવ્યો તૈયાર મળશે. આ

જાતનાં કાવ્યો ઑર્ડરથી પણ તૈયાર કરી આપીશું. ભાવ નીચે આપ્યા છે.

જાત જાતના ટુચકાઓ, દોહાઓ, સાખીઓ, સનડાઓ, સમશ્યાઓ વગેરે જથાબંધ રાખીએ છીએ.

રેવાષ્ટક, અંબાષ્ટક, મહી–અષ્ટક, ગંગાષ્ટક, સ્તોત્રો, ગરબીઓ, ગરબાઓ, રાસડાઓ, રાસો, આરતીઓ, પ્રભાતીઆંઓ, બપોરીઆંઓ, ભજનો, ફટાણાં, ગીતો વિગેરે વિગેરે ઘણાંજ મોટા જથામાં તૈયાર છે. કિંમત એકના ૦–૬–૦. ડઝનના ૩–૮–૦.

એક વખત પ્રસંગ પાડી ખાત્રી કરો.

અલંકાર

અલંકારો અમારી કંપની જેવા બીજે કયાંથી માથુ પટકતાંએ તમને મળી શકશે નહીં. દરેક પ્રસંગને બંધ બેસે એવા જાતજાતના અલંકાર તૈયાર રાખીએ છીએ. તમારું ભેજું પણ કહ્યું ન કરે એવા સુંદર અલંકારો અમારી કંપનીમાં તૈયાર થાય છે. નમુનો નીચે મફત આપીએ છીએ.

> સખીમંડળીમાં ઉભી હતી,
> અણચીંત્યો તવ આવીઓ પતિ;
> લઇ પદ્મ કરેજ પદ્મિની,
> બીડતાં મંદ સહી શું ત્યાં હસી.

(ટીકાઃ—પદ્મ બીડવા રૂપ અને હાસ્યરૂપ ક્રિયાએ કરીને જણાવ્યું કે આ મળવાનો કે ગોષ્ઠીવિનોદનો અવસર નથી; તે તો જ્યારે પદ્મો બીડાશે અને ચંદ્રની ધવલ નિર્મલ ચંદ્રિકા પ્રકાશશે ત્યારે)*

બોલો, તમારા ભેજામાં આ ઉતર્યું હતું કે ? હેં એ ?

આના કરતાંય અપ્રતિમ શબ્દલાલિત્યથી છલકાતા અને ઝટ ગળે ઉતરી જાય એવા ચાવે તોજ પચે એવા, મગદળીઆ લાડુ જેવા પચવામાં ભારે, સાલમપાક જેવા ખાતાં ખાતાં અને પચાવતાં પચા-

*આ લખનારનું ગુજરાતી અલંકારશાસ્ત્રઃ 'નવવલ્લરી' જુઓ.

વતાં ભારે પડે એવા, કેરીના રસ જેવા (જ્યારે ખાઓ ત્યારે અભાવ ન થાય એવા) વિગેરે જાતજાતના અલંકાર મોટા પ્રમાણમાં તૈયાર રાખીએ છીએ. કિંમત ઉપર આપી છે.

ખાસ કાવ્યો

ખાસ કાવ્યો જેમને તૈયાર કરાવવાં હશે તેમને નીચેના ભાવથી કરી આપીશું. પહેલી ત્રણ લાઇનના ત્રણ પૈસા. દર ત્રણ લાઇને ચોથી લાઇન મફત.

રીપેરીંગ ડીપાર્ટમેંટ

કવિઓને:—

અમારા રીપેરીંગ ડીપાર્ટમેંટમાં દરેક જાતની કવિતા સુધારીને સારામાં સારી તદ્દન નવીન (નવા જેવી નહીં પણ નવીજ સમજ્યા ને?) કરી આપવામાં આવશે. ગમે તેવી જુની, ભુલોવાળી કવિતા પણ ગાંઠ ગળફા વગરની સીધી અને સરલ કરી આપીશું.

તંત્રીસ્થાનેથી પાછી ફરેલી, અગ્રાહ્ય, ભુલવાળી, નકામી, કચરા જેવી કવિતાઓને પણ સરસમાં સરસ અને ઝટ ગળે ઉતરે તેવી **રામબાણ—ઝંડુભટ્ટની દવા જેવી અસરકારક કરી આપીશું.**

તંત્રીઓને:—

તંત્રીઓ પાસે આવેલી કવિતાઓ પણ અમે સુધારી આપીશું. અમે આશા રાખીએ છીએ કે હવે કોઇપણ કવિતાને કચરાની ટોપલીને સ્વાધીન થવા વખત આવશેજ નહીં. દરેક છાપાવાળા, માસિકવાળા, પાક્ષિકવાળા, સાપ્તાહિકવાળા, ત્રૈમાસિકવાળા, છ માસિકવાળા તેમજ વાર્ષિક વાળાઓએ અમારી સાથે ગોઠવણ કરી લેવી. બને તેટલા સસ્તા દામે સ્વચ્છ કામ અમે કરી આપીશું.

સરતો:—

અમારી કંપની બીનહરીફ હોઇ અમે ચાહ્ય તેવી અઘરી શરતો નાખી શકીએ છીએ, પરંતુ ગુજરાતી આલમ ઉપર અનેરો ઉપકાર

કરવાની અમારા હૃદયમાં જ્વલંત ભાવના હોવાથી વેચાણ માટે નીચેની જુજ સરતો રાખીએ છીએ.

૧. એક વખત લીધેલો માલ પાછો રાખવામાં આવશે નહીં અને કદાચ રાખીએ તો પૈસા પાછા લેવામાં (દેવાનું અમે સમજતા નથી) નહીં આવે.

૨. એક વખત વાંચ્યા પછી ફરીથી માલ બદલી આપતી વખતે અર્ધી કીંમત (બદલી આપેલા માલની) લેવામાં આવશે.

કવિ થાઓ:—

ગુજરાતી ભાષામાં ખુણે ખોચરે પણ હવે કોઇ પણ માણસ રહેવો ન જોઈએ–કવિ થયા સિવાયનો.

જો જો કુંવારા રહી જશો:—

આવી સુંદર તક વારેવારે હાથ આવતી નથી માટે સત્વર લાભ લો. જો જો વહેલું મોડું કરતાં સાવ કુંવારા ન રહી જાઓ.

તમારા ઑર્ડર આજેજ નોંધાવો.

સર્ટીફીકેટો:—

અમારા માલની ખાત્રી બદલ સર્ટીફીકેટોનો નાયગ્રાના જેવો ધોધ અમારી કંપની ઉપર ચાલુ થઈ ગયો છે.

ઑર્ડર નોંધાવવાનું ઠેકાણું:—

ધી યુનીવર્સલ કવિતા મૅન્યુફેક્ચરીંગ
કંપની, ખટેરાવ માર્કેટ–કોટ,
મુંબાઈ

આશરે ત્રણસો ચારસો રૂપીઆ જાહેર ખબરમાં ખર્ચ્યા છતાંયે અમારા માલનો જોઇએ તેવો ઉઠાવ ન થયો. અલબત, ઘણા જણ એ જોઇનેજ કવિ થયેલા. મફતનું મળે તો લાભ લેવા ઘણા તૈઆર હતા પણ અમને એવું મફતનું આપવુ પાલવતુ નહતુ એટલે આખરે અમારે એ ધરખમ કંપની બંધ કરવી પડી.

આપણાં છાપાંવાળા અને લોકો ખાલી ફોગટની બૂમો મારે છેકે લોક સારૂ લખતા નથી પણ એ બેકદરના પાદશાહોને સારાની કદરજ કયાં છે! પૈસા ખરચતાં ટાઢીઓ તાવ આવે. સાચુ કહું તો બધાને લેખ ને વાત મફત જોઇએ. એની પાછળ પછી પૈસા ખરચાય. અને છપાવવા, ચિત્રો તૈઆર કરાવવા, બ્લોક પાછળ કે બાઇન્ડરને આપવામાં મબલખ ખર્ચ થાય પણ લખનારને આપવાના વાખા ! એને પાઈએ પરખાવવાની નહિ પછી લખનાર પૈસા કયાંથી ખરચે કે અમારી કંપની ચાલે !

એક જણે એમ કહેલું કે એ બધા શા કમાઈના કોથળા બાંધે છે ? પણ કમાતા નથી તો ટટ્ટુ કેમ ચાલે છે ? વિવેક વિનાનો ખરચ કરે તો કમાય શાના ?

ત્રણસો ચારસો રૂપીઆ ખરચીને ગુજરાતની કદરદાની જાણીને સંતોષ વાળ્યો.

કંઈ નહિ ! બીજો કોઇ ધંધો કરીશું.

*

'પીક્ચર્સ લીમીટેડ'ની યોજના

*

ધી યુનીવર્સલ કવિતા મૅન્યુફેક્ચરીંગ કંપનીનું કામ બરાબર સફળ નહીં થવાથી પંડિતજી એકાદ સારા ધંધાની શોધમાં હતા તેવામાંજ તેમને એકાદ એવો ધંધો જડી આવવાની તેમણે મને ખબર આપી.

બીજે દિવસે તેઓ મને મળવા આવ્યા ત્યારે કહે: 'નટવર! આજકાલ સચિત્ર માસિકો વધી પડયાં છે અને ચિત્રકારો ઘટી પડયા છે. સારા સારા ચિત્રકારોને ઇંદ્રરાજાએ સ્વર્ગમાં ચિત્રકળાનું આદર્શ માસિક કાઢવાનું હોવાથી બોલાવી લીધા છે અને તેથી હમણાં હમણાં ગુજરાતમાં ચિત્રકારનું બજાર તેજ છે.

'લેખકને લેખ માટે કલમ કે ટાંક ઘસી નાખે અથવા ઇન્ડીપેનની સોનાની અણી બગાડી નાખે તોયે તેને સાહી કે કાગળના ખર્ચ

જોગુંએ કોઇ નથી આપતું પણ ચિત્રકારને તો સારા જેવું મહેનતણું મળે છે માટે આપણે એ ધંધામાં પડીએ તો સારૂં.'

એતો એમનું ભાષણ લંબાવ્યે રાખત પણ મારી ધીરજ ખુટવાથી મેં પુછ્યું: 'પણ આપણને ચિત્રકળાનું જ્ઞાનજ કયાં છે ?'

'અરે ભલા માણસ! જ્ઞાનની જરૂરજ કયાં છે! એના હું ઘણા સહેલા રસ્તા બતાવી શકું એમ છું. કલાનિપૂણ ન હોવા છતાંએ એનું ખપપુરતું જ્ઞાન આપણને છે અને પછી ધંધો કરીશું એટલે ધીરે ધીરે શીખી લઇશું.'

'પણ એમ ગમે તેવાં ચિત્રો ચીતર્યે આપણને કેમ પાલવશે! આપણાં ચિત્રોનો ઉઠાવ પણ થવો જોઈએને'

'એ બાબતની એ મેં ગોઠવણ કરી રાખી છે. હંમેશાં માલ જથાબંધ તૈઆર થાય તો ભાવમાં સસ્તો પડે ને ખપત ઝાઝી થાય. આપણે એવી વ્યવસ્થા રાખીશું કે માલ પુષ્કળ તૈઆર થઈ શકે અને ગમે તેટલા ઑડર હોય પણ જોતજોતાંમાંજ આપણે તેને પહોંચી વળીશું. આપણી કંપની આપણે લીમીટેડ કરીશું એટલે તેમાં ખોટ આવે તોયે ઝાઝી હરકત નહીં પડે. લીમીટેડ કંપનીના કાયદાનું મને સારૂં જ્ઞાન છે અને તેની આંટીઘુંટી પણ મને બરાબર ખબર . વખત આવે સારા ચિત્રકારોને આપણે રાખી લઇશું.'

એમ કહી પંડિતજીએ તેમની આખીએ યોજના મને સમજાવવા માંડી;

'જોને નટવર! આપણે હાફ્ટોન બ્લોક બને એવાં ફોટો ચિત્રો શરૂઆતમાં નહીં દોરી શકીએ પણ લાઇન ડીઝાઈનો તો થોકબંધ દોરી શકીશું, અને લાઇન ડીઝાઇનો તથા સ્ટીરીઓનો ઉઠાવ બહુજ છે.'

'આપણે જાતજાતના રબરના આડી અવળી લીટીઓ દોરાય એવા સીક્કા રાખીશું અને તેની મદદથી બહુજ થોડા સમયમાં

આખુ ચિત્ર તૈયાર કરીશું. એક પાન છાપવાને જે રીતે જુદા જુદા અક્ષરો ગોઠવીને છપાય છે તેજ રીતે આપણે ચિત્રોના એવાજ ટાઇપ બનાવીશું અને તે જોઇએ તે રીતે ગોઠવી છાપીને ચિત્ર તેમજ બ્લોક પણ આ રીતે સસ્તામાં દઈ શકીશું કારણકે આપણી આ રીત નવી હોય તેનું આપણે પેટંટ લઇ રાખીશું.'

'આમ બીન હરીફ હોઈ સસ્તામાં સસ્તે ભાવે લાઇન બ્લોક વેચીશું. આપણને પણ તે મોંઘા ભાવે નહીં પડે. આપણે હેડ ઑ-ફીસ અમદાવાદ, વડોદરા, રાજકોટ ને કલકત્તા રાખીશું, એટલે ત્યાં ત્યાંના સચિત્ર માસિકકારોને ચિત્ર દોરાવવા કે બ્લોક કરાવવા દૂર નહીં જવું પડે. વડોદરાની બ્રાંચ હમણાં નહીં ખોલીએ કારણ કે ત્યાં માલનો ઉઠાવ હમણાં ઝાઝો નહિ થાય.'

' એક ચિત્ર તૈઆર કરવામાં આ નવી શોધથી અધો કલાકથી વધારે વખત નહીં લાગે. બ્લોક તો આગળથી બન્યો હશે એટલે તેથી તો (વળી) માસિકકારોને ઘણીજ સગવડ મલશે."

'નાક (વલણ) ના આવી રીતે ત્રણસો ટાઇપ થશે. કાનના બસોપાંચ, હાથના બે હજાર, આંખના આઠસોએંસી, એવી રીતે જેટલો મોટો શરીરનો ભાગ અને જેટલાં તેનાં વલણ તેટલા તેના ટાઇપ થશે. અને તે એવી રીતે ગોઠવયા રહેશે કે ક્ષણના સેમા ભાગમાં જોઇતો ભાગ શોધી શકાશે. બનશે તો આપણે આગળ ઉપર લાઇનો ટાઇપ કે મોનો ટાઇપ* જેવી ગોઠવણ પણ કરીશું અને એ યંત્રોમાં આપણા આ ટાઇપ તૈઆર થાય એવી પણ શોધ કરીશું.'

---

* લાઈનો ટાઇપ અને મોનો ટાઇપ એ એવાં યંત્રો છે કે જેમાં સીસાનો ગરમ રસ એક બાજુ રાખવામાં આવે છે અને ટાઈપરાઇટર પેઠે બટન દાબતાં જોઇતા અક્ષરો પોતાની મેળે તૈઆર થઇ રીતસર કંપોઝ થાય છે. બધી ક્રિયા યંત્રથીજ થાય છે. લાઈનો ટાઇપમાં આખી લીટીઓની લીટીઓજ તૈયાર થાય છે જ્યારે મોનોટાઈપમાં દરેક અક્ષર છુટો તૈઆર થઈ બરાબર ગોઠવાઈ જાય છે, 'ટાઇમ્સ' કે 'ઈન્ડીયન ડેલી મેલ'ના છાપખાનામાં આ બેઉ યંત્રો જોઇ શકાશે.

'કારટુન્સ આપણે જાતજાતનાં તૈયાર રાખીશું. જેવી જે પ્રસંગે જરૂરીઆત તેવું તે પ્રસંગે ગોઠવી આપીશું. કારટુન્સનો આપણો સંગ્રહ હિંદુસ્થાનમાં પ્રથમ પંક્તિનો હશે.

' નદી, પહાડ, જંગલ, ઝાડી વગેરેના દેખાવ માટે આપણે અનેક ફોટોગ્રાફ રાખીશું અને તે ઉપરથી બ્લોકના કકડા તૈયાર રાખીશું. ઑર્ડર મુજબ તે ગોઠવી બ્લોક તૈયાર કરીશું. નાટકના પડદાના કકડા ગોઠવાઇને જેમ અનેકવિધના દેખાવ તૈઆર કરવામાં આવે છે તેમ આ બધા દેખાવ જોતજોતામાં તૈયાર કરી શકાશે.

' આકાશના દેખાવ માટે તેમજ પાણીના દેખાવ સારૂ પણ એવીજ ગોઠવણ રાખીશું. તેનાએ કકડા તૈઆર રાખવા પડશે.

' મહાપુરુષોનાં ચિત્રોનો અને ફોટાઓનો તથા હાફટોન બ્લોકનો આપણે ગંજાવર સ્ટોક રાખીશું એટલે સ્ટીરીઓ જેમ સસ્તા પડે છે તેમ આ બ્લોક પણ આપણે સસ્તામાં સસ્તા આપી શકીશું. પછી સ્ટીરીઓનું તો પુછવુંજ શું? સીસાને ભાવે એ મુકી દઇશું.

' એકંદરે આપણે એવી સુગમતા કરી આપીશું કે કોઇ પણ પુસ્તક, કોઇ પણ ચોપાનીયું, કોઇ પણ હસ્તપત્ર, કોઈ પણ દૈનિક, સાપ્તાહિક, પાક્ષિક, માસિક કે ત્રૈમાસિક આપણા ચિત્રો વગરનું નહીં રહેવા પામે.'

અને પંડિતજીનામાં મ્હને અચળ શ્રદ્ધા છે. તેઓ જો ધારે તો આ બધુંએ કરી શકે એમ છે પણ હવે વળી બીજે પ્રસંગે એ વાત કરીશું

આ બધી વાતચીત કર્યા પછી અમે અમારી કંપનીને લગતુ હસ્તપત્ર તૈઆર કરવામાં ગુંથાયા—વાંચનારે છાપાઓમાં અમારૂં એ હસ્તપત્ર વહેંચાય ત્યારે ઉઠાવી લેવું અને તેનો બહોળો ફેલાવો કરવો.

અમારી એ કંપનીનું નામ અમે ' **પીકચર્સ લીમીટેડ** ' રાખવાના છીએ. એ ધ્યાનમાં રાખવું.

*

ધીકતો ધંધો

*

યુનીવર્સલ કવિતા મૅન્યુફેક્ચરીંગ કંપની તથા પીક્ચર્સ લીમીટેડની યોજના પછી પંડિતજીએ કાંઈ નવીન યોજના હાથ ધરવા વિચાર કર્યો. પંડિતજીનું નસીબજ બુલંદ નહિતર આવી આવી પ્રબળ યોજનાઓ હાથ ધરવા છતાં વા ખાતા રહેવાનો યોગ નજ આવે.

કોઇ નવીજ દિશામાં આ વખતે મગજ કસવાનો ને નસીબ અજમાવવાનો પંડિતજી વિચાર કરતા હતા.

એક દિવસ તેમની સ્વારી કૉર્ટ તરફ આવી પહોંચી. મ્હારી ઑફિસમાં આવી તે ગપ્પે ચઢ્યા.

'નટવર, આ બધા સફેદઠગોનો ધંધો કેમ ચાલતો હશે?'

'સફેદ ઠગ!' મ્હેં પૂછ્યું.

'બીજું શું ત્યારે! વાતમાં માલ નથી. આ બધા બે બિલાડીને લઢાવી પેટ ભરનાર વાંદરાનો ધંધો કરનારને બીજી તે શી ઉપમા આપવી! જોને આ બૅરિસ્ટરો! એમના ભાવ પણ ઓછા વધ્યા છે! મરજી ફાવે તેટલી ફી લઇને પણ કેસ ચલાવવો કે નહિ તે તેમની મુનસફીની વાત છે! સીનીયર ને જૂનીયર તેમાં કામ કરે જૂનીયર ને માલખાય સીનીયર! બ્રીફ વાંચીયે ન હોય ને ફી ચાવું કરી જાય. બોલ નટવર, એમને સફેદ ઠગ કહેવા કે બીજું કાંઇ?

'અને પેલા સોલીસીટરો પણ એમનાજ ભાઇને! છેક છેલ્લી ઘડી સુધી સાચી સલાહજ ન આપે ને! આટલા પૉઇન્ટસ તમારી ફેવરમાં છે એમ કરીને લઢાવે, લઢાવે કે ન પુછો વાત! ને છેક છેલ્લી વખતે કૉર્ટમાં કેસ નીકળે ત્યારે છેડાઇ પડશે ને કહેશે કે આ તમે 'આવતો' લખીને બધુ બગાડી નાખ્યુ 'જ્યારે આવે ત્યારે' એવું લખ્યું હોત તો આપણે જરૂર ફાવત. તમારા એ એકજ શબ્દે બધો ધાણ વાળી નાખ્યો! આ કે એવુંજ બીજું બ્હાનું કાઢશે. જેટલું ફોલાય એટલું ફોલી ખાઇને જ્યારે જોશે કે હવે આ તલમાં તેલ નથી ત્યારે તર્ત છોડી દેશે. બોલ, એ સફેદઠગ ખરા કે નહિ?'

'ખરા તો ખરા.' મ્હારે કહ્યા સિવાય ચાલ્યું નહિ. 'પણ ચાલોને આપણે જરા ફરવા જઇએ.'

અમે બેઉજણ ટ્રામમાં બેઠા ને પાયધુનીની ટીકીટ લીધી–પંડિતજી કહેઃ 'નટવર, આજકાલ ઘણી ઘણી યોજના હાથ ધરી જોઇ પણ હજીયે મન માને એવી એકકે ન મળી.'

'શી શી યોજનાઓ વિષે વિચાર કર્યો?'

'યુનીવર્સલ કવિતા મૅન્યુફેક્ચરીંગ કંપનીમાં તો આપણું ટટ્ટુ ચાલ્યુ નહિ. આ પીક્ચર્સનો તો તાજોજ અનુભવ છે, હવે તે પછી ભેજામાં એક નવોજ વિચાર આવ્યો હતો, પણ તે હસવા જેવો છે.'

'એમ ?'

'હા. મેં આજેજ જીવણા મારફત તપાસ કરાવી છે. આપણાથી એ ધંધો નહિ થાય પણ માણસ રાખીને કરાવીશું ને જીવણાને મેનેજર બનાવીશું.'

'પણ કેવો ધંધો ?'

પંડિતજી જેવા સાહિત્ય રસિક અને કળા નિપૂણ પાસે કોઇ નવીન અને સુંદર ધંધા વિષે સાંભળવાની મ્હેં આશા રાખી હતી ત્યાં પંડિતજી બોલ્યાઃ 'તાડીનો.'

'છટ્! એવો ધંધો ?'

'કેમ? એમાં શું ખોટું છે? જો, એક તાડ કે ખજુરીમાંથી દરરોજ ચારથી છ બાટલી તાડી નીકળે છે કોઇ કોઇ તો તેથી વધારે ટપકે છે હવે સરેરાશ આપણે ચાર બાટલી ધારીએ અને બાટલીનો બજારભાવ જીવણો છ આના કહે છે તેને બદલે પાંચ આના ગણીએ તો પણ દર ઝાડ દીઠ મહીને દહાડે ખાસ્સા પાંત્રીસ રૂપીઆની ઉપજ થાય. ફક્ત સો ઝાડ પહેલાં પાંચ વર્ષને પટે લઇએ તોયે ન્યાલ થઇ જઇએ. વળી મ્હેં નવી ગોઠવણ કરી છે. રોજ સવારના પ્હોરમાં કોઇને ઝાડ ઉપર ચઢાવવાનો જ નહિ. દરેક ઝાડપર તાડી ઝીલવાનાં દોચકાં બાંધવામાં અને તે ઉતારવામાં મજુરનો ઘણો ત્રાસ હોય છે પણ મારી યુક્તિ આબાદ રીતે એ વાતનો તોડ કાઢશે. આપણે પાણીના નળની માફક ઝાડ ઉપર દોચકા સુધી નળ નાખીશું અને દોચકાને બદલે એવુંજ બીજું પતરાનું વાસણ નળ સાથે જોડાણ કરી રાખીશું.

બધા નળનું એક ઠેકાણે જોડાણ રાખીશું. બધાં ઝાડ દૂઝે અને તાડી એકજ મોટા વાસણમાં એકઠી થાય. બગડવાની ખટપટ નહિ; ઉતારવાનો ત્રાસ નહિ અને ઢોળાવાનો કે મજુર પી ગયાનો ભો નહિ.

એક ધંધો હાથમાં લઇએ તે પહેલાં તેમાં ઉંડા ઉતરી વિચાર ન કરી લઇએ તો કામનું શું ? હેં નટવર !'

'પણ પંડિતજી, એ ધંધો ગમે તેવો સારો તોયે આપણે કરવા જેવો નથી.'

'એનો ખરૂં, પણ શું કરીએ. જો પૈસા ખાતર પેલા અસહકારી ગાંધીજીના ચુસ્ત ભકત અને તેમની સાથે જેલમાં જઇ સેવા કરનાર પણ તેમના કટ્ટા વિરોધી થઇ ગયા તેમ આપણેયે એ ધંધો કરવો પડે એટલે દિલગીર.'

'પણ બીજા ગમે તે કરે, આપણાથી એવું ન થાય બીજું કાંઇક શોધો.'

'જેવી તારી મરજી, નટવર ! નહિ તો મ્હારો તો એ ધંધો કરવા વિચાર થઇ ગયો હતો.'

'પણ તમે બીજું કાંઇક કરોતો ?'

'નટવર, પેલી તારી યોજના ક્યાં છે ? ખેતીની લીમીટેડ કંપનીની તેં અને પેલા મી. ઝવેરીએ કરી હતી તે. તમે લોકોયે જબરા ! મુંબાઇ ઇલાકાના ડાયરેકટર ઑફ ઍગ્રીકલ્ચર પાસે પણ પહોંચી ગયા, અને એને કંપનીના મૅનેજર બનાવવા જેટલીયે તમારી બેઉની હિંમત માટે ધન્યવાદ આપવો જોઇએ.'

'એ વખત એવો હતો, અને માર્કેટ ન બળી ગઇ હોત તો જરૂર અમે આજે ગાડી ઘોડે ફરતા હોત પણ પંડિતજી ! હજી એ યોજના સેવક પાસે પડી છે. વિચાર હોય તો એ પણ અજમાવી જોઇએ. પાંચ એકરથી શરૂઆત કરીને—'

નારે, એમ ઓછું ખેડગે આપણું પેટ ન ભરાય ! ખેલવું તો ખુબ ખેલવું. કાંતો આ પાર કે પેલે પાર ! ચાલો, પાયધુની આવ્યું.'

અમે બેઉ ઉતરી પડ્યા. પંડિતજી ને દીર્ઘશંકાનો વિચાર

થયો અને બોલ્યાઃ 'નટવર! મુંબાઇ જેવા શહેરમાં આ પીડા મ્હારી માફક ઘણાને અનુભવવી પડતી હશે. એ કામ હાથ ધરવા જેવું છે.'

'કયું કામ?' મ્હેં પૂછ્યું.

'આ એક કંપની કાઢી હોય તો મુંબાઇ આખું આશીર્વાદ દે.'

'પણ કઇ જાતની કંપની?'

'નામ તો હજી હવે ગોતી કાઢીશું, પણ એવી ગોઠવણ કરી શકાય કે જ્યાં હરેક જણ લઘુશંકા કે દીર્ઘશંકા કરવા આવે અને રાત્રે સુઇ રહેવા આવે. ધંધો નવો છે, લાઇન નવી છે, પણ આટલામાં કોઇ ઓળખીતું નથી?'

નાછૂટકે એમને માર્કેટના 'પબ્લીક લૅટરિન્સ' નો ઉપયોગ કરવો પડયો. ત્યાંથી આવ્યા પછી કહેઃ 'મુંબાઇમાં ઠેકાણે ઠેકાણે જમવાની લૉજો અને વીશીઓ છે પણ ગરીબ કે તવંગરને માટે લઘુશંકા કે દીર્ઘશંકા કરવાનાં સ્થાન નથી; નહાવાનાં ને સુવાનાં સ્થાન નથી. એવી વ્યવસ્થા થવી જોઇએ કે ઠેકાણે ઠેકાણે માણસો નજીવા ખર્ચે લઘુશંકા કે દીર્ઘશંકા કરી શકે, સ્નાન કરી શકે અને સુઇ રહી શકે. આટલું થાય તો મુંબાઇ નગરી ઉપર કેટલો ઉપકાર થાય!'

'ખરેખર! પંડિતજી એ ઉપાય અજમાવવા જેવો તો ખરો. આજકાલ મકાનભાડાં ખૂબ વધી ગયાં છે અને લોકો રૅન્ટઍક્ટ વધારવાની બુમ મારી રહ્યા છે પણ કોઇ અક્કલ દોડાવતું નથી, આવી એકાદ કંપની નીકળી કે પછી ઘરવાળાના ડબ્બા ગુલ! તેમની બધીયે ધમાલ ધટી જવાની. મુંબાઇમાં સેંકડે ત્રીસ ટકા વાંઢાઓ રહે છે એટલે એ કંપનીને ખુબ કમાણી થવાની, થોડા પૈસા લઈ ન્હાવા ધોવાનું અને રહેવાનું પણ મળે. ગરીબ વર્ગ એનો ઘણોજ લાભ લેશે, તવંગર અને ગરીબ આખીએ આમ પ્રજા લઘુશંકા અને દીર્ઘશંકાની યોજનાનો લાભ લેશે. ગંધાતાં જાંજરૂ અને

ખરાબ મુતરડીઓ જોતાં આ આખીયે યોજના સંપૂર્ણ ફતેહમંદ થશે એમાં મ્હને તો જરાયે શક નથીજ. અને મુંબાઇની મ્યુનીસીપાલીટીને પણ પબ્લીક જાજરૂ અને મુતરડીઓનો જે થોડો ઘણો ખર્ચ કરવો પડે છે તેયે મટી જશે. તેમજ તે એને માટે સારી જેવી ગ્રાન્ટ પણ આ કંપની ને આપશે.'

'વાત એના લાભની છે એટલે આપવામાં આનાકાની તો નહિ થાય.'

'આનાકાની શાની? ડેમોક્રેટિક મ્યુનીસીપાલીટી એટલું ન કરે તો તો શરમની વાત કહેવાય!'

'અને ગરીબ માણસો માટે ઘણોજ ઓછો ચાર્જ રાખીશું એટલે આખી યે યોજના એક આશીર્વાદ રૂપ થઇ પડવાનીજ.'

પછી અમે એના દર નક્કી કરવા બેઠા.

લઘુશંકા કરવા દેવાનો દર	૦—૦—૩
દીર્ઘશંકા ,,	૦—૦—૬
સ્નાન કરવાનો સાધારણ	૦—૦—૯
,, સાબુ સાથે	૦—૧—૦
રાત રહેવાનો	૦—૧—૬

ઉપર મુજબ શરૂઆતના દર રાખવાનો અને અમને મદદ કરવાને મુંબઇ મ્યુનીપાલીટીને અરજી કરવાનો, તથા કંપનીને લીમીટેડ કરી 'બોંબે પબ્લીક સર્વીસ લીમીટેડ' નામ આપવાનો વિગેરે વિચાર અમે કર્યા.

મુંબઇમાં મ્હેમાનને માટે 'રોટલી મળે પણ ઓટલી ન મળે' એમ કહેવાય છે તે આ યોજનાથી મટી જશે. તેમજ મુંબાઇની અર્ધી ગંદકી આ એકજ યોજનાથી ટળી જશે. એ વિચાર પણ મ્હને આવ્યો.

અને લીમીટેડ કંપનીઓ ક્યાં સારાં ડીવીડન્ડ આપે છે ? પંડિતજીની આ કંપની ઠીક ચાલે તો ડીવીડન્ડ પણ સારૂ આપે એમાં શંકા શી ? એક આના જેવો નજીવો ભાવ રાખી ટ્રામકંપની વર્ષે દહાડે દોઢ કરોડ કે એટલો જ નફો ક્યાં નથી કરતી ? જેમ ભાવ સસ્તા તેમ લાભ વધુ લેવાય અને લાભ વધુ લેવાય તો નફો ખૂબ થાય. ખરેજ ! પંડિતજીની અક્કલ ઘોડાની ઝડપે દોડે છે નહિ-તર આવી ધરખમ અને ધીકતા ધંધાની યોજના તેમના મગજમાં કેમ આવી શકે ?

પંડિતજી આ ધીકતો ધંધો હાથ ધરવાના છે એવી ખબર બહાર પડી ન પડી એટલામાં તો અમારા પર પૂછપરછ ને કાગળનું એટલું દબાણ શરૂ થયું છે કે ન પૂછો વાત.

થોડા વખતમાં અમારી આ કંપનીનું પ્રોસ્પેકટ્સ દૈનિક છા-પાંઓમાં આવશે ત્યારે વાંચનારે જરૂર તેનો ખુબ ફેલાવો કરવો અને બને તેટલા શેર ખરીદી લેવા, આવી તક વારે વારે મળતી નથી માટે મ્હારી સલાહ છે કે મુંબાઈની અર્ધી ગંદકી દૂર કરવી હોય, મ્હેમાનોનો ત્રાસ દુર કરવો હોય, વગર ખોલીએ રહેવું હોય, તો અમારા આ સાહસને પેટ ભરીને ઉત્તેજન આપજો.

*

ગુર્જરીનો દાવો

*

'નટવર, ચાલને પેલા કનૈયાલાલ પાસે જઇએ પંડિતજીએ મ્હને કહ્યું.

' કયા કનૈયાલાલ ? ' મ્હેં પૂછ્યું.

' કનૈયાલાલ સોલીસીટર. એમની પાસે થોડુંક કામ છે. '

' શું છે ? '

' કાંઇક કાયદાને લગતું. '

' તે તમારેને કાયદાને શું લાગે વળગે ? '

' તું જોજે તો ખરો. ' કહીને પંડિતજી મ્હને હુમમસ્ટ્રીટમાં કનૈયાલાલ ઍન્ડ કંપની સોલીસીટર્સની ઑફીસમાં લઇ ગયા.

' આવો, ચાલો, પંડિતજી ' કહીને અમને જોતાં વેંતજ કનૈયાલાલે પોતાની ચૅમ્બરમાંથી આવકાર આપ્યો.

'પેલી દાવા અરજી તૈયાર થઇ ?' પંડિતજીએ પૂછયું.

'**શામરાવ,** પેલો 'પ્લેઇન્ટ' લઇ આવો તો.' કનૈયાલાલે મોટેથી પોતાના મૅનેજીંગકલાર્કને કહ્યું.

તરતજ **શામરાવ** દાવા અરજી લઇ આવ્યા.

પંડિતજીએ શાનો દાવો માંડવાનો વિચાર કર્યો છે તેનું મ્હને કુતુહલ થયું. એટલે એ લઇને મ્હેં વાંચવા માંડયું:

દાવા અરજી જોઇને મ્હને વિચાર તો થયો પણ આયે એક પ્રકારની પંડિતજીની ધુન માની કાંઇ બોલ્યો નહિ.

'કેમ બરાબર છે ને ?' કનૈયાલાલે મ્હને પૂછયું.

'એમાં શું કહેવા જેવું હોય!' મ્હેં કહ્યું.

એમણે અમને હાઇ કૅાર્ટમાં મોકલી આપ્યા અને પંડિતજીએ સહી કરી તથા સોગંદ ખાધા તથા દાવો તરતજ દાખલ કરવાની સૂચના કરી ચાલ્યા આવ્યા.

અઠવાડીઆ પછી પંડિતજીએ મ્હને ખબર આપી કે હાઇ કૅાર્ટ તરફથી આ જાતનો દાવો ચાલી શકશે નહિ એવા શેરા સાથે દાવા અરજી પાછી આપવામાં આવી હતી.

પંડિતજીને આ ખબર મળી એટલે મ્હારી સાથે વાત કરતી વખતે ઘણા નિરાશ થઇ ગયેલા જણાતા હતા.

એ દાવા અરજી નીચે મુજબ હતી:

મુંબાઈની ન્યાયાધિકારી હાઈકોર્ટમાં

સાધારણ અસલ દિવાની હકુમત

મુકર્દમો નંબર સને ૧૯૨૬ નો

શ્રીમતિ ગુર્જરીદેવી રહેવાસી ગુજરાત હાલ મુંબાઇ સાક્ષરોચિત શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાની અધિષ્ઠાત્રી અને પ્રચારિણી દેવી તરીકે મુંબાઇ અને બૃહદ્ ગુજરાતમાં કામ કરે છે.

વાદી

વિરૂદ્ધ.

(૧) પારસી મૂળ રહેવાસી ઈરાન હાલ મુંબાઈ (૨) વહોરા, ખોજા, મેમણ અને મુસલમાન મૂળ રહેવાસી હિંદુસ્તાન, તુર્કસ્તાન, અરબસ્તાન, અફઘાનિસ્તાન વિગેરે હાલ મુંબાઇ (૩) ઈસાઇ, પોર્ટુગીઝ, અને દક્ષિણી મૂળ રહેવાસી મહારાષ્ટ્ર, ગોઆ, સાષ્ટી વિગેરે હાલ મુંબાઇ (૪) લાલ્યા, દૂબળા ને કાળીપરજ રહેવાસી સુરત, વલસાડ, નવસારી હાલ મુંબાઇ (૫) કચ્છી ને ઓખાના કાઠિયાવાડી મૂળ રહેવાસી કચ્છ ને ઓખામંડળે હાલ મુંબાઇ. પ્રતિવાદી નં. ૧, ૨, ૪ ને ૫ ગુજરાતી ભાષા બગાડવાનો અને નં. ૩ ભાષામાં ભેળસેળ કરવાનો મુંબાઈ અને બૃહદ્ ગુજરાતમાં ધંધો કરે છે.

પ્રતિવાદી

વાદીનો દાવો એવો છે જે:—

૧. વાદી આખાએ ગુજરાતમાં ગુજરાતી ભાષા શુદ્ધિના પ્રચારનું કાર્ય વર્ષો થયાં કરે છે, અને પોતે આર્યોની મૂળ સંસ્કૃત ભાષાની માનીતી દિકરી છે.

૨. પ્રતિવાદીઓ ગુજરાતી ભાષા કેટલાંક વર્ષો થયાં બોલે છે. જો કે તેમની મૂળ ભાષા જૂદી જૂદી હતી તોપણ તેઓ જેમ જેમ ગુજરાતીઓના સંસર્ગમાં આવતા ગયા તેમ તેમ તેમણે પોતાની ભાષાના કેટલાક શબ્દોની ભેળવણી ગુજરાતી ભાષામાં કરી અને પોતાની ટેવ મુજબ ગુજરાતી ભાષાને બગાડવાનો અને વાદીની આબરૂને નુકશાન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

૩. પહેલા પ્રતિવાદીઓ જ્યારે સંજાણ ઉતર્યા ત્યારે તેમની પાસે સંજાણના તે વખતના રાણાએ ગુજરાતી ભાષા બોલવાનો કરાર લખાવી લીધો હતો અને તે મુજબ તેમણે ગુજરાતી ભાષા શુદ્ધ રીતે બોલવાનું સ્વીકાર્યું હતું પણ વર્ષો થયાં તેઓ તેમનો એ કરાર પાળી શક્યા નથી અને ગુજરાતી ભાષાને બગાડવામાં ઘણોજ

આગળ પડતો ભાગ લઇ રહ્યા છે. ગુજરાતી ભાષાનાં એક સિવાય બધાંયે દૈનીક પત્રો અને અનેક અઠવાડિકો એમની પાસે હોઈ શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાના પ્રચારના વાદીના કામમાં તેઓ ઘણોજ અંતરાય નાખે છે તથા તેની વિરૂદ્ધ છડે ચોક પોતાનું કામ કર્યે જાય છે. તેઓએ પોતાનો વાડો જ જૂદો કર્યો હોય તે રીતે પોતાનાં છાપાં પુસ્તકો અને ભાષામાં વિચિત્ર ભેળસેળ કરી ગુજરાતીની જ્વલંત કીર્તિને કલંક લગાડયું છે. આ સાથે પરિશિષ્ઠ 'अ' માં પહેલા પ્રતિવાદીઓ વાપરે છે તે ભાષાનો નમુનો આપ્યો છે.

૪. બીજા પ્રતિવાદીઓ મુસલમાન ધર્મના પ્રચાર સાથે ગુજરાતમાં હસ્તીમાં આવ્યા. તેઓમાંના ઘણા તો મૂળે ગુજરાતી હતા પણ કાળે કરીને અને મુસલમાની અમલ દરમિયાન તેમના પરભાષાઓ સાથે સંબંધને લીધે ગુજરાતી ભાષાને હીણપત લાગે એવો બગાડો કરતા થઈ ગયા છે. તેઓ પાસે જો કે વાદીના પ્રચારનો વિરોધ કરવા જેવાં હથીઆર નથી પણ તેમની સંખ્યા મોટી હોવાથી તેમજ કોઇ પણ જાતનો સુધારો ન થતો હોવાથી તેઓ વાદીની કીતિને ઘણુંજ નુકશાન કરે છે. આ સાથેના પરિશિષ્ઠ 'आ'માં તેમની ભાષાનો નમુનો આપ્યો છે.

૫. ત્રીજા પ્રતિવાદીઓ પરદેશી હોઈ તેમનું ગુજરાતી ભાષાનું જ્ઞાન સારૂં હોતુંજ નથી છતાં પણ પોતાની ભાષાના શબ્દો ઘુસાડી ગુજરાતી ભાષાને એવી તો પાંગળી અને વરવી કરી મૂકે છે કે ન પૂછો વાત ! જાતિ, વચન અને વિભક્તિનું તો ત્રીજા પ્રતિવાદીઓ હમેશાં ખૂનજ કરે છે. આ સાથેના પરિશિષ્ઠ 'इ' માં તેમની ભાષાના નમુના આપ્યા છે.

૬. ચોથા નંબરના પ્રતિવાદી હજારો વર્ષથી ગુજરાતમાં રહેતા હોવા છતાં તેમની ભાષા હજીએ સુધરી નથી એ નવાઇની વાત છે. સુરત જીલ્લામાં એ લોકોની ઘણી મોટી સંખ્યા છે. તેઓ પણ જાતિ, વચન કે વિભક્તિના ખૂનીઓજ છે અને " . —

સ્થિતિ તેઓ ખૂદ ગુજરાતીઓ હોવાથી કરાવવામાં સહાયભૂત થાય છે, તેમનું પોતાનું વર્તનજ વાદીના પ્રચાર કાર્યની વિરૂદ્ધ છે. તેઓનું કાંઇ સંગઠન નથી અને જાતે ગરીબ હોવાથી પોતાનાં છાપાં પુસ્તકો કે વાડો નથી છતાં તેમની વસ્તી વિશાળ હોઇ તેમનું વર્તન વાદીને ગેરલાભ કર્ત્તા છે. આ સાથેના પરિશિષ્ઠ 'ई' માં તેમની ભાષાનો નમુનો આપ્યો છે.

૭. પાંચમા પ્રતિવાદીઓ અનેક વર્ષોથી ગુજરાતી ભાષાથી સુપરિચિત હોવા છતાં કેટલાક શબ્દોની વિચિત્ર સેળભેળ કરતા રહ્યા છે. તેમના એક વર્ગને તો પોતાની ભાષા જ જૂદી છે, અને તેઓ હજીએ તેને વળગી રહી વાદીને નુકશાન કરી રહ્યા છે. તેઓ ધનાઢ્ય હોઇ હીણપત ભરેલું તો એ છે કે તેમની મૂળ ભાષા માટે તેઓએ કાંઇજ કર્યું નથી. સાહિત્યમાં નથી તેનો પ્રચાર કે નથી તેનાં પુસ્તકો. ગુજરાતી ભાષા માટે તેમણે તદ્દન નજીવું કામ કર્યું છે. આ સાથેના પરિશિષ્ઠ 'उ' માં તેમની ભાષાનો નમુનો આપ્યો છે.

૮. આ ઉપરથી પ્રતિવાદીઓના વાદી સાથેના વર્તન વિષે નામદાર કોર્ટને ખાત્રી થશે કે સેંકડો વર્ષોથી વાદીની જામેલી પ્રતિષ્ઠાને પ્રતિવાદીઓએ ઘણુંજ ભયંકર નુકશાન કર્યું છે! અલબત એ નુકશાનની ભરપાઇ રૂપીઆ આના પાઇની ગણતરીએ થઈ શકે એવી નથી છતાં ન્યાયની સગવડની ખાતર વાદીએ નુકશાનની રકમ તરિકે અંદાજે આંકડા મુકયા છે. અલબત તેથી પ્રતિવાદીઓનું વર્તન સુધરે એજ વાદીની અભિલાષા છે. વાદીને પ્રતિવાદીઓ માટે જરાયે રોષ કે દ્વેષભાવની લાગણી નથી.

૯. દાવાનું કારણ મુંબાઇમાંજ ઉભું થયું છે અને વાદીઓ તથા પ્રતિવાદીઓ મુંબાઇમાંજ રહે છે એટલે આ નામદાર કોર્ટને આ મુકદમો ચલાવવાને સત્તા છે.

૧૦. વાદી જે કાગળ ઉપર પોતાના દાવાનો આધાર રાખે છે જોડેલી છે.

વાદી દાદ માગે છે. કેઃ

(क) પ્રતિવાદીઓને આ નામદાર કોર્ટના તાકીદના હુકમથી વાદીના પ્રચાર કાર્ય વિરૂદ્ધ કામ કરતા અટકાવવામાં આવે.

(ख) વાદીની આબરૂની નુકશાની બદલ પહેલા પ્રતિવાદી પાસેથી રૂપીયા એક કરોડ બીજા પ્રતિવાદી પાસેથી રૂપીયા પચાસલાખ ત્રીજા પ્રતિવાદી પાસેથી રૂપીયા વીસલાખ ચોથા પ્રતિવાદી પાસેથી તેઓની ગરીબાઇ ધ્યાનમાં લઇને રૂપીયા દસહજાર ને પાંચમા પ્રતિવાદી પાસેથી રૂપીયા પચીસ લાખ અથવા આ નામદાર કોર્ટની ધ્યાનમાં આવે તે રકમો અપાવવામાં આવે તથા ... ...

(ग) આ મુકર્દમાનું ખર્ચ અને યોગ્ય તે દાદ આપવામાં આવે.

આ દાવા અરજી
મી. મણીલાલ મુનશીએ
તૈયાર કરી અને અમે સહેજ
ફેરફાર કર્યો.
કનૈયાલાલની કું.
વાદીના વકીલો

હું પ્રાણશંકર પંડિતજી તે ઉપર જણાવવામાં આવેલ વાદી ગુર્જરીદેવીનો કાયદેસર મુખત્યાર સોગંદ-ઉપર જાહેર કરૂં છું કે આ દાવા અરજીમાં લખેલી બધી હકીકત ખરી છે અને તે ખરી હોવાની મ્હારી માન્યતા છે.

મુંબાઇમાં તા. - -૧૯૨૬ ને દિવસે સોગંદ ઉપર જાહેર કર્યું. } મ્હારી રૂબરૂ કમીશનર

પરિશિષ્ઠ 'अ'

કોરગાનોફેજ

પારસીઓમાં કોરગાપણું! થોડાક બદમાશોની બદફેલીને લીધે નમાની રાંક **પારસીકોમનું** નામ બદનામ થતું જોઇને અમને અતિષ્ય ખેદ ઉપજે છે. × × ટેલીફોન મારફતે આબરૂદાર **પારસી** કુટુંબની બાનુઓને નીરલજ માગણી કરી, બીભીત્સ ભાષા તેમને કાને નાખી. તેણીઓને સતાવવાનો ધંધો લઈ બેઠેલા એક **પારસી** કોરગાને ગઇ કાલે **મેજીસ્ટ્રેટ** મી. દસ્તુરે એક માસના આશાન કેદની સજા કરી છે. × × ઓટોમેટીક ટેલીફોન સીસટમ વતીક તેમની બદમાશીને ચારી આપશે નહીં

× × ×

મોબેદ સાહેબની કદરસનાસીઃ

મલેસરની બઝમે રૂએ **મહેર** તથા ધી દાદાભાઇ **નવરોજી સો-**સાઇટી તરફથી રાખેતા મુજબનું ખોરદાદ સાલનું જશન ગઇ કાલે થવા બાદ આ બઝમના ભનતરને લગતી સેવા તેની સ્થાપનાની **એર-**વદ **દોરાબજી** ફરદુનજી કરકરીઆએ સારી રીતે બજાવેલી હોવાથી તેની કદરસનાસીમાં **મંડળીના** મેમ્બરો તરફથી જશનની ક્રીયા પછી તેવણને એક સાલ ઓઢાડવામાં આવી હતી.

× × ×

' ઓમાય ડીકી ! ' 'મુવા ભસ્તેગીયા ઘુવડ '

પરિશિષ્ઠ 'आ'

(૧) આડમજીએ આડાની સુંઠ કીધી.

(૨) દોસુમીયાંને દાબાએ લાત મારી.

પરિશિષ્ઠ 'ઈ'

(૧) વિનોબાઃ હું ભાજી લાવી.
(૨) વીએગાસઃ હું તમુને કીધેલા

પરિશિષ્ઠ 'ઉ'

(૧) હેઠ ઇફ્રા કંઇ બહાર ગીયેલા છે ને અમે ઘેરમાં છીએ.
(૨) એવાં હાડકાં ભાગી લાખા કે હહરીનો હંભારીયા કરે જો

પરિશિષ્ઠ 'ઊ'

(૧) ખંડજો ને ગોળજો ભાવ એક થીનો.
(૨) ગરીબ માડુજો ગાડો કેમ ચાલે ?

*

ચોર પકડયો

*

'નટવર, બહાર આવ તો—'
મુંબાઇમાં અમારા મિત્ર અમથાલાલની ઓરડીએ રાત્રે સાડા બાર સુધી અમે પત્તાં ટીચી ઉંઘી ગયા હતા, અને ઘસ ઘસાટ ઉંઘ આવતી હતી તેમાંથી મ્હને ઉઠાડીને પંડિતજીએ કહ્યું.

બગવાયલા બગવાયલા ઉઠીને આંખો ચોળતાં મ્હેં પૂછયું: 'કેમ ધાડ આવી ?'

' આસ્તે, દોસ્ત ! આસ્તે, બહુ જરૂરનું કામ છે. '

' ભસી મરોને ? '

' જરા ઉઠ તો ખરો '

અને હું ઉઠયો. તે મ્હને બહાર લઇ આવ્યા અને કહ્યું: 'નટવર! પેલા બે જણ જોયા? તેઓ પા કલાકથી કાંઇ વાતો કરે

છે. મ્હને તો તેઓ રાતના રાજા જેવા જણાય છે. હું જરા બ્હાર આવ્યો તે એમને જોઇ મ્હારાં મોતીયાં મરી ગયાં, તેથી તને ઊઠાડયો.'

અમે બહાર આવીને લપાઇને ઉભા, પેલી બાજુ એક ઓટલા આગળ બે મુસલમાન જેવા જણાતા બદમાસો ઉભા હતા તેમની વાત અમે કાન દઇ સાંભળવા લાગ્યા.

'અબે ઉલ્લુ! ઐસા કૈસા ભાગ કે આયા! જેલમેંસે ભાગના વો કુછ કમ હિંમતકા કામ નહિ! હિંમત દિખાના ચાહીએ.'

'ક્યા યાર હિંમતકી બાત કરતા હય! મયને જીતની હિંમત દિખાઇ ઇસકા તીસરા હિસ્સા બી હિંમત તેરેમેં નહિં થી. ભગ કે આના વો કુછ કમ હિંમતકા કામ થા?'

'દારોગાકુ ફટકારના ચાહીયે. ઉસ્કુ ક્યા ખબર રહે કે ઐસા બી મુઝે મીલા થા.'

'મગર તેરી રિવોલ્વરકા બાર ક્યું નહિ કિયા?'

'અજી વો તો મંય ભૂલ ગયા.'

'ક્યા ભૂલ ગયા? ખંજર નિકાલ કે ઉસ્કુ ચમકા દેના ચાહિએ.'

'વો બી નહિ થા.'

'અરે યાર! જરા છરૂરાકા કામ કરના ચાહિએ. કૂછ તો કરના ચાહિએ. છરા, ખંજર યા રિવોલ્વર કૂછ દિખાકે ડર લગાના ચાહિએ.'

'મગર વો તો મારે ડરકે ગભરા ગયે થે.'

પંડિતજી મ્હને ગોદો મારીને બોલ્યાઃ 'જોયું નટવર, આ કેવા હડહડતા બદમાસો છે તે! જેલ તોડી નાસી આવ્યા હોય એમ મ્હારૂં અનુમાન થાય છે.'

અને પંડિતજી અનુમાન કરવામાં એક્કા હતા. એમણે મ્હને કહેલું કે अनुमानेन कल्पंते पाडा कुर्वन्ति पोद्दराः પાડો તો પોદરો કરે કાંઇ પર્વત ઓછો કરી દેવાનો હતો? અને એ વાત તદ્દન ધોળા દિવસ જેવી ખરી છે.

' એમજ, એમજ. મ્હને પણ એવુંજ લાગે છે. ' મ્હેં પંડિતજીની વાતમાં હાયે હા મેળવી.

અને રાતના ત્રણ વાગે એ રાતના રાજા સિવાય બીજો કોણ માયનો પૂત આમ લ્હેરે લ્હેરે વાત કરે ?

' ત્યારે હવે શું કરીશું ?' પંડિતજીએ પૂછ્યું.

' બોલાવો પોલિસને. ' મ્હેં કહ્યું.

' ખરેખર ! આપણે જો જનહિતના સવાલ ધ્યાનમાં ન લઇએ તો બીજો કોણ લેશે ? એ લોકોને બરાબર ફેજે પહોંચાડવા જોઇએ. પણ પોલિસ ચોકી ઉપર તું આવશે ને ? '

' તમને ના પડાય ?'

ધીરે રહીને અમે કપડાં પહેરી લીધાં તરતજ ભાયખલાની ચોકી પર પહોંચી ગયા. એ લતાની પોલીસ પણ ચબરાક. અમને તરતજ સ્વાગત મળ્યું અને પોલિસ ઇન્સ્પેકટર પાંચ સિપાઇ લઈ અમારી સાથે આવ્યો.

અમે જરાક દૂર ઉભા રહીને પેલા બે રાતના રાજાઓને બતાવી દીધા. તેમણે પણ એ લોકોની થોડી ઘણી વાત સાંભળી. પેલા પણ એવા ઉલ્લુ કે અમે જઇને પાછા આવીએ ત્યાં સુધી ખાસ્સો અર્ધો કલાક થયો, પણ ત્યાંના ત્યાંજ ઉભા રહીને ગપ્પાં માર્યા કરતા હતા.

ઈન્સ્પેકટરે જઈને તરતજ તેમને પકડયા અને પોતાની સાથેધસડયા.

' હમને કયા કિયા હય ? ' ' કાયકુ હમકુ અયસા લે જાતા હય ?' વિગેરે સવાલોનો જવાબજ દીધો નહિ.

બધુ હાઉસન જાઉસન ચાલ્યું ચોકી ઉપર. ત્યાં અમારો કહેલો આરોપ પેલા બેઉ જણ પર મુકવામાં આવ્યો, અને કઈ જેલમાંથી તે નામદારો નાસી છૂટયા હતા તે કહેવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો.

' અજી જનાબ, વો તો ખૂબીકી બાત હય ! અયસા કોન ઉલ્લુકા પઠ્ઠા થા કે ઉસને આપકો યહ ખબર દી ઔર હમકુ પરહેજ

કરાયા ? ' બેમાંથી એક જણાયે ઇન્સ્પેકટરને કહ્યું.

' એ દોનો આદમીને હમકુ પક્કા ખબર દિયા હય ઓર હમને ભી તુમ્હારી બાત સુની હય. ' ઈન્સપેકટરે કહ્યું.

' મગર અફસોસકી બાત યહ હય આપને હમકુ બલકુલ બિનતલાસ પરહેજ કર દિયા. હમારા પેશા અયસા હય કે બાત સુનતેહી કોઈ ગલતી કર દે. મગર ઇનસાનને ઇતના તો ખિયાલ જરૂર હી રખના ચાહીએ કે કભી આંખસે દેખી હૂઈ બાત ભી ઝૂઠી પડતી હય તો ફિર કાનસે સુની હુઇ બાતકા ઈતના ઈતબાર કયોં રખના ? '

' તુમ્હારા લંબા ચોડા ભાષણુકી હમકો જરૂરત નહિ. મગર દિખલાવો તુમ્હારા પેશા અયસા કોનસા હય ? ' ઈન્સ્પેકટરે પૂછ્યું.

' જનાબ હમ દોનું ' મકદૂનીયા નાટક કંપની ' મેં એકટરકા કામ કરતા હય, ઔર આજ હમેરા ' શરીફ બદમાશ ' કા ખેલ થા. હમેરી બાત એકટીંગકે બાબમેં થી ઔર એ લોગને ઈતના તકલીફ ઉઠાયા—'

' નટવર, ગોટાળો થયો ! આ લોકો જરૂર ચોર હોવા જોઇએ. આ કાંઈ બ્હાનું કાઢે છે.' પંડિતજીએ મ્હને કહ્યું.

પણ આજે શરીફ બદમાસનો બાલીવાળાના થીએટરમાં ખેલ હતો, તે અમારો સિપાઈ અલ્લાબક્ષ કહેતો હતો પછી એ લોકની વાત હું કેમ ન માનું ?

ઈન્સ્પેકટરે એ બેઉને માનપૂર્વક છોડી દીધા અને નાહકની તકલીફ દેવા બદલ 'Sorry please! Excuse' નો ટુંકો મંત્ર ભણી માફ માગી.

પંડિતજીની અને સાથે સાથે સેવકની પણ અક્કલનું પ્રદર્શન કરાવ્યા બદલ ઇન્સ્પેકટરે સખત ઝડતી લીધી ને ઝાટકણી કાઢી એ કહેવાની જરૂર છે ?

ટકો લો ને સાક્ષર કહો

*

પંડિતજીને સાક્ષરમાં ખપવાની ઘણીજ મનીષણા હતી. કાંઇ કરતાં એ વિદ્વાનોના ટોળામાં પોતાની ગણના થાય એને માટે એ અવનવા પ્રયાસો કરતા રહેતા હતા. પહેલેથી છેલ્લે સુધી એમણે ગુજરાતી સાહિત્યનો અભ્યાસ કર્યો હતો. પ્રેમાનંદ અને શામળ, નર્મદ અને દલપત, ન્હાનાલાલ, નરસિંહરાવ વિગેરેની તેમણે રસાત્મક તુલનાઓ કરી હતી. અને તેમના નિર્ણયો જો કે બહાર પડયા નથી પણ બહાર પડયા હોત તો ઘણા કાગળ અને શાહીનો બચાવ થઈ શકયો હોત તેમજ છાપખાનાને કામ ઓછું મળવાથી ખોટ આવી હોત.

પ્રેમાનંદનાં નાટકો પ્રેમાનંદે લખ્યાં કે કોઈ બીજાએ ? ભાલણ નરસિંહ મ્હેતા પહેલાં થઇ ગયો કે પછી ? મીરાંબાઇ કુંભારાણાની પત્ની હતી કે તેના પૌત્રની ? વિગેરે પ્રશ્નોનો તેમણે બારીક અભ્યાસ

કર્યો હતો અને તેનું ફલ તેમણે પ્રકટ કર્યું હોત તો બેશક ગુજર્રે સાહિત્ય તેમના ઋણ નીચે દબાઇ જાત એમ અમે કહ્યા સિવાય રહી શકતા નથી.

પણ આંટલું આટલું જ્ઞાન સંપાદન કર્યા છતાં પંડિતજીની ગણના શિષ્ઠ સાક્ષર વર્ગમાં થતી ન હતી તેથી તેમણે એક નવી રીત શોધી કાઢી.

ગુજરાતી ભાષાનાં છાપામાં અને માસિકોમાં જેમ વિલાયતમાં થાય છે તેમ પૈસા દઈનેજ લેખ લખાવવાની ગુંજાસ નથી તેમજ આપણે ત્યાં હજી એવું વાતાવરણ પણ નથી. ધારો કે કોઈ ઈંગ્રેજી છાપાવાળાને વડા પ્રધાનની સહી સાથેનો લેખ જોઇતો હોય તો તે તેને એક વાક્યે એક ગીની આપીને પણ લખાવશે અને વડા પ્રધાન એ દામ લઈ લખી આપશે પણ આપણા ન્હાનાલાલ કવિની કે નરસિંહરાવની કવિતા કોઈ માસિકના તંત્રીને જોઈતી હોય તો ? એનામાં ભલેને દોઢીયાં દેવાની તાકાત હોય પણ એ વાત નકામી. કાંઇ લાગવગ કે દબાણ સિવાય એ શિષ્ઠ લેખકોની કવિતા મેળવવાનું સુભાગ્ય એ બિચારાના નસીબમાં સમજવુંજ નહિ. પંડિતજી પરણ્યા નહતા પણ એ બાબતમાં જાને ગયા હતા એટલે એમણે સાક્ષરમાં ગણાવાનો નવો રસ્તો શોધી કાઢયો. એમનો લેખ જે છાપામાં કે જે માસિકમાં છપાય તે માસિકવાળાને ધીરે રહીને Honorariam 'ઓનોરેરીયમ' પારિતોષિક દાખલ કાંઇને કાંઇ ત્રણ પૈસાથી માંડીને ૧૨૮ પૈસા સુધી એમણે મોકલી આપવાની શરૂઆત કરી.

આથી એકાદ બે છાપાવાળાઓએ તો મ્હને કહેલું પણ ખરૂં કે 'નટવરભાઈ! જુઓને તમારા મિત્રને સ્વાદ લાગ્યો છે તે ? ટકો લો પણ સાક્ષર કહો એવું એ કરે છે.'

મ્હેં કહ્યુંઃ 'પણ એના સામું જોઇને તમે લખાણ લો છો કે લખાણ જોઇને લખાણ લો છો ?'

કારણ કે ઘણી જગ્યાએ એવી સ્થિતિ અનુભવેલી એમ પંડિતજીએ મ્હને એકવાર કહ્યું હતું. છાપાંવાળા પોતાના ઓળખીતા પાળખીતા અને પુંછડાંવાળાના લેખ ઝટ લઈને છાપી નાખે છે. લેખમાં માલ ન હોય પણ લખનાર જાણીતા સાક્ષરવાડાનો નીકળ્યો યા સાક્ષરીઆ અટકો ધરાવતો નીકળ્યો કે તેનું લખાણ તરતજ છપાય. સાક્ષરીઆ અટકો વિષે પંડિતજીએ ખુલાસો કરેલો કે કેટલાક કૂળમાં શ્રી સરસ્વતી દેવી પ્રસન્ન થઇ ગયાં છે એટલે એ કુળમાં બાપની પાછળ દીકરો, ભત્રીજો, ભાણેજ વિગેરે વિગેરે સાક્ષર થઈ શકવાનો વંશપરંપરાનો હક્ક ભોગવે છે અને કેટલાંક ગામને પણ એવો સાક્ષર પેદા કરવાનો પરવાનો મળી ચૂકયો છે કે ત્યાંના બધાયે સાક્ષર જન્મે–તેમ સાક્ષરનો દીકરો જન્મે ત્યારથી સાક્ષર અને સાક્ષરીઆ ગામમાં જેમ બ્રાહ્મણનો દીકરો જન્મે ત્યાંથી બ્રાહ્મણ તેમ જન્મે ત્યારથી સૌ સાક્ષર, ઘાંચી મોચી, તેલી તંબોળી, દરજી, નાવી, સઘળાયે સાક્ષર. વહેવાર પણ સાક્ષરીયા ભાષામાં પછી પુછવું શું ?

અલબત, પંડિતજીના આ લાંબાલચક ખુલાસામાંથી મ્હને તો કેટલાક ટકા બાદ કરવા જેવું લાગ્યું પણ એ ભાંજગડમાં ઉતરવા કરતાં એમાં ખરાપણાનો અંશ વધારે પડતો છે એમ માની લઈએ તો ખોટું નથી. એમ મ્હને લાગ્યું.

પેલાએ જવાબ દીધો: 'કોઇ કોઇ વખત તો લખાણ સારૂ હોય છે અને કોઇ કોઈ વખત પંડિતજી પોતેજ આવીને કરગરી પડે એટલે લીધા સિવાય છૂટકો નથી થતો. એમને ના કહેતાં દિલ દુઃખાય છે.'

કોનું ? તે તો રામ જાણે.

આવા જવાબોના ચાર જગ્યાએથી મ્હને ખુલાસા થયેલા પણ ધીરે ધીરે પંડિતજીનું નામ પ્રકાશમાં આવતું જણાયુ એટલે આપણે એમણે કરેલો પ્રયત્ન કંઈક અંશે સફળ થયો એમ જાણીને સંતોષ માન્યો.

*

પ્રદાદાનાં ખાસડાં

*

પંડિતજીને પુરાણી ચીજો સંગ્રહ કરવાનો ભારે શોખ! એક વખત એમણે શેઠ પુરૂષોત્તમ વિશ્રામ માવજીના અમુલ્ય સંગ્રહ વિષે સાંભળેલું તેથી તેમના મગજનો કીડો પણ સવળો આવેલો અને એવો નહિ તો પોતાથી બને તેવો સંગ્રહ એકઠો કરી આ જમાનામાં નહિ તો આવતા જમાનામાં પણ નામ કાઢવાની તેમણે મન સાથે સજ્જડ ગાંઠ વાળી હતી. પંડિતજી એક વખત મન સાથે નકકી કરે તે કામ કર્યા સિવાય રહેજ નહિં. પછી તેમને તેમાં યશ મળે કે ના મળે પણ મંડયા તો રહેતાજ. એ કહેતા કે

दैवायत्तं फलप्राप्ति मदायत्तं तु पौरूषम् ।

દુનીયામાં ઘણામાં એ સદ્દગુણનો અભાવ હોય છે ને ખત્તા ખાય છે. બીજાની વાત કયાં કરીએ. ગુજંરાતી સમાજ માટેજ કયાં

નથી કહેવાતું કે 'આરંભે શુરા ગુજરાતી પાછળથી પણ મોળા.' પંડિતજીને એ વાતના અપવાદના પ્રત્યક્ષ પુરાવા રૂપ હું તો રજુ કરૂં છું.

એમના એ અવનવા કે ખીચડીઆ જે કહો તે સંગ્રહસ્થાનને જોવાનો એક બે વખત અલભ્ય લાભ મ્હને મળ્યો હતો.

દરેક ચીજ ઉપર ટીકીટ ચોડી તેના ઉપર તે ક્યાંથી મળી આવી? તેનો ઉપયોગ કોણે અને ક્યારે કરેલો એની વિશિષ્ઠતા વિગેરે ઉપયોગી માહિતી સંક્ષિપ્તમાં આપેલી.

એક જૂના કાશીના લોટાની ટીકીટ પર નીચેની ટીપ્પણી હતી. 'બનારસી લોટો. એનાથી છત્રપતિ શિવાજીનાં અમારા પ્રદાદાના પિતાજીએ ચરણ પખાળેલાં. કાશીની કારીગરી. બનાવનાર જાણ મુજબ રામ પ્રસાદ પાંડે. સત્તરમી સદીથી વારસામાં ચાલતો આવેલો.'

એક પીત્તળના ટુકડાપર ઈંગ્રેજીમાં Mr. Pecock's Peon એવું લખેલું. એની ટીકીટમાં પંડિતજીએ લખ્યું 'વક્રશંકર કાકાના પ્રદાદા સુરતની કોઠીમાં કામદાર હતા એવી વાત વંશપરંપરાગત ચાલતી આવતી હતી. તે વખતનાં કેટલાંક ખેતર હજી પળાય છે એ વાત ખરી પણ આ દર્શનિક પુરાવો પૂજા કરવાની પેટીમાંથી મળી આવેલો તે પુરવાર કરે છે કે એ મી. પીકોકના સીપાઈ હતા. સત્તરમી સદીની કારીગરી. સુરતનું કોતરકામ.'

એક જોડા નીચેનું ટિપ્પણ વાંચવા જેવું લાગ્યું: 'અમારા દાદાના પ્રદાદાએ પહેરેલો. એમના ચરણ કમળથી પવિત્ર થયેલો.'

અને એ જોડા બતાવતાં પંડિતજી બોલેલા: 'નટવર, શી એની વાત કરૂં? અમારા વડિલો કેવા ભાગ્યશાળી કે તેઓ આવા સુંદર જોડા પહેરતા હતા! તેઓ તો અમને જોવા ન જીવ્યા પણ તેમનાં પગરખાંએ અમારાં દર્શન કર્યાં એ પગરખાં જેમ અમારાં વડિલને અડીને પવિત્ર થયાં હતાં તેમ અમે રોજ એ પગરખાંને

અડીને પાવન થઈએ છીએ. કેમ, તને એમાં નવાઈ લાગે છે? આપણે બાબુલનાથ કે કામનાથ જઇએ છીએ ત્યારે શ્રી મહાદેવજીને અડેલાં કે ચઢેલાં બિલ્વપત્રાદિ આપણને અડાડીને બ્રાહ્મણો જેમ આપણને પવિત્ર કરે છે તેમ આમાંયે પવિત્ર થવાની કે કરવાની ભાવના છે.'

પંડિતજીનું આ ભાષણ સાંભળી મ્હારા એક મિત્ર મ્હને યાદ આવે છે. તેઓ વાત વાતમાં બોલતા કે: 'મ્હારા કાકાના એતો જૂના પેશન્ટ છે. એમને સારૂ તો મ્હારે આટલુ કરવું પડે.'

એમના કાકા કુશળ ડૉક્ટર હતા એટલે એમને ત્યાં આખી જીંદગીમાં કેટલા પેશન્ટ આવ્યા હશે તેની કલ્પના કરો અને એ દરેકને માટે કાંઇક કરવાનો અભખરો રાખે તો એમની શી દશા થાય એનો વિચાર કરો. તેઓ માયાળુ હતા એ વાત ખરી પણ એ ભાવના કેટલા વિશાળ ક્ષેત્રને લાગુ પડતી તેની એમની ખબરજ ન રહેતી. એ બધા પેશન્ટ માટે એમને સદાયે લાગી આવતું.

ત્યારે પડિતજી પોતાના દાદાના પ્રદાદાનાં ખાસડાં માટે આટલી માનવૃત્તિ અને મમત્વ ધરાવે એમાં તો નવાઇ શી?

પણ કોણ કોણ જાણે કેમ, પંડિતજી જેવો શુદ્ધ સનાતની બ્રાહ્મણ પોતાને ખાસડાંને અડવાથી પવિત્ર થતાં માનતો જોઇને મ્હને તો ઘણીએ વખત અજુક્તુ લાગતું.

પણ મહા પુરૂષોનાં ચિત્ત કે પંથ કોણ જોઈ જાણી શક્યું છે? એતો લોકોત્તરજ હોય છે ને!

એમનું પરમ ધ્યેય અને રમ્ય ભાવના આપણે પામર પ્રાણીઓ શું સમજી શકીએ?

*

દ્વારિકાને જગદીશ્વર

*

મ્હારે નાતાલની રજાઓ હતી અને બહારગામ ફરવા જવાનો વિચાર કરતો હતો તેવામાં મ્હારા એક મુરબ્બીએ મ્હને એમની સાથે દ્વારિકાની સ્હેલ કરવાનું ન્હોતરૂં આપ્યું. અમ્હારો બાપદાદાનો ધર્મ સ્વામિનારાયણનો અને અમ્હારી શિક્ષાપત્રીમાં કહ્યું છે કે:

कर्तव्या द्वारिका मुख्या तीर्थयात्रा

એટલે આ તો એકપંથ અને દો કાજ જેવી વાત હતી. સ્હેલની સ્હેલ અને યાત્રાની યાત્રા. સાથે કોઈ હોય તો મજા પડે, એમ એમણે મ્હને કહ્યું એટલે મેં પંડિતજીનું નામ સુચવ્યું. અલબત્ત પંડિતજી એટલા સાધનસંપન્ન નહિ હતા એટલે એમનો ખર્ચ શેઠ પોતેજ આપવાના હતા તેથી પંડિતજીને એ બાબતમાં વાંધો કાઢવા જેવું કાંઇજ નહતું; એટલે અમે માની લીધું કે પંડિતજી સાથે આવશે. અને બીજા કરતાં પંડિતજી આવે તો મઝાપડે એમાં નવાઈ પણ નહિ.

પંડિતજીને પૂછતાં તેમણે પણ આતુરતા બતાવી.

શેઠ સાહેબે ખાવાનું બધું ચોખ્ખું કરાવ્યું હતું; એટલે મ્હારે અને પંડિતજીને એ ઉપરજ તાગડધિન્ના કરવાનું હતું.

વાંદરાટોપી લેવાની અમને ખાસ સૂચના કરવામાં આવી હતી. પંડિતજીએ તે દિવસે તે પહેલીજવાર પહેરી. ખરેખર ! એમના મ્હોઢામાં અને માંકડાના દેખાવમાં ઘણુંજ સામ્ય હતું.

અમ્હારી જવાની વાત સાંભળી પંડિતજીને તેમજ મ્હને અમારા અનેક મિત્રોએ અનેક ચીજો સાથે લઈ જવાની અનેક સૂચનાઓ આપી. 'ગરમ ધાબળો લેવાનું ભુલતા નહિ.' 'એ બાજુ સખત ટાઢ પડે છે માટે ગરમ કપડાં સાથે રાખજો.' 'એટલે દૂર જાવ છો ત્યારે બેટ જજો.' 'ખૂબ સંભાળજો.' 'સ્ટીમરનું કામ છે કાંઈ માંદા સાજા થાવ માટે—આનંદભૈરવ કે હિંગાષ્ટક ચૂરણ, ઉલટીની દવા, અમૃતાંજન ટી. સી. ની તપકીર વિગેરે લઈ જજો.' 'બબ્બે ગાદલાં અને તકીઆ પણ સાથે લઇ જજો. સ્ટીમરમાં સારી પથારી નહિ હોય તો ત્રાસ થશે.'

પંડિજીએ તો મોટા પાયાપર તૈયારીઓ કરવા માંડેલી. શ્રીમતિ કાલિકાદેવીએ અને શ્રીમતિ સુમને પણ અનેક વિધ તૈયારીઓ આદરેલી. શ્રીમતિ સુમન મ્હરાં ધર્મપત્ની હતાં એટલું એમનું ઓળખાણ બસ થશે. 'આટલું તો ત્હમે જરૂર લઈ જજો.' કહીને મગજ પુરી અને હવેજીયાનો એક ખાસો પંદર શેર ભાર માય એવો ડબ્બો સૌ. સુમને મ્હારા સામાન ભેગો મુકયો.

પણ એટલામાં શેઠ સાહેબે કહેવરાવ્યું કે કાંઇજ ઝાઝું લેવાની જરૂર નથી. એક બીસ્તરો અને ન્હાની સરખી બેગ લેશો તો બસ છે, એટલે મ્હારે અને પંડિતજીને એ કહી કરેલી અનેક ચીજો, રમણલાલનો કેમેરા (જે તેમણે દ્વારિકાના 'વ્યુઝ' લેવા ખાસ આગ્રહ કરી દીધો હતો) વિગેરે વિગેરેને તિલાંજલિ દેવી પડી.

જેમ તેમ કરી અમે મુંબાઇ ગયા અને સ્ટીમરમાં બેઠા. પાંચ હજાર ટનની સ્ટીમર હતી. સવારના દસ વાગે સ્ટીમર ઉપડવાનો ટાઇમ નક્કી કરેલો હતો પણ કોણુ જાણે કેમ અમે ગુજરાતી તેમ સ્ટીમર પણ ગુજરાતી થઈ ગયેલી તેથી ગુજરાતી ટાઇમ મુજબ દસ વાગે ઉપડવાની હશે કે કેમ તે સ્ટા. ટા. દસ, અગીઆર અને બાર થયા. તોયે ઉપડેલી નહિ. બરાબર બારને પાંચ મીનીટે તે મુંબાઈના બારામાંથી ઉપડી અને ધીરે ધીરે કોલાબાની દીવાદાંડી વટાવી.

બાપ જન્મારે પહેલીજવાર સ્ટીમરની મુસાફરી કરવાની મળેલી તે હું અને પંડિતજી ઘેલા થઇ ગયેલા. આખી સ્ટીમર અમે જોઈ વળ્યા. નીચેથી ઉપર અને ઉપરથી નીચે.

સ્ટીમર જોઇને પહેલું કામ અમે પેટની પૂજા કરવાનું કર્યું. પંડિતજીએ તો દહીં વડાં ઉપર ખૂબ હાથ માર્યો. એમને એ ઘણીજ પ્રિય વસ્તુ હતી. હું તથા શેઠસાહેબ જરા હલકે પેટે રહ્યા હતા. ખાતાં જરા વધેલું તે અમે ડેક ઉપર જઇને પાછળ ઉડતાં પક્ષીઓને ખવાડવા માંડયું, ભરદરિયે પણ એ સુંદર સફેદ પક્ષીઓ ઉડતાં હતાં. અમે પાણીમાં ખાવાનું નાખતાં તે ખાવાને તેઓ પડાપડી કરતાંને ખાઈ જતાં કે તરતજ પાછાં સ્ટીમરની પાછળ ઉડીને આવતાં. સ્ટીમર કરતાં એમનો વેગ વધારે હતો અને એ બમણો હતો એવા નિર્ણય ઉપર અમે પછીથી આવ્યા હતા.

'નટવર, ચાલ આગળ જઇએ. ત્યાં કેવો ફરફર પવન આવે છે. ખુબ મઝા પડશે.' પંડિતજીએ કહ્યું.

અમે તરતજ સ્ટીમરના ઉપરના ભાગમાં ગયા અને સ્ટીમરનો છેક આગળનો ભાગ કે જે પાણી કાપે છે ત્યાં જઇને બેઠા અને પંડિતજી તો છેક આગળ બેઠા. પવન સખત વાતો હતો અને આટલી મોટી સ્ટીમર પણ ઉછળતી હતી. પંડિતજીને ખૂબ મઝા પડતી હતી.

અમે આમ અર્ધો એક કલાક બેઠા હશું એટલામાં તો પંડિ-તજીએ અનેક અવનવી વાતો કરી નાખી. તેમના અને શ્રીમતિ કાલિકા દેવીના અનેકાનેક પ્રેમપ્રસંગો, એમની સુરતની મુસાફરી, વડોદરાનો ચેવડો ચઢે કે સુરતની ધારી ? ખંભાતની સુતરફેણી સારી કે પોરબંદરના ગાંઠીઆ ? વિગેરે વિગેરે અનેક વિષયની વાતો થઇ અને અનેક પ્રસંગો ચર્ચાયા.

પણ એટલામાં તો પંડિતજીને કાંઇક થઇ આવ્યું તે ધબ્બ દઈને મારા તરફ ઢળ્યા. સારૂં થયું કે હું તેમની નજીકજ બેઠો હતો નહિતો પંડિતજી દરિઆમાંજ પડતે.

પંડિતજીને ટેકો દઈને બેઠા કર્યા. તેમને ચકકર આવી ગએલાં એટલે પડી ગયા એમ એમનું કહેવું હતું. થોડીવારમાં એમણે ઉપરા ઉપરી ઉલટી કરી. હું ધીરે રહીને એમને ડેક ઉપર લઇ ગયો અને પથારીમાં સુવાડી તેમના ઉપર ગરમ ધાબળા ઓરાડયા.

અરબી સમુદ્રમાં રાત્રિ પડી. સ્ટીમર પૂર વેગથી પંથ કાપતી હતી. પાણીમાં એક જાતનાં તેજસ્વી માછલાં એટલાં બધાં હતાં કે સ્ટીમરના વેગમાં પણ તેજનો લીટો પડતો હોય એમ જણાતું હતું. દેખાવ ઘણો રમણીય હતો. હું અને શેઠસાહેબ પંડિતજીને પડના મુકી આમ તેમ ફરવા લાગ્યા અને ડેકના પાછળના ભાગ ઉપર ઉભા ને દૂરનો દેખાવ જોવા લાગ્યા.

'પેલું ક્ષિતિજમાં શું દેખાય છે ?' મ્હેં ઉત્તર દિશામાં આંગળી કરીને પૂછયું.

'કયાં ? મ્હને તો કાંઈ જણાતું નથી.' શેઠસાહેબે કહ્યું.

'પેલું સાવ ઓતરાતું. તારો કાંઇ એટલો નીચો ન હોય! શું હશે ?

'કેટલા વાગ્યા ?'

'પોણા દસ.'

' ત્યારે વેરાવલની દિવાદાંડી હોવી જોઈએ. તેમણે અનુમાન કર્યું. અને તે બરાબર હતું. કારણ સ્ટીમરની ગતિ પ્રમાણે અમે એટલે આવી ગયા હોવા જોઇએ.

પંડિતજી હજી પથારીમાં પડયા હતા. તેમનાથી આ લ્હાવો લેવાય એમ ન હતું કારણ કે ખલાસીઓએ ખૂબ પવન વાતો હોવાથી ચારેગમ પડદા બાંધી દીધા હતા.

શીયાળાની ટાઢ અને ચારે બાજુ પાણી, પછી શું પુછવું ? આટ-આટલું ગરમ ઓઢયા છતાં અમે ઠુંઠવાઈ ગયા. પવન તો કહે કે મ્હારૂં કામ. પંડિતજી તો પોકારતા કે ' દ્વારકાની જાત્રા પહોચી !' પણ કાંઇ ઓછુંજ પાછું ફરાય તેમ હતું ? પાછું ફરાય તેવું હોત તો પંડિતજી પાછા ફરત એમ અમારૂં માનવું છે. કારણ કે અમારા કરતાં તેમને ઝાઝું વીત્યું હતું. ખાધું ટકે નહિ અને પેટમાં ઉંડળ ગુંડળ થયા કરે એવું એમનું કહેવું હતું અને ખાધાનો એમને ભારે શોખ હતો. એટલે ભૂખ્યે પેટે એ મરવા પડતા.

જેમ તેમ કરીને બીજે દહાડે બાર વાગે સ્ટીમર દ્વારકાના બારામાં દાખલ થઈ, પંડિતજી પહેલેજ સપાટે એક મછવામાં કૂદી પડયા.

પવન ખૂબ હતો એટલે પંડિતજીવાળો મછવો આમથી તેમ ડોલતો હતો, અને બરાબર ઠેકાણે રહ્યો ન હતો. થોડાઘણા પેસેંજરો લઇને તે હંકારાયો તેની જગ્યાએ બીજો આવ્યો. તેમાં હું અને શેઠસાહેબ ભાણાં પોટલાં લઈને બેઠા.

સ્ટીમરના સીરંગ પણ જબરા ગમાર. તે કમબખતોને એ વખતેજ નકામું પાણી કાઢવાનું સુઝયું. પાણીના ધોધવા ચારે બાજુ આખે રસ્તે છૂટયા કરતા હતા પણ અહીં તો બીજા બે ચાર વધારે છૂટયા.

પંડિતજીનો મછવો ઉંચો નીચો થઇને આવાજ એક ધોધવા

નીચે આવી ગયો. માછીઓ આમતેમ ખૂબ મહેનત કરે પણ પાણી એટલું ઉછળતું હતું કે તેમની મહેનત કામ આવતી નહતી.

ધોધમાર પાણી કોઈના પોટલા ઉપર તો કોઈના માથા ઉપર કોઇના હાથ ઉપર તો કોઇના બરડા ઉપર વર્ષેજ ગયું. પંડિતજી ઉપર તેનો પુર્ણ પ્રકોપ હતો. તે તદ્દન નખાઈ ગયા હતા. તેમનાં કપડાં તરબોળ થઈ ગયાં હતાં. સ્ટીમર જેવી વિદેશી ચીજને અડીને ન્હાવું જોઇએ, એવી પંડિતજીની માન્યતા હતી. આગગાડીની મુસાફરી કરીને ઘેર આવીને એમના બાપદાદા સાબોળ સ્નાન કરતા તેનો પંડિતજીને થોડો ઘણો વારસો મળ્યો હોય તો નવાઇ નથી. અને પંડિતજી જેવો સપુત એટલો વંશપરંપરાથી ચાલતો આવેલો રિવાજ ન પાળે તો પછી તે પંડિતજીજ શાના ? એમને બ્રાહ્મણ કોણ કહે ? બ્રાહ્મણનું બ્રાહ્મણપણું ન્હાવા ધોવામાં, આચાર વિચારમાં, ને રૂઢી રિવાજમાં આવી રહેલું છે એમ પંડિતજીએ પચીસ વાર મ્હને કહેલું એટલે હું પણ એ વાત વિસરૂંજ કેમ અને ધારો કે વિસરવા વિચાર કરૂં તો પંડિતજી પંચાવન વાર કહે એવા હતા. પંડિતજીનો પુણ્ય-પ્રભાવ કાંઇ જેવો તેવો નહતો. તેઓને દરિઆ દેવે દ્વારિકામાં દાખલ થતા પહેલાં નવરાવી ધોવરાવી મછવે બેસાડયા.

એકને પાપે ડૂબે તો એકને પુણ્યે ઉગરે એમ આપણે કહીએ છીએ તેનો મ્હને ત્યાં સાક્ષાત અનુભવ થયો. પંડિતજીએ ન્હાતાં ન્હાતાં પ્રભુની સ્તુતિ કરી અને પ્રભુના દરબારમાં પંડિતજીની સ્તુતિ તરતજ સંભળાઇ. કેમ ના સંભળાય ! બ્રાહ્મણો તો પ્રભુના પનોતા અને લાડકા પુત્રો. તેમનું ના સાંભળે તો કોનું સાંભળે ? ભૃગુ જેવો કોઇ માયનો પુત પાકે તો તેમનો લાતેલાતે વાયરો કાઢી ના નાખે ?' અમારા મિત્ર અમથાભાઇ આમ અનેક વખત અમને કહેતા એટલે અમારી ખાત્રી થઇ હતી કે પ્રભુના દરબારમાં બ્રાહ્મણોનો પોકાર તરતજ સંભળાય છે, અહીં પણ એમજ થયું. પંડિતજીના પ્રભુ, દ્રૌપદીનાં ચીર પુર્યાં હતાં અને મંજારી બચ્ચાંને બળતાં ઉગાર્યાં હતાં

તેમ પંડિતજીને પાણીના પ્રકોપથી બચાવવા દોડી આવ્યા. તેમણે પોતાના પરમ ભક્ત માટે માછીનાં કાંડામાં બળ મુક્યું અને સીરંગોના મગજમાં અક્કલ મુકી. પાણીના ધોધવા તરતજ બંધ થયા અને મછવા દ્વારિકાભણી હંકારાયા.

આગળ જઇને પાછળ પડવું એનો અનુભવ પંડિતજીને તે વખતે થયો. પંડિતજી મછવામાં આગળથી બેઠા. તેમનો મછવો પહેલો હંકારાયો પણ તે પાણીના પ્રકોપથી પાછળ પડી ગયા. અમે દ્વારિકાને કાંઠે પહેલો પગ મૂક્યો.

દ્વારિકાને કિનારે મછવો ગયો કે તરતજ ખભે જનોઇવાળા કેટલાક સજ્જનોએ અમને ખુરસીમાં બેસાડયા અને પાણીમાંથી રેતમાં ઉતાર્યા. આ મહાભારત કાર્ય કરવાનો એક આનો ફી હતી પણ તેમને ખભે જનોઈ જોઈ અમને નવાઇ લાગી. શું તેઓ પ્રભુના પનોતા બ્રાહ્મણો હશે ? પંડિતજીને અમે પુછ્યું પણ તેયે અમારા જેટલાજ એ વિષયમાં અપ્રવીણ હતા.

અમને લેવાને માટે એક ગુગળી ગૃહસ્થ પધાર્યા હતા. શેઠસાહેબે એમને આગળથી વરદી આપી હતી. અમે બધા તેમને ત્યાં ગયા.

ત્યાં જઇને અમે બધાએ સ્નાન કર્યું. રસોઇ તૈયાર હતી એટલે અમે જમવાની તૈયારી કરવા માંડી.

'નટવરલાલ,' શેઠસાહેબે મ્હને એક બાજુ બોલાવીને કહ્યું: 'રસોઈ સારી માઠી હોય તો બોલતા નહિ. અહીંના લોકો બધાયે 'ભા' અને 'ભાની રસોઈ ભા ખાય કે ભેંસ ખાય.' પંડિતજીને પણ કહો કે ભાંગરો ના વાટે.'

પંડિતજીને મ્હેં સમજાવ્યા. તેઓ બોલ્યા કે, 'ખરી વાત સમો વર્તે સાવધાન.'

પંગત પડી. પત્રાળાં પિરસાયાં પૂરી આવી શાક આવ્યાં અને છેલ્લે દાળ આવી.

દાળનો એક સબડકો ભરતાં પંડિતજીથી ન રહેવાયું. એમની જીભસ્વાદપ્રિય હતી એ તો હું કહી ગયો છું. તાવને માટે થર્મોમીટર અને સ્વાદને માટે પંડિતજીની જીભનું મીટર બેઉ બરાબર. કોણ જાણે કેમ પણ પંડિતજીથી નહિ રહેવાયું હોય તે બોલી ઉઠયાઃ ' આતે દાળ છે કે શું છે? કાળુબટાક, ખાટું બટ, અને તીખું આગ–'

પંડિતજીને મ્હેં ઇસારત કરી અટકાવ્યા નહિ તો તે બોલેજ રાખત!

' કિં ભા, કિં આહે?' પેલા ગૃહસ્થે પૂછયું.

' કિં નાહિં' મ્હેંજ એમને જવાબ દીધો અને પંડિતજીને પુરી બતાવીને કહ્યું. ' પંડિતજી! ચોક્કટનો નવો '

ચોક્કટનો નવો સાંભળીને પંડિતજી ખૂબ ખીજાઇ ગયા. પણ તેઓ મુગે મોઢે જમવા લાગ્યા. ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં એમણે દાળ પણ ખાવા માંડી.

જમી રહીને અમે ઉપડયા વરવાળા. મલાડમાં રહીને મુંબાઇમાં કામ ધંધો કરવો અને વરવાળા રહીને દ્વારકામાં દર્શન કરવા જવું એવું અમે આગળથી નક્કી કર્યું હતું. વરવાળા શેઠસાહેબનું ગામ હતું. મોટી મોટી હવેલીઓ ત્રણ ત્રણ ચાર ચાર માળનાં મકાનો અને સુશોભીત બાંધણીની અગાશીઓ વિગેરેથી ગામ અતિશય શોભાયમાન લાગતું પણ વસ્તીના વાખા! મુંબાઈની કમાણીનો થોડો ઘણો ભાગ ત્યાં ખરચાયો હતો. તેની જાહોજલાલી–જો મકાનોને જાહોજલાલી તરિકે ગણીએ તો–મુંબાઇને આભારી હતી. મુખ્ય વસ્તી ભાટીઆઓની હતી પણ તે નજરે જણાતી ન હતી. એમ કહેવાતુંકે જ્યારે કોઈ સ્ટીમર ભાગે તુટે કે સમાર કામ કરવા જેવું હોય ત્યારે ગોદીમાં જાય તેમ જ્યારે મુંબાઇમાં ભાટીઆ માંદા પડે, પેન્શન લેવા જેવા થાય ત્યારે વરવાળા જાય અને વસવાટ કરે.

પંડિતજીને ત્યાં બે વસ્તુ ખુબ ગમી. રીંગણાનું શાક ને ટાકાની ભાજી તથા મૂળામોગરી. બાપ જન્મારામાંય રીંગણાના શાકમાં ટાકાની

ભાજી નાખીને કરેલું મિશ્રણ પંડિતજીએ ચાખ્યું ન હતું. તેમણે તે પહેલેજ દિવસે પેટ ભરીને ખાધું, અને પછી સ્ટીમરમાં ઉલટી કરીને જેમ અમને આખો દિવસ હેરાન કર્યો હતા તેમ અહીંઆં લોટા ભરીને આખી રાત હેરાન કર્યા. ખૂબ ખાવું એ પંડિતજીનો મુદ્રાલેખ હતો અને એને લીધે અમારે ઘણી વખત સહન કરવું પડતું પણ તેની તેમને ક્યાં દરકાર હતી !

બીજે દહાડે અમે દ્વારિકા ગયા. પંડિતજી પણ ખુશ ખુશ થઇ ગયા હતા. તેમની લથડેલી તબીઅત સારી થઈ ગઇ હતી અને જરા જરા લથડતી હોય તો તેઓ ગણકારે એવા હતા ? એમનામાં ઉત્સાહ અજબ જેવો હતો.

શેઠસાહેબની મહેરબાનીથી ગાડીને માટે અમારે ચિંતા કરવા જેવું ન હતું. ખાઇ પરવારીને બપોરના એક દોઢ વાગે અમે ત્રણેજણ વરવાળેથી નીકળ્યા.

ધીરે ધીરે ગાડી રૂપેણ નજીક આવી અને પંડિતજીની પજવણી વધી. તેઓ બોલ્યાઃ

‘ નટવર, પેલું શું ? જો તો ખરો, આ વરવાળા તણાઈ ચાલ્યું !'

' એ શી ગાંડી વાત કરો છો ? ' મ્હેં પૂછયું.

‘ જરા જો તો ખરો, ગાંડી વાત છે તે ડાહી. ચાલો, ગાડી પાછી વાળો આ વરવાળુ ડૂબ્યું ! અરે ! પેલું ગામની બહારનું છાપરૂં સાવ ડુબી ગયું. પાણી બહુ ઉંચાં ચઢયાં. ’

અને ખરેજ. મ્હને પણ એમ લાગ્યું.

શેઠસાહેબ શાંતિથી બેઠા બેઠા હસતા હતા. તેમને મઝા પડતી હતી.

‘ કેવા નિષ્ઠુર ! ગામ તણાય, રેલ આવે અને હસ્યા કરે !' પંડિતજી બોલ્યા.

તેઓ કુદ્યા, ગાડીમાંથી નીચે પડયા અને અભ્યાસ નહિ તેથી કે દિલમાં ભારે ધગસ તેને લીધે, કોણ જાણે કેમ પણ પડયા તેવા ધરતી

માતાને કે રૂપેણુને અથવા દૂરથી દેખાતા જગદીશ્વરના દેરાને પૃથ્વી પર પડીને નમસ્કાર કરવા મંડયા.

' નટવર ! શું જોઇ રહ્યા છે ? ઉઠ, આમતો આવ.'

મરણીયા યોદ્ધા જેવા તે બોલ્યા. તેમનો ઘાંટો જાડો થઈ ગયો હતો. તેમનું શૌર્ય અજબ હતું. દયાનો તેઓ મુર્તિમંત અવતાર હતા. એ આવા પ્રસંગેજ મ્હને સમજાયું. યુદ્ધ જોઈ રજપુતને કેસરીયાં કરવા વિચાર થાય છે. કીર્તિ રળવાનો પ્રસંગ જોઇ જીવ ઝંપલાવતાં તે ડરતો નથી. તેમ પંડિતજી પણ આજે શૂર પર ચડયા હતા. તેમનું જોઈ જોઇને સેવકને પણ અનેરો ઉત્સાહ ચડયો હતો. બસ આજે તો વરવાળાને બચાવવું, ગામ નહિ તો ઘર, ઘર નહિ તો માણસને, માણસ નહિ તો છોકરૂંયે બચાવવું તો ખરૂં. જે બચ્યું તે ખરૂં. ડૂબતા માણસની ચોટલી હાથ આવી તો તેને કાપી લેવી અને બચાવવી એ પંડિતજીનું ફરમાન કહો કે શિખામણ કહો જે કહો તે હતું.

હું યે ઉતર્યો. અને પંડિતજીને હાથ ઝાલીને ઉંચકયા. તેઓ તો ઉઠીને દોડવા મંડયા.

' નટવરલાલ ! આમ આવો ' શેઠસાહેબે પાછળથી બુમ મારી, અને હું તેમની પાસે ગયો. મ્હારા કાનમાં તેમણે મંત્ર ફુંકયો.

' મૃગજળ.'

' એમ ? ' ચમકીને મ્હેં પૂછ્યું. ' હું તો સ્હમજતો હતો કે દરિઓ ઉલટયો અને ઓખા ઉપર જળપ્રલય થઇ જશે.'

' હા. ' તેઓ બોલ્યા. ' અહિં એ વાત સર્વ સાધારણ છે. હજી તો શિયાળો છે. ઉન્હાળો હોય તો તમે બેઉ જણ થનગન થનગન નાચો.'

હું દોડયો. પંડિતજી ઉલ્લુ બનતા હતા. તેમને પણ હાથે ઝાલીને ઘસડી લાવ્યો. ગાડીમાં જેમ તેમ કરીને બેસાડયા. પછી અમે ખુલાસો કરવા મંડયા. પણ તેમના માન્યામાં એ વાત કેમે કરી

ઉતરે નહિ. એ તો કહે કે 'શું નજરે જોયેલુંયે ખોટું ? આ મ્હારી સગ્ગી આંખે જોઉં છું અને તે ખોટું માનું ? જાવ, જાવ, બનાવવાની વાત શું કરો છો ?'

અમે માત્ર હસ્યા. રૂપેણનો પુલ વટાવ્યો. રુકિમણીના મંદિર આગળ આવ્યા. દર્શન કરવા જવાનો વખત ન હતો. બપોરના બે વાગે કોણ હોય ? પંડિતજીએ પણ ઉત્કટ ઇચ્છા દબાવી. એવામાં દ્વારિકા આવ્યું.

સાંજના જગદીશ્વરનાં દર્શને સિધાવ્યા. ઉગ્રસેન મહારાજની રાજગાદી જોઇ. યાદવોની વૈભવ વિહિન થયેલી બેઠક જોઈ પંડિતજીએ પ્રખર આંસુ વર્ષાવ્યાં. અનેક કાળનો ઇતિહાસ એમને સાંભર્યો.

જગદીશ્વરનાં દર્શન કર્યાં અને ત્યાંયે પંડિતજી પોતાનું પોત પ્રકાશવા ન ચુકયા. એમણે મોટેથી લલકારીને અડધા કલાક સુધી ઘણાં પદ અને ભજનીયાં ગાયાં. એમનો ઘાંટો જરા ભારે હતો અને પદ ઘણાં મોટેથી ગાતા તેથી તેમની આજુબાજુ અનેક જણની ઠઠ જામી અને પંડિતજી ત્યાં પંકાયા.

દેરાની છેક ઉપર જવાને એક અંધારો ને સાંકડો માર્ગ છે. તે માર્ગનો ઉપયોગ દેવળની ધજા ઉતારવા કે ચઢાવવાના પ્રસંગેજ થાય છે. પણ પંડિતજીને ત્યાં જવાની રજા મળી. એમણે પોતાની નોંધપોથીમાં ગોમતીથી મંદિરની ઉંચાઈ ત્યાંથી લાડવા દેવી સુધીનાં પગથીયાં અને છેલ્લે ધજા સુધીના અંધારા માર્ગની મુલાકાત લઇ તેનાં પગથીયાંની નોંધ પણ કરી લીધી હતી. એમના માર્ગમાં એમને ચામાચીડીઆનો અનેક વખત ભેટો થઇ ગયેલો પણ તેનાથી તેઓ ડરે એવા નહતા. આ લખવા માટે એમની એ નોંધપોથીની મ્હેં તપાસ કરી પણ કોણ જાણે કયાં ડાબા હાથે તેમણે એ મુકી દીધી હતી કે મુદ્દલ જડીજ નહિ. એ જો જડી હોત તો અનેક પ્રસંગો ઉપર વિશેષ અજવાળું પડી શકાત.

જૂના શિલાલેખ જોવાનો તેમને ભારે શોખ હતો. આવા-પુરાણુ પ્રસિદ્ધ દેવાલયમાં પણુ એવા અનેક લેખ હોવાની એમની માન્યતા હતી અને અલબત તેને માટે તેમણે ખુબ પ્રયત્ન પણુ કર્યો પણુ એમની માન્યતા કરતાં બહુ થોડા અને બહુ જૂના નહિ એવા ફકત પંદરમી સોળમી સદીના એકાદ બે લેખ જડી આવ્યા. તેમની પેલી નોંધપોથીમાં તેનો ઉતારો હતો પણુ હવે તે નોંધપોથી જડતી નથી એટલે દીલગીર છું.

અલબત, અનેક યાત્રાળુઓએ પોતાની યાત્રા અજર અમર થવા કે જગદીશ્વરનું દેવળ ટકે ત્યાં સુધી તેમનું નામ ચિરંજીવી રહે અને દશ દિશામાં તેમની કીર્તિનો ડંકો વાગે એ માટે અનેક લેખો લખ્યા હતા તે પણુ પંડિતજી પોતાની નોંધપોથીમાં ટપકાવી લેવા ચૂક્યા ન હતા.

જગતનો નિયમ છે કે ખોટું ખોવાય નહિ અને સારૂં ટકે નહિ. બાદલો રૂપીઓ બાર વરસ સુધી ધરજમાઇ થઇ પડી રહે તેમ એવા લેખો પંડિતજીની નોંધપોથી વાંચ્યે અનેક દિવસ થયા છતાં એ હું વિસરી શકયો નથી. એકાદ બે લેખ તો મ્હને બરાબર યાદ રહી ગયા છે:

'ગામ ધનાકુઇના ધનજી કાળા સંવત ૧૭૩૬ ના શ્રાવણુ વદ ૧૨ ને દહાડે યાત્રા કરવા પંદર જણુનો સંઘ લઇ આવ્યા હતા. લાડવાની રસોઈ જમાડી ને ધજા ચઢાવી.'

'અસારવાના આશા પટેલ ૧૮૧૮ માં શ્રી રણુછોડરાયજીએ દીકરો દીધો તે પગે લગાડયો.'

આ અને એવા અનેક અનેક લેખ જગદીશ્વરના મંદિરની ભીંતોએ કોલસાવતે લખાયલા હતા. 'ગતાનુ ગતિકો ન્યાય:' એ પ્રમાણે પંડિતજી પણુ પોતાનું નામ અમર કરવાનો પ્રસંગ ચૂકે એ માની શકાય એવી વાત છે? તેમણે પણુ એ અનેક લેખમાં એકનો ઉમેરો કર્યો અને પોતાની યાત્રાનો અમર લેખ લખ્યો. વાંચનાર!

તમે દ્વારિકા જાવ તો જરૂર એ લેખનાં દર્શન કરી કૃતાર્થ **થજો.** **પં**ડિતજીના હસ્તાક્ષરનાં ત્યાં તમોને અનેરાં દર્શન થશે.

પંડિતજીને **લાડવા** ઘુમટની પ્રદક્ષિણા ફરવાનો દિલમાં ઘણો ઉમંગ હતો પણ એ જોખમ ખેડવા દેવાની અમારી ઇચ્છા ન હતી એટલે અમે વાર્યા તેથી તે વીલે મોઢે પાછા ફર્યા અને એ ઠીક જ થયું. ધારો કે ત્યાંથી પડી જાય અને—પછી અને શું? એમના સત્ત-રસો ને સાત કકડા થઇ જાય, પછી અમે શ્રીમતિ કાલિકા દેવીને શું મોઢું બતાવીએ? એમની થાપણ અમારાથી કેમ ઓળવાય?

પછી ગયા ગોમતીજી. ગોમતીજી એટલે ગુગળીઓનો અખાડો. અમને જતા જોઇને જ તેમણે પોતાની જૂની રીત શરૂ કરી. પણ **શેઠ સાહેબ** સાથે હતા એટલે એમનું કાંઈ ચાલે એમ નહતું. અમે પાણીને હાથ લગાડી તેજ આંખે અટકાડી પાવન થયા.

ગુગળીની રીત જાણવા જેવી તો ખરી. કોઇ જરા ઠીક ઠીક યાત્રાળુને જોઇને જ એક જણ કહે કે: 'ભાઇ આવ્યા છે!' બીજો કહે: 'આવ્યા છે તો આપશે.' પછી જરા વાર રાહ જોવાય. શું દે છે તે નાણી જોવાય અને કહે કે: 'આપ્યું આપ્યું એવા તો ઘણા આવે છે. એ શું આપવાના હતા!' વિગેરે અને વખત આવ્યે પાંચ પચીસ સરસ્વતી વાકયો ચોપડી કાઢે.

શેઠ સાહેબ પાસેથી આ હકીકત સાંભળી **પં**ડિતજીના મગજનો કીડો સવળી આવ્યો. ગોમતીના ઓવારા ઉપર તેમણે દંડે કલેજે એક સુંદર ભાષણ આપવું શરૂ કર્યું. તમાસાને તેડું હોય! ગોમતી ઉપર ભાષણ એટલે પૂછવું જ શું? લોકો એકઠા થયા, અને **પં**ડિ-તજીએ પોતાની વક્તૃત્વકળાની પરીક્ષા આપવાની ન હોય તેમ લાંબાં હાથ કરી અનેક હાવભાવ સહિત બ્રાહ્મણોની નીચ વૃતિને લીધે થતી અધોગતિ એ વિષય ઉપર ભાષણ આપવા માંડયું.

અર્ધું ભાષણ થયું એટલામાં કોણ જાણે કેમ એક જણ 'શ્રી રણછોડરાયકી જે' કરીને પલાંઠી વાળીને ઘોરા ઉપરથી પાણીમાં

પડયો અને એટલા બધા છાંટા ઉડયા કે આબાદ પંડિતજી ઉપર પડયા અને તેઓ નવાઈ ગયા.

બીજા એક તોફાની બારકસે પંડિતજીનો ખેસ ખેંચ્યો. ગુગળીઓનો પિત્તો ઉકળ્યો હતો તેમણે ધાંધાટ કર્યો. પાછળથી કોઇએ કોહેલો પપૈયો આબાદ તાકીને પંડિતજીના માથા ઉપર ફેંક્યો, નિરુપાયે પંડિતજીને પોતાનું પ્રવચન પરિસમાપ્ત કરવું પડયું. અલબત તેને માટે તેઓ ઘણાજ ઘણાજ દિલગીર હતા પણ તેનો કાંઈજ ઉપાય ન હતો.

અને પંડિતજીનું કાંડુ પકડીને અમે ખેંચી ન લાવ્યા હોત તો ગુગળીઓ એમને લાડવા જમાડત એવી મ્હને પાછળથી પાકે પાયે ખબર મળી હતી.

પણ નટવર, ગમે તેમ થાય, આ દેહ યદિ પડી જાય તો શું ? એમને એમના કર્તવ્યનું ભાન કરાવવાની શું મ્હારી એક બ્રાહ્મણ તરિકે ફરજ નથી ? ભલે ને તેઓ આજે આટલા ઉશ્કેરાય પણ કાલે મ્હેને પુજશે.

અને કાલ સુધી વાટ જોવા જેવું યે કયાં હતું. અમે જરા વધારે વાર થોભ્યા હોત તો તેજ વખતે તેમની ચતુર્દશ રત્નવડે ષોડશોપચાર પુજા થઇ જ જાત.

*

બેટ ની યા ત્રા

*

દ્વારિકાથી પાછા વળતાં અમે રૂકિમણીના મંદિરમાં દર્શન કર્યા અને ત્યાંથી આગળ ચાલ્યા. રૂપેણ મુકી. વરવાળા નજીક આવ્યું. પાણી કે પાણીનું ટીપુયે ન હતું. પંડિતજીને એ ભારે ચમત્કાર જેવું લાગ્યું. તેમના શ્રદ્ધાળુ દિલે શ્રી દ્વારિકાનાથનો ચમત્કારજ માન્યો.

બીજે દિવસે અમારે બેટ જવાનું ઠર્યું હતુ. સવારમાં વહેલા ઉઠી અમે ગાડી પકડી. વડોદરા રેલ્વેની ગાડી એટલે છેલ્લા નંબરનો ખટારો. નાના નાના ડબા અને રમત જેવી રેલ્વે. જેમ તેમ કરીને આડત્રા પહોંચ્યા. એ એનું છેલ્લુ સ્ટેશન.

મછવામાં બેસી અમારે સામી પાર જવાનું હતું. મછવામાં બેઠા અને પવન અનુકૂળ નહિ હોવાથી આમ તેમ અથડાઇને જેમ તેમ કરી સામે પાર પહોંચ્યા અનેક મછવાઓ પડાવો અને વહાણો બેટના બારામાં ઉભાં હતા. બારાના ધક્કા પાસે અમારો મછવો ઉભો. પંડિતજી જેવું વલોપાતિયુ કોઇ નહિ. ઉતાવળ કરીને તેઓ આગળ થયા. એમનો હાથ ઝાલનાર કોઇ નહિ તોય એક જણને વિનંતી કરી. તેણે હાથ ઝાલ્યો અને પંડિતજી ચઢવા ગયા પણ પેલાનો પગ લંપસ્યો એટલે પંડિતજીએ સમતોલપણું ગુમાવ્યું ને પડયા પાણીમાં. એમનાં કપડાં ભીજાયાં અને કપાળમાં એક મોટુ ઢીમડું થયું.

એમને પડતા જોઇ હું પણ પડયો અને એમને ખેંચી કાઢયા મછવામાં પાછા ચઢાવી ધીરે રહીને ધકકે ચઢાવ્યા. પંડિતજીનું મગજ કોઈ કોઇ વખતે ખૂબ ખીલતું. એની કમાન આ વખતે પણ છટકી. ધક્કાની ખરાબ સ્થિતિ ઉપર એમણે લંબાણથી બડબડાટ–એમના શબ્દોમાં કહીએ તો પ્રવચન–શરૂ કર્યો.

'બેટની લાખો રૂપીઆની ઉપજ ખાઇને ગાયકવાડ સરકાર શો સરસ બંદોબસ્ત રાખે છે ? ધક્કો પણ કેવો ખરાબ ! જરા ચઢવા ઉતરવા માટે નદીના ઘાટ જેવાં પગથીયાં રાખ્યાં હોય તો ! કોણ જાણે કેટલાંયે વરસ ઉપર બંધાયેલ હશે અને તેની ઉપર સ્હેજ પણ મરામત થઈ છે ? ઉપજ લેવી, કર લેવા, ઓખામાંથી બેટમાં આવ્યા તેટલામાં બે જગ્યાએ કર અને તે પણ આપીએ તો જ જવા દે. અને અહીં અમારા આ હાલ થાય ? શો સરકારનો જુલમ છે ?' આ એનો સાર હતો. અલબત પંડિતજીએ ગાડીમાં 'યાત્રા વર્ણન' ની ચોપડી વાંચી હતી એટલે કરની વાતથી તેઓ અજાણ નહતા.

બે વાગે કાંઇ દર્શન બર્શન થાય નહિ એટલે શેઠ સાહેબે એક જગ્યાએ અમારે માટે બપોરી ગાળવાની ગોઠવણ કરી હતી

ત્યાં ગયા. જમવું ન હતું છતાંયે જમ્યા. માલપાણી ઉપર હાથ નાખવાનું પંડિતજીને કહેવું પડે એમ હતું જ નહિ. એકી સાથે બે ટંકનું ખાઈ લેવું એ પંડિતજીને મન રમત વાત હતી.

સાંજના ગયા દર્શને. કર ભરીએ તો મંદિરમાં જવા દે. કર દીધા સિવાય છૂટકો જ નહતો. પંડિતજીએ તો જાહેર કર્યું કેઃ 'બેટનો ધક્કો બરાબર નથી અને યાત્રાળુનાં સુખ સગવડ સચવાતાં નથી તેથી આપણે તો કર નહિ દેવાના.'

'ત્યારે દર્શન નહિ થાય' ઇજારદારે કહ્યું.

'મોઢું ઢાંકી દ્યો. તમારાં દર્શન કરવા હું નથી આવ્યો.'

'મ્હારાં નહિ પણ ઠાકોરજીનાં, કર દો અને દર્શન કરો.' તેણે કહ્યું.

'તે નહિ બને.'

'તો સોગન ખાવ કે પૈસા નથી.'

'તેની પણ ના. આપણે તો આ અન્યાય સામે સત્યાગ્રહ આદરવાના છીએ. બસ લઉં છું પ્રતિજ્ઞા અને બેસુ છું બારણામાં કે જ્યાં સધી દર્શન કરવાની રજા ન મળે ત્યાં સુધી મ્હારે અહીંથી ઉઠવુંયે નહિ અને ખાવુંયે નહિ કે સૂવુંયે નહિ.'

એમ કહી પંડિતજી તો બેઠા. લોકો એકઠા થયા. અને લોકોને જોઈને તેમને શૂર ચઢયું. તેમના મગજની કમાન વળી છટકીઃ 'સરકાર આ કર અન્યાય કરી લે છે. પોતે કર વસુલ કરે તો ઠીક પણ તેનોયે ઇજારો આપી દે છે. આવી બાબતનો સટ્ટો કરવો એ ઘોર અન્યાય ભરેલું કાર્ય કહેવાય. શું આ બાબતનો, દેવસ્થાનની આવકનો પણ સટ્ટો? જાણે કંઈ બજારૂ ચીજ ન હોય? એ પૈસા પડે સરકારી તીજોરીમાં. દેવની ઉપજ દેવમંદિરમાં રહે કે સરકારની તીજોરીમાં જાય? સરકાર આવા આવા કર લે ને ધક્કો પણ ઠીક ન કરે? મ્હારા જેવા માણસો પડી જાય અને માથાં ફુટે તો બૈરાંનું શું? છોકરાંનું શું? આ અન્યાયની સામે સત્યાગ્રહ

કરવો જોઇએ. આ દેહ પડે તોય શું ? હું અહીંથી ઉઠવાનો નથી. કર દેવાનો નથી. જોઉં છું કયાં સુધી સામો પક્ષ મ્હારા સત્યાગ્રહ આગળ ટકી રહે છે તે ?'

અનેક જણુ આ વાત સાંભળી એકઠા થઈ ગયા. કેટલાકને રસ પડયો. કેટલાકે પંડિતજીને સાવ ગાંડા માન્યા. કેટલાકે તેમને મહાત્માજીના ચેલા માન્યા. દરેક જણે પોત પોતાને રૂચતાં અનુમાનો કર્યા. પ્રણ પંડ્તિજીની વાણીનો પ્રવાહ ગંગાના પ્રવાહની માફક અસ્ખલિત હતો તેના ઉપર હુંનો શીઘ્રાજ થઈ ગયો. શું તેમની દલીલો ? જો નામદાર ગાયકવાડ સરકાર કે તેમના દિવાન એ પ્રસંગના સાક્ષી ભૂત થયા હોત તો મ્હારી ખાત્રી છે કે તેઓએ એ કર માફ કરી પંડિતજીના કંઠમાં વિજયની માળા અર્પી હોત.

પણ શો ચમત્કાર! પંડિતજીના આ અનૂપમ અને તે વખતે તો હિંદુસ્થાન ભરમાં ન જણાયેલ કાર્ય માટે (કારણુ કે સત્યાગ્રહ મહાત્મા ગાંધીજીએ આફ્રિકામાં જ કરેલો. હિંદુસ્થાન તે સમયે તો તેનાથી સાવ અજાણુ હતું) ઈજારદાર પ્રસન્ન થઇ ગયો કે જન સમાજ તેમના આ શુભ કાર્યનું મહત્વ સમજ્યો પણુ એકદમ ઇજારદારનો માણુસ ફુલની માળા લઇને આવ્યો અને પંડિતજીને કણ્ઠે આરોપણુ કરી કહ્યું: 'આપને મંદિરમાં જવાની રજા આપવામાં આવે છે.'

અને આ શબ્દો કાને પડતાંજ પંડિતજીના હર્ષની પરિસીમા જ ન રહી એમ કહેવામાં જરા પણુ અતિશયોક્તિ નથી. પંડિતજીની સાથે કેટલાક રસ રસીયાઓએ પણુ આનંદના અનેક પોકાર કરી વાતાવરણુ ગજાવી મુકયું. પંડિતજીએ પણુ પ્રસંગને અનુસરતું સુંદર વ્યાખ્યાન આપ્યું અને મહાત્મા ગાંધીજીના સત્યાગ્રહનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું અને પોતાનાં જ્વલંત દષ્ટાંતથી પુરવાર કરી આપ્યું કે સત્યાગ્રહનો સદા સર્વદા વિજય છે.

અતિ આનંદે અમે દર્શન કર્યાં અને પછી પાછા વરવાળા જવા નીકળ્યા. પંડિતજીને હર્ષોન્માદ થયો હતો. વિજયનું ખમીર એમનામાં સમાતું ન હતું. રસ્તામાં શેઠ સાહેબના એક સ્નેહીએ અમને રોકયા અને રાત રોકાઇ જવા વિનવ્યા.

સવારના અમારે વ્હેલા જવાનું હતું એટલે રાત્રે બે વાગે ઉઠીને મછવામાં બેસવાનું હતું. રાત્રે સૂતા ન સૂતા એટલામાં તો પંડિતજીએ અમને જગાડયા. એમનામાં એ ગુણુ જબરો હતો કે જવા કરવાનું હોય ત્યારે એ ઉંઘ વેઠી ઉજાગરો કરે અને સાથે સાથે બધાને બે કલાક અગાઉથી ઉઠાડી ત્રાસ આપે. હું તો ઓઢીને સૂઈ રહ્યો ને એક વાગે જ ઉઠયો. અલબત શેઠ સાહેબને પંડિતજીએ બાર વાગ્યે જ ઉઠાડયા હતા. એટલી બધી ટાઢ પડતી હતી કે વહેલા ઉઠવાનું મન જ ન થાય. બીજે દહાડે સાંજ સુધી રોકાવું પડે તો જ જઇ શકાય એવી સ્થિતિ હોત તો આપણે તો રાત ભર પડી રહેવાનો જ વિચાર કર્યો હતો.

રાત્રિના પણ કરવાળાનો ત્રાસ કોણુ ગયું તેનીયે તપાસ. મછવામાં બેઠા અને સામી પાર નજીક આવ્યા એટલે પંડિતજીએ તોફાન શરૂ કર્યું.

'નટવર, મ્હારે હવે ન્હાવા પડવું છે.'

'પણ પંડિતજી, આતે કાંઇ ઠીક કહેવાય! રાતનો વખત છે.'

'પણ ચાંદની છે ને?'

'ટાઢ છે તે—'

'પાણીમાં પડયા કે પતી ગઇ જાણુવી'

'નહિ, નહિ, ઘેર જઇને ન્હાવું હોય તો ન્હાજો. અહીં દરિઆમાં તો નહિ જ.'

'નટવર, તું પણ આવો જ રહ્યો. દરિયાનું પાણી જાડું હોય છે એટલે માણુસને ડૂબતાં વાર લાગે છે, અને યાત્રા કરતાં મરણુ થાય તો મોક્ષ દ્વાર ખુલ્લાં છે.'

'અને અપ્સરાઓ વરમાળ લઇને ઉભી છે' મ્હેં કહ્યું. અપ્સ-રાના નામની પંડિતજીને ભારે સુગ હતી. સ્વર્ગની એ સુંદરી માટે એમને સ્હેજે માન ન હતું.

'નટવર, આવો ક્યાંથી? એ અપ્સરાઓની વાત જ ન કરતો. ગામ હોય ત્યાં ઢેઢવાડો હોય તેમ સ્વર્ગના એ અત્યંજોનું નામ લેતાંયે પાપ થાય.'

'વાહરે પંડિતજી! એતો સદાએ યૌવન મસ્ત છે. અને એમનું કૌમાર ભુક્ત છતાં એ અખંડિત છે—'

'નટવર, હું તો આ પડયો—'

'એમ તે હોય? અહીં તમારાં હાડકાંયે શોધ્યાં ન જડે, અને તમને કાંઈ થાય તો? અમે થાપણ માલ ધણીને પાછી સોંપીએ પછી ભલેને થાપણ ડૂબી જાય કે થાપણવાળો નાદાર થાય તેની સાથે અમને કાંઇ સ્નાન સુતક નથી. તમે એમ સમજો છો કે શેઠ સાહેબ તમને ન્હાવા પડવા દેશે?'

'પણ નટવર, ન્હાવાના અનેક ફાયદા છે. પહેલાં તો હું પાણી જોઈ નેજ ડરતો. 'હાયરે! મુવા' 'હાયરે! મુવા' એ બ્હીક એવી સજ્જડ હતી કે પાણીમાં ઉતરવું એ ભયંકર માનતો. પણ એક વખત પ્રયત્ન કર્યો, કેડે દોરડું બાંધી પાણીમાં પડયો અને વાનરનો અવતાર ધારણ કર્યો. મ્હારાએ રમણિય વેષથી વરૂણદેવ પ્રસન્ન થયા હોય કે મ્હારા હાથ પગ ખૂબ પછાડાયા હોય પણ હું ડબૂકીયાં ખાતો ખાતોયે થોડું તર્યો. બીજે દહાડે નાળીએર પછી ફુટબોલ વિગેરે લઇને તરવા માંડયું. અનેક પ્રયત્નને અંતે હું થોડુંક તરી શકયો. છેવટે એકપણ ચીજ સિવાય એક વખત હું તરી શકયો તે દિવસે મ્હેં કંસાર કરાવ્યો. મ્હારા એક સ્નેહીએ શીખામણ આપી કે 'માથુ કોરે મુકીને કામ કરે તે શીખી શકે, અને તેનો આપણે તરતજ અમલ કર્યો. પછી તો મહાવરો વધાર્યો, અને હવે છાતી ઠોકીને કહું છું કે સેવક લ્હેરથી હાથનું ઓશીકુ કરી પગવતે

પદ્માસન વાળી, હાથ વતે ચત્તા સુઇ જઇને, ડોકું પાણી બ્હાર રાખીને, માછલાની પેઠે, એક પડખે સુતાં સુતાં વિગેરે અનેક રીતથી સુંદર રીતે તરી શકે છે. અને એનું પારખુ કરાવવા માટે આ અમુલ્ય અવસર હાથ આવ્યો છે તે કેમ જવા દઉં ?'

'પણ, અમે આડુ અવળુ થાય તો મ્હોં શું બતાવીએ ?' શેઠ સાહેબે પૂછ્યું.

પંડિતજીની અનેક દલીલો સામે આ એકજ વાકય બસ હતું મ્હારૂં કહ્યું ન માનનાર શેઠ સાહેબના એ પ્રશ્ને મંદારીના માકડા જેવા બની ગયા.

'નટવર, જો મ્હારાં કેટલાંક અનુભવ સુત્રો કહું: પાણીમાં ઉંડા ઉતરીને આંખ કદીએ બંધ ન કરવી. જમીનપર જેમ માણુસ જોઈ શકે છે તેમ પાણીમાં પણ તે જોઇ શકે છે. જમીનપર એ કદીએ સુતાં સુતાં ચાલી શકતો નથી પણ પાણીમાં તો માણુસ એ પ્રયોગ કરી શકે છે, પદ્માસનવાળીને કદીએ કોઇએ કોઇને અહીંથી તહીં જતાં જોયો છે ? પાણીમાં એ રીતે પડયા પડયા જઈ શકાય છે.'

'પણ પંડિતજી, આપનાં આ અનુભવ બિંદુઓ એકત્ર કરી આપ એ વિષયનો એકાદ ગ્રંથ પ્રકટ કરશો તો ગુજરાતી આલમ ઉપર અનેરો ઉપકાર થશે.'

'મ્હારો વિચાર છે, નટવર, પણ જોને આપણે એ ધંધામાં નજ કમાઈ કરી શકયા એનો તને કયાં અંગત અનુભવ નથી ? આપણી ભાષાનું સાહિત્યજ એવું છે, કલમને બળે કમાવું એ કદીએ બની શકે એવી વાત નથી. છતાંયે ઠીક છે તારી એવી સલાહ છે તો એમ કરીશું.'

આ અને એવાંજ બીજાં અનેક ગપ્પાંઓ અમે હાંકયા કરત પણ એટલામાં મછવો સામે કિનારે પહોંચ્યો અને અમે ઠુંઠવાતા ઠુંઠવાતા ઉતર્યાં ને સ્ટેશનનો રસ્તો પકડયો. ગાડી ઉભી હતી તેમાં બેઠા પણ ગાડીયે બાપુનીને ! દિવાનું નામ નિશાન ન મળે !

સ્ટેશન પર એકાદ ધાસલેટનો દિવો હશે એજ. અર્ધો પોણો કલાક શોભ્યા પછી ટિકિટ કઢાવી. હજીયે ડબ્બાઓમાં અંધકારનું સામ્રાજ્ય હતું પણ બહાર ટાઢ સખત હતી એટલે ઠુંડવાઈને અંદર બેસવું એજ સારૂં હતું. આવી રાતે પંડિતજીને દરિઆમાં પડવાનો અને તરવાનો અભખરો થઈ આવ્યો હતો એ પણ નવાઈજ હતીને ! એ નાહ્યા હોત તો ? મ્હને તો લાગે છે કે વખતે એમના ત્યાંજ રામ રમી જતે. એમનુંજ મગજ એવી રમણિય કલ્પના કરી શકે ! ખરેખર ! મહાપુરૂષો અનેક અસાધ્ય વસ્તુઓ સાધ્ય કરી શકે છે, મ્હેં એક મહાત્માને જોયેલા તે ઉનાળામાં ઉન્હા ખદખદતા પાણીથી ન્હાતા અને શિયાળામાં શીતળ જળે સ્નાન કરતા.

'ટિકિટ દિખાઓ' અમારી બાજુના ખાનામાં ઉભા રહીને એક જણે મ્હારા ઉપર હુકમ કર્યો. અમારા ખાનાની અને એ ખાનાની વચ્ચે લાકડાની ચીપોની જાળી ભરેલી હતી. ગાયકવાડી ગાડીનો શો જુલમ ? અંધારા ડબ્બામાં અંધારામાંજ ટિકિટ તપાસનાર કે પછી સ્ટેશન પરનો કોઈ પણ બે પૈસા કમાવાની ઇચ્છા રાખનાર નોકર ટિકિટ તપાસવા આવે !

'એ બાજુ આવો. હમ ઐસા ટિકિટ નહિ દિખાયગા.' મ્હેં પણ રોફમાંજ જવાબ દીધો.

'દિખાના પડેગા.'

'નહિ દિખાતા. એ બાજુ આઓ.'

મ્હારી જોડેવાળાને દમ ભરાવ્યો. તેનો જવાબ પણ મ્હેં આપ્યો. આખરે એ અમારા ખાનામાં આવ્યો અને ટિકિટ માગી.

'હમ નહિ દિખાયગા, ટિકિટ દેખના હોવે તો ફાનસ લેકે આઓ. તુમ કીસીકા ટિકિટ ગુમા દેવે અગર કીસીકી ટિકિટ ગલફતમાં ગીર જાવે તો કૌન જાખમદાર ?'

'હમ ઉતાર દેગા.'

વાહ ! શું સત્તા ? સત્તાનો આથી વંધુ મદ કોઇનેયે હશે કે ?

આ સજ્જનને બે ચાર ઠોંસા લગાવ્યા હોય તો ? પંડિતજીનો હાથ ઉંચો થયેલો મ્હેં જોયો પણ મ્હેં તે ખેંચી લીધો.

'શિરમત ફોડો, ટિકિટ દેખના હોગા તો બત્તી લાઓ.'

પંડિતજીએ અને મ્હેં બત્તીની ગેરહાજરીથી થતો ત્રાસ, ચોર લુટારૂ ભરાઇ જવાની દહેશત, ઉતારૂ માટે રેલ્વેવાળા કેટલા બેદરકાર છે તે, નોકરો કેટલી કનડગત કરે છે તે વિગેરે વિષયો ઉપર ત્યાં ચર્ચા કરવા માંડી.

સ્ટેશન માસ્તરે અમારી એ ચર્ચા સાંભળી હોય કે કેમ પણ તરત જ અમારા ખાનામાં અર્ધી મીણબત્તી આવી અને તે એક જણ સળગાવી ગયો.

તે પછી ગાડી ખાસી પા કલાકે ઉપડી પણ તે પછી કે પહેલાં પેલા ટિકિટ જોનાર મહાશયની પધરામણી ન થઇ. પંડિતજીનો ઉગામેલો હાથ તેણે જોયો હોય એવો મ્હને શક હતો અને પંડિતજીનું કહેવું હતું કે ત્હેનું અદર્શન તે એમના એ વીરત્વનું પરિણામ હતું ગમે તે હોય પણ એ પણ અમારૂ ખમીર સમજી શકયો હતો.

ગાડી ધીરે ધીરે સવાર પડતાં વરવાળાને સ્ટેશને આવી ગઇ. જરા જરા ગાડી ચાલતી હતી એવામાં પંડિતજી અને હું કુદી પડયા. ગાર્ડના બાપનું એમાં પણ જતું હોય તેમ એણે બૂમાબૂમ કરી મૂકી અને તેમાં પછી એ સ્થળના સાર્વભૌમ રાજા સ્ટેશન માસ્તરે પણ ફરીથી અમને ઉપાલંભ આપવામાં બાકી ન રાખી. અમે તો હસતા જ હતા. એ બેઉની સ્વારી જરા નજદીક આવી. એમણે જાણ્યું કે ઓખાનો કોઇ અણઘડ વાઘેર હશે પણ અમારાં દર્શન થતાં જ દિવ્ય ચક્ષુ ખુલ્યાં અને 'મિસ્ટર, ચાલતી ગાડીએ ઉતરવું એ રેલ્વે કાયદા વિરૂદ્ધ છે.' એમ જરા ગંભીર મ્હોંયે કહ્યું.

અમારી હમેશની રીત મુજબ અમે હસીને જ જવાબ દીધો અને બહાર આવેલી ગાડીમાં બેઠા. માસ્તરે ગાડીને ઘોડો ઓળ-

ખ્યાં અને અમને દૂરથી બેચાર ચીજો ચોપડેલી તે માટે દીલગીરી દર્શાવી. 'જુઓને શેઠ, આ બાજુના વાઘેર એમ અટકચાળાં કરતાં છુંદાઇ જાય છે એટલે અમારે જરા સખ્તાઇ રાખવી પડે છે !'

અમારી એ મુસાફરી સુખરૂપ પુરી થઇ અને વળતે દિવસે સ્ટીમર માર્ગે જ અમે મુંબાઇ આવી પહોંચ્યા. વળતી મુસાફરીએ પંડિતજીએ કાંઇ જાણવા જોગ પરાક્રમ કર્યું ન હતું. અલબત ! પંડિતજીને અમે બેટમાં કર ભરેલો તેની રસીદ બતાવી ત્યારે તેમનું મ્હોં જોવા જેવું થઇ ગયું હતું પણ એ વાત કાંઇ એટલી મહત્વની ન ગણાય.

દ્વારિકા અને બેટની મુસાફરીમાં અમને બે ચીજની દયા આવી, એક તો એક જાડા ભાટીઆ ગૃહસ્થની કે જેનું શરીર એટલું તો જાડું હતું કે ન પૂછો વાત ! શરીરમાં શકિતનું નામ નહિ પણ ચરબી એટલી બધી કે ચૂટીખણો તોયે ચરબી નીકળે. બીજી દયા ત્યાંનાં વાકાં વળી ગયેલાં ઝાડની આવી. એકબાજુ તે વાંકાં વળી ગયેલાં. ઝાડ સ્વાભાવિક ઉંચુ વધે પણ એ બધાં ઝાડ આડાં વધતાં હતાં, અને એમનાં અંગે અંગમાં ઉંટની માફક વાંક હતો. ઉંટને ચાર પગ હોય અને વાંકી ચુંકી ગરદન હોય છે પણ આ ઝાડોને તો એક થડ અને વાકુચુંકું શરીર હતુ તેથી એવાં વરવાં દેખાતાં કે જોતાં વેંતજ તેમની સ્થિતિ પર કોઇને પણ દયા આવે અને આ વર્ણન વાંચ્યા પછી પંડિતજીએ મ્હને એક બાબતનો ઠપકો આપ્યો છે. મ્હેં દરેક સ્થળે માત્ર શેઠસાહેબ લખીનેજ ચલાવ્યું છે. પંડિતજી કહે છે કે મ્હારે એમનું નામ આપવું જોઇતું હતું એ સૂચનાને માન આપીને જણાવવું ઉચિત ધારૂં છું કે એમનું નામ શેઠ ગોવર્ધનદાસ મોરારજી છે અને અમારી સફળ યાત્રા માટે પંડિતજી વતી તેમજ મ્હારી તરફથી એમનો આભાર માનવાની તક લઉં છું.

*

સ્ત્રીઓની ઉન્નતિનો માર્ગ

'નટવર ! આજે તો તારૂં કામ પડયું છે ' એક દિવસે મ્હારા ઘરમાં પગ મુકતાંજ પંડિતજીએ કહ્યું.

'કેમ ! શું છે ?' મ્હેં પૂછ્યું.

'એને તારી સલાહ લેવી છે'

'કોને ?'

'દેવીને.'

'શી બાબત ?'

'એની કોઇ સહીયરે વીલ કર્યું છે'

'પણ એમાં મ્હારી શી જરૂર ?'

'તું ચાલ તો ખરો.'

પંડિતજીની સાથે હું એમને ઘેર ગયો. કાલિકાદેવીએ અમને આવકાર આપ્યો.

'આવો આવો નટવરલાલભાઇ ! આજે તમારૂં જરા કામ પડયું છે.'

'બોલો'

'તમે પેલાં વિનોદાબ્હેનને ઓળખતા હતા ને—'

'હા.'

'તે એ દેવલોક પામ્યાં અને એમણે વીલ કર્યું છે. મ્હને એમની વકિલ નીમી છે'

'પછી ?"

'જુઓને આ રહ્યું વીલ' એમ કહીને કાલિકાદેવીએ મ્હને વીલ આપ્યું.

એ નીચે મુજબ હતું:

વિનોદાનું વીલ

હું વિનોદા વીરપ્રસાદ દેસાઇ રહેવાસી અમદાવાદ ખાડીઆના ઉમર વર્ષ ત્રીસ, જીંદગી ક્ષણુભંગુર હોવાથી આ મ્હારૂં છેલ્લું વીલ યાને વસીયતનામું કરી જાઉં છું અને આની પહેલાં કરેલાં તમામ વીલ આથી રદ કરૂં છું.

૨. મ્હારા વીલના વકિલ (એકઝીક્યુટર) તરીકે મારી સહીયર કાલિકાદેવી પ્રાણુશંકર પંડિતજી (મુંબાઈ) નાને નીમું છું.

૩. મ્હારા મરણુ બાદ આ વીલની ચોથી કલમમાં જણાવ્યા મુજબની મ્હારી મીલકતનો મ્હારા વકિલે કબજો લેઇ આગળ જણાવ્યા મુજબ વ્યવસ્થા કરવી.

૪. મ્હારી મીલકત નીચે મુજબ છે:

(૧) મુંબાઇ સરકારની સાડાછ ટકાની લોન રૂા. ૬,૦૦,૦૦૦ની

(૨) સાબરમતી કિનારે બંગલો.

(૩) ખાડિયામાં ત્રણ મજલાવાળું મકાન.

(૪) રાચ રૂચીલું, ફરનીચર, દરદાગીના વિગેરે.

૫. મારા વકીલે નીચેની વાતને મળતી આવે એવી એક સ્ત્રી શોધી કાઢવી.

મારી જાણની દયાકુંવર થોડુંક થયાં મરી ગઇ તે કહેતી હતી કેઃ

'મ્હારી નાની ઉમરે પરણ્યા પછી ચારેક વરસે જ્યારે હું સાસરે જતી આવતી થઇ ત્યારે એક રાતે મ્હારા ધણી સાથે સહેજ કજીયો થયો હતો. હું હમેશાં સાસુ સાથે સહેજ સહેજમાં લઢતી અને તે માટે મ્હને તેમણે ઠપકો દેવા માંડ્યો હતો પણ તે મ્હારાથી સહન ન થયું તેથી, અને તેમના ઉપર દાબ બેસાડવાના વિચારથી હું તરતજ જઇને બારીએથી પડી. મ્હને ભાન આવ્યું ત્યારે મ્હારો એક હાથ ભાંગી ગયો હતો અને આખા અંગમાં ઘણું દુઃખ થતું હતુ. કેટલાક મહીનાનો ખાટલો સેવ્યો, પછી હું સાજી થઇ. આમાંથી તો તે વખતે મ્હને એ ફાયદો થયો કે મ્હારા પતિ હમેશાં મ્હારા ધાકમાં રહેતા અને સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા હલકી ન પડે અથવા તો 'એવો જડ જેવો કે બૈરીનો હાથ ભાંગી નાખ્યો ' એમ ન કહેવાય તેની બહુ કાળજી રાખતા '

એની પડોશમાં ચીમન કરીને એક છોકરો હતો તે એને ચીઢવતો કેઃ

અક્કર જાણાં મક્કર જાણાં જાણ્યાં હિંદુસ્તાનાં,
એ તીણુંકા સંગ ન કીજે ઠુંઠાં લંગડાં ઓર કાણાં;
લંગડ બુચડ અંધા ઠુંઠા શીરમેં ગંજા હોય,
વાંકા સંગ કબ કીજીયે કે હાથમાં ડંડા હોય.

'એ તો મારા કાકા એવા છે ! હું હોઉંની ! તો તો દયા કાકી ! બસ, ડંડાથીજ વાત કરૂં ! '

આવી સ્ત્રી શોધી કાઢી તેને નીચેની સરતે રૂા. ૫૦૦૦) અંકે રૂપીઆ પાંચ હજાર બક્ષીસ આપવા.

(૧) ધણીની સાથે કોઇ જાતનું ખરાબ વર્તન ન ચલાવે.

(૨) એક હાથ ભાંગ્યો એ પ્રભુની મ્હેરબાની ! એમ માનીને હમેશ બીજાં સાથે સારી રીતે વર્તે અને સદાચારમાં જીંદગી ગાળે.

મારા વકીલે એ સરતો બરાબર પળાય તે સારૂ:

(૧) રીતસરનું લખાણ કરાવી લેવું અને તેના જામીન લેવા.

(૨) અથવા અમુક રકમ ઓછી આપવી અને તેને પોતાને ખાત્રી ન થાય ત્યાંસુધી તે રકમનું વ્યાજજ આપવું.

(૩) ઓછી આપવાની રકમ મ્હારા વકીલની મુનસફીમાં આવે તે મુજબ ઠરાવે.

૬. નીચેના ગુણવાળી બીજી સ્ત્રી શોધવી.

(૧) આખો દહાડો વલવલાટ કર્યા કરે. (૨) ભાંગલા ઢાંલ્લાની પેઠે બબડયા કરે. (૩) પાડપાડોશી સાથે લઢે. (૪) પોતેજ સારી અને બીજી બધીઓ નઠારી. (૫) નાનામાં નાના સરખા ઘાટીથી તે પાડપાડોશી ને માટી, એ સૌની સાથે સરસ્વતી ચલાવે. (૬) પારકું ઉછીનું લઇને ધણીને ન કહે. (૭) ધણીને અષ્ટમપષ્ટમ સમજાવે. (૮) એકને એક ને બીજીને બીજું કહી નારદવેડા કરતી ફરે.

એવી સુલક્ષણી સુંદરી(!) શોધીને એક વરસમાં સુધરવાની ને ખાત્રી આપવાની વાત કરી, એક વરસ પછી મારા વકીલે પાકી ખાત્રી કરીને તેને આઠ હજારની રકમ નીચેની શરતે આપવી.

(૧) ઉપરના સઘળા દુર્ગુણો તજવા.

(૨) એ બાબતની ખાત્રી પાડપાડોશી આપે. નાનામાં નાનો ઘાટીયે આપે, ને મ્હારો વકીલ ખાત્રી કરે.

૭ મ્હારી એક વાત મ્હને યાદ છે, તે નીચે મુજબ છે.

અમે એક વખત અંધેરી રહેતા હતા, ત્યાં એક જણીનો અનુભવ મ્હને થયેલો. અમે ઉતર્યાં હતાં તેની પાસેના બંગલામાં ચારપાંચ કુટુંબ રહેતાં હતાં. એમાંની ત્રણ સાથે મ્હારી વાતને સંબંધ છે. તેમાંની એક

જણીને છોકરાં ન હતાં, ને બીજી બેને હતાં. પેલીનાથી એમાંની એક જણી દબાઈ જતી હતી, પણ બીજી સામે થતી.

(૧) પેલીએ ત્રીજીની દીકરીની લટ કાપી લીધી. ધીમે ધીમે પહેલી અને ત્રીજી વચ્ચે તકરાર શરૂ થઇ. પહેલી એવી પક્કી, કે લઢે, રડે, ને પાછી સાથે બેસે.

(૨) એવામાં એના વરનો કોઈ સગો મેમાન થઇને આવ્યો. પેલી તો લુગડાં ધોતી જાય, ને મેમાનને પૂઠ પાછળ ગાળો ભાંડતી જાય. કહે કે કોણ જાણે કયાંથી આવા લડધા રોજ રોજ આવે છે!

(૩) છાની માની જલેબી મંગાવે ને ખાય, ભજીયાં ખાય, ચાહ પીએ.

(૪) સવાર સાંજ ધણીથી છાની ચાહ કરે ને પાયે. ધણી આવે તો ઢાંકી દે.

(૫) એક દહાડો ત્રીજીનો કોઇ સગો આવ્યો ત્યારે કહેવા લાગી કે એ તો ખરાબ ચાલનો છે. ખરૂં ખોટું કોણ જોવા ગયું છે!

(૬) ઉછીનું લે ખરી પણ પોતે ઉછીનું દે નહિ.

(૭) પેલી બીજી જે તેનાથી દબાતી તેના ઉપર ખોટું દબાણ કરે. કહ્યું કરાવે, કામ કરાવે ને પોતે મઝા કરે! પેલી ત્રીજી તો માને નહિ તેથી તેનું ભૂંડું બોલે ને ખરાબ ચાલની કુલટા કહે.

(૮) અશ્લીલમાં અશ્લીલ અને ગુપ્ત વાતો કરે.

(૯) ત્રીજીનો હાથ ચોખ્ખો નહતો અને તેનો વર બારણાં દઈ રસોઇ કરતો હતો ત્યારે કહે 'એ તો એવીએ રાંધે છે! બળ્યુ બા! એવો ભંગીયાવાડો કેમ વેઠાય!'

(૧૦) પોતાની સાસુને, ભાઈને, ભાભીને સૌને સરસ્વતી ચોપડે.

(૧૧) પેલી બેઉ જણીયોને ધમકાવે કે આમ નહિ કરો તો આમનું આમ તમારા વરને સમજાવરાવીશ તે તમને ભારે થઇ પડશે.

(૧૨) એક દહાડો તેના વરનો સગો કોઈ મિત્રને ત્યાં ગયો હશે ત્યાં તેની સ્ત્રીએ તેની મારફતે કંઈ પુછાવ્યું એટલે કહેઃ ' એ તો એનો વર થાય છે ! એની ચાલજ ખરાબ છે ! એ રાં–પણ એવી છે.' પોતાની શાલ એક વખત તેના મિત્રની સ્ત્રીએ વાપરી એટલે કહેઃ ' જો હું ન્હોતી કહેતી ? એ ર–ને રાં–એવાંજ છે !'

(૧૩) પેલો સગો આવવાનો એટલે ધણી પાસે રડે ને કંઇ કંઇ ફેલ કરે ! એક વખત ધણી માંદો તોય જીભ એટલી ચલાવે કે પેલો બીચારો કંટાળી જાય તોય ટકટકારો ઓછો ન કરે !

(૧૪) ઘાંચીના ઘરની' સાંની' (ઘાણીમાં પીલતી વખતે અધ-કચરા અને તેલ નીકળતા તલને સાંની કહે છે.) ખવાય પણ ત્રીજીનું છોકરૂ ઘાંચીને ત્યાં હોય ને તે જો લે તો કહે કે 'બળ્યો તમારો અવતાર ! ઘાંચીને અડયાં ! '

(૧૫) ધણીની ગેરહાજરીમાં સારૂં સારૂં ખાવાનું કરીને ખાય. ધણીને કહેઃ ' બળ્યું મ્હારાથી ખવાતું નથી. પેટમાં દુઃખે છે. ' પણ છાનાં માંનાં ખાધું હોય તે કોણ જાણે !

(૧૬) અધરકવા માટે દહીં માગી લાવે ' વધારે આપો ને ' કહીને વધારે લે અને ઘેર જઇ ચાટી જાય.

(૧૭) વાડીમાંથી છાનીમાની કોઇ ચીજ તોડે ને બીજાને જુએ તો ઉલટી ગળે પડે. ચોર કોટવાળને દંડે !

(૧૮) રજનું ગજ કરીને કહે. બીજાની વાત કરીને કહે કે 'આટલું મળે છે તેમાં રોફ તો જો મારે છે ! એ તો બધુંય બીજાની ઉપર હોં કે !'

(૧૯) પોતાના ઘરનો કચરો સામાના તરફ નાંખે.

(૨૦) ધોવા બેસે, તો કુવાનો દોઢ પહોર સુધી છાલ ન છોડે.

(૨૧) એક વખત એક વિધવા બાઇ પોતાની વિધવા દીકરી સાથે એકને ત્યાં મળવા આવી. પાસે પુંજી ઠીક હતી. સત્તર વર્ષની

ઉમરે વિધવા થયેલી દીકરીને ત્રીસ વર્ષની કરી હતી. તેઓ ગયાં એટલે પાછળથી કહે કેઃ ' મા ને દીકરી બેઉયે ખરાબ છે. એ શા ભવાડા ! વળી રાં...ને ફરવા શા જવાં તાં ! વિધવા થઈ, તેને મુડો જોઇએ, તોયે ચોટલો રાખે છે, ને ઘરેણાં પહેરે છે. બળ્યા એમના અવતાર ! '

(૨૨) ધણીને અષ્ટમ પષ્ટમ સમજાવ્યો, એટલે બસ ! એમ કહીને ત્રીજીને બાળે !

(૨૩) જુઠું બોલે.

(૨૪) શાણી **સી**તા જેવો દેખાવ ધારણ કરે.

(૨૫) પાંચમી કલમમાં જણાવેલી દયાકુંવરના જેવા દુર્ગુણ.

(૨૬) ત્રીજીની બેનપણીને મોઢે ત્રીજીનું ભુંડું બોલે ને ત્રીજીને મોઢે તેની બેનપણીનું ભૂંડુ બોલે. બેને લઢાવા યત્ન કરે, પણ બેય તેના માથાની. ત્રીજી કરતાં તેની બહેનપણી ચઢે. માથામાં મારે તો ઢીમુ થાય તેવી !

(૨૭) સત્તરવાર ત્રીજીનો સ્ટવ લઇ આવે, કહે કે જરા જોઇએ છીએ, દૂધ ગરમ કરવું છે અને બરાબર બે કલાક વાપરે. બધુ ઘાસલેટ ખૂટાડે.

(૨૮) ત્રીજીને કહે કે સૌ કહે પણ અમારી નાત તમારા કરતાં ઉંચી, અમે આટલુ પાળીએ ને તમે આટલુ ન પાળો, પણ ત્રીજીના હાથની ખાંડવી (છાસ, ચણાનો લોટ, ખાંડ, મીઠું મરચું ને મસાલાની એક વાની) ખવાય ! તેમાં બાધ નહિ !

(૨૯) હાથ ચોખ્ખો ન હોય ત્યારે કહે કે ' નર્યો બા ! ભઠવાડો (ભ્રષ્ટવાડો) એ ભ્રષ્ટાચાર કેમ થવા દેવાય ! ' પણ પોતે નાહ્યાપછી છેક પાંચમે દહાડે માથું ચોળે. માથામાં તેલ ઘાલ્યું હોય તે છતાં ચોળે નહિ ને ઘરકામ કરે તેનો વાંધો નહિ.

(૩૦) પોતાને કેટલાંક કારણુનો લઇને ધણી છઠે છ માસે ઘરમાંથી ાહાર લઇ જાય પણ બીજીને જતાં જોઇ દાઝી જાય.

(૩૧).વરની બીલકુલ પરવા વગરની.

(૩૨) મહા અદેખી.

આવી બત્રીસ લક્ષણી (!) સ્ત્રી શોધી કાઢી એનું અક્કેકું લક્ષણ ાટાડવા ખાતર અક્કેક હજાર રૂપીઆ મ્હારા વકીલે આપવા. સરત મે કે મ્હારા વકીલને ખાત્રી થાય અને દશ બૈરાંના મંડળનું સારી ાાલ બદલ સર્ટીફીકેટ મેળવે.

૮. 'સ્ત્રીઓની કુટેવો અને તે સુધારવાના રસ્તા' એ વિષય ાર સારામાં સારો નિબંધ લખનાર લેખક લેખિકાને પાંચ હજાર પીઆ આપવા.

૯. મ્હારા સ્મારક માટે એક સ્ત્રી મંડળ સ્થાપવું, અને તેણે ત્રીઓની સ્થિતિ સુધારવા બનતા પ્રયાસો કરવા. એ મંડળને હસ્તક હારા વકીલે મ્હારી બાકીની બધી મીલ્કત સોંપવી. મ્હારા વકીલે એ ાંડળમાં પ્રમુખપદે કામ કરવું.

૧૦. સદર મંડળને હું ફરમાવું છું કે આવી બત્રીસ લક્ષણીઓ જેમ બને તેમ સમાજમાંથી ઓછી થાય, તેવું જ્ઞાન આપવા માટે ુસ્તકો રચાવવાં, પારિતોષિકો આપવાં, હરિફાઇઓ કરાવવી, અને બને ાટલા સઘળા પ્રયત્ન કરી, પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર વિશાળ રાખવું. શાળા પાઠ-ાાળામાં એ વિષયને લગતાં પુસ્તકો, પત્રિકાઓ, અને માસિકો ાફત આપવાં.

૧૧. મ્હારા વકીલને પોતાને બીજા વકીલો નીમવાની અને આ ીલ પ્રમાણે વર્તતાં જે ખર્ચ થાય તે કરવાને સંપૂર્ણ સત્તા છે.

ઉપર લખેલું વીલ મ્હેં મ્હારી રાજીખુશીથી, પૂર્ણ તંદુરસ્તીમાં, મક્કલ હુશીઆરીથી કર્યું છે, અને તે મ્હને કબુલમંજુર છે. મિતિ

સંવત   ના ફાગણ સુદી ૧૦ ને વાર બુધ. તા. ૮ મી એપ્રીલ સને

ઉપર જણાવેલાં વિનોદા વીરપ્રસાદ દેસાઇએ સહિ સિક્કો કર્યો અમારી રૂબરૂમાં	સહી **વિનોદા વીરપ્રસાદ દેસાઈ**

ડૉ. જયકૃષ્ણ હરપ્રસાદ મહેતા
એમ. ડી.

કનૈયાલાલ સી. દેસાઈ
સોલીસીટર

'છેવટે પણ વિનોદા એના ધ્યેયને વળગી રહી.' કાલિકા દેવીએ કહ્યું. 'એને મન સ્ત્રીઓની સામાજીક ઉન્નતિ એ મુખ્ય વિષય હતો. બિચારીએ ઝાઝુ સુખ જોયું ન હતું અને પ્રભુએ બે પૈસા આપ્યા હતા તેનો સદુપયોગ એણે કર્યો ને છેવટે બાકીનું કામ મ્હને સોંપતી ગઇ.'

'પણ એમણે લખી છે એવી બત્રીસ લક્ષણી અને છત્રીસ લક્ષણીઓ શી રીતે શોધી કાઢશો ?' મ્હેં પૂછ્યું.

'એમાં તમારા કરતાં સુમનબ્હેન વધારે મદદ આપી શકશે. એવાં સજ્જન મળવાં મુશ્કેલ નથી.'

'એ તો ઠીક ! બોલો મ્હારૂં શું કામ હતું ?'

'એટલુંજ કે તમે આ કામમાં મ્હને વારંવાર જોઇતી મદદ આપશો ને ? બનતા સુધી મ્હારે એકાદ સ્ત્રીસમાજ કે ભગિનીસમાજ સ્થાપવો પડશે અને પત્રિકાઓ, પુસ્તકો અને એકાદ માસિક પ્રકટ કરવાની જરૂર પડશે. એ બધુ એકલે હાથે શી રીતે થાય ! તમે અને સુમનબ્હેન મદદ આપો તોજ એ બને.'

'અમારી બેઉની સંપૂર્ણ મદદ વિના માગ્યે તમને મળશે.'

'તો તો સારૂં. મ્હારો અડધો ભાર ઓછો થયો !'

*

અને તે પછી વિનોદાના **વીલ** મુજબ **કાલિકાદેવીએ** '**વિનોદા ભગિની સમાજ**' ની સ્થાપના કરી **અને** તેને **અંગે** સ્ત્રીઓની ઉન્નતિને લગતાં કેટલાક પુસ્તકો પ્રકટ કર્યાં તેમાં ખાસ કરીને સુમનનું '**સુવાવડ અને બાળઉછેર**' નું દળદાર પુસ્તક સ્ત્રી વર્ગનો સારો ચાહ મેળવી શક્યું હતું. તે ઉપરાંત '**મહિલા વિનોદ**' નામનું માસિક પણ શ્રીમતિ કાલિકાદેવી તથા **સુમનગૌરીના** સંયુકત તંત્રી પદે નીકળે છે.

વિનોદાના વીલની રૂએ આજ સુધીમાં એકસો આઠ સ્ત્રીઓના ગૃહ સંસાર સુધર્યાં ને સુખી થયા છે એ નોંધ લેવા જેવું છે.

*

એક માનપત્ર

*

'આજે પેલા ચક્રશંકરને માનપત્ર અપાવાનું છે!' પંડિતજીએ મ્હને ખબર આપી.

'કયા ચક્રશંકર?' મ્હેં પૂછ્યું.

'આપણા વક્રશંકરભાઈના દિકરા.'

'એમને શાનું માનપત્ર છે?'

'છે તો ખરૂં. પેલા વજેરામભાઇના દિકરા આગેવાની ભર્યો ભાગ લઇને આપવાના છે.'

'ઠીક. તમે કહો છો ત્યારે જઇશું.'

વખત થયો એટલે પંડિતજીની સાથે હું યે ગયો. સભામાં હાજરી ઠીક ઠીક હતી. માનપત્ર ચાંદીની ભુંગળીમાં આપવાને બદલે ખાદી પર છાપેલું હતું.

સભામાં દાખલ થતાંજ માનપત્રની એક નકલ અમને

મળી એમાં ચક્રશંકરનાં ખુબજ ગુણગાન કરેલાં હતાં. તે નીચે મુજબ હતું.

માનપત્ર

ૐ શ્રી ગર્દભપતિ કુલ દેવતાભ્યોનમઃ શ્રી મહાવિષ્ણુવે નમઃ
શ્રી મહેશ્વરાય નમઃ

અથશ્રી પૃથ્વીતલે, જંબુદ્વીપે, ભરતખંડે આર્યાંતર ગતદેશે શ્રી તમારિ તનયા તીરે સુરત બંદરે મહાશુભસ્થાને અનેક સર્વે શુભોપમાલાયક ગલેમંડી ઘાંચીવાડ મુકામના શ્રી વેંગણાભુવન નિવાસી શ્રી શ્રી ૧૦૮ ચતુર્દશ રત્નેન તાડનિયમ્ મહદ્ વિદ્‌દ્વર્ય, સાક્ષર વિપરીત શબ્દ શિરોમણી **વક્રશંકર સૂનુ ચક્રશંકર પંડિત** મહાશયના ચંપલાભાવે ધૂળથી આવૃત થયેલા પદકમલે અત્યંત આદર અને ભાવપૂર્વક આ

માનપત્ર

સમર્પણ કરનાર અમો ઉપરોક્ત નગરનિવાસી શ્રી સૂર્યપુર ગમાર મહામંડળના સભાસદો, પટાવાળાઓ અને ઝાડુવાળાઓ, આ લખ્યાથી જે જણાવીએ છીએ તે અમને અમારા બાપદાદાઓને તેમજ અમારી થઇ ગયેલી સાતેપેઢીઓ તથા આલઓલાદને કબુલ મંઝુર છે. આ માનપત્ર આપતી વખતે માનપત્રની ખુશાલીમાં સુરતી તાજી તાડી અને પાપડીના સણંગ લીલવા સિવાય (થોડીક ઈયળો બાદ) બીજું કશુંજ નથી ખાધું તે અમો અમાવાસ્યાના મધ્યરાત્રિના સૂર્યદેવતાની સાક્ષીએ જાહેર કરીએ છીએ. અસ્તુ. અને આ ઋતુમાં વેંગણનું શાક સસ્તુ.

શ્રીયુત ચક્રશંકરભાઇ ! આ માનપત્ર આપને આપતાં અમારાં અંતઃકરણમાં આ ખુશાલીને લીધે (તેમજ બે ચાર કોપટાં વધારે ઓટી જવાને લીધે) જે લહેર આવે છે એની વાત કહી જાય એમ નથી. આપના જેવા મહાપુરૂષને માનપત્ર અંર્પણ કરવાનો જે અલ-

ભ્ય લાભ અમને મળ્યો છે તેથી અમે અમને સાતમે અસમાને ચઢી ગયેલા માનીએ તો કોઈની તાકાત નથી કે તેની સામે વાંધો ઉઠાવી શકે. (કારણ છળ બળ અને કળાથી એવો વાંધો ઉઠાવનારની ચંપી કડાક કરવાને માટે અમો સદા સર્વદા તૈયારજ છીએ.)

હે વિદ્વદ્વર્ય ! આપના ડહાપણનો પાર નથી. આપની લીલાનો સુમાર નથી તેમ આપની વિલાયતી અસ્ત્રાની ધાર જેવી તિક્ષ્ણબુદ્ધિનો તોલ નીકળી શકે એમ નથી ! જેમ તહેવારોના દહાડામાં પારકે ઘેર બ્રાહ્મણનો દીકરો મીષ્ટાન્નથી પરિપૂર્ણ થઇ જાય તેમ આપ અક્કલથી પરિપૂર્ણ છો અને આપને અક્કલનું અજીર્ણ થયું છે તથા બુદ્ધિની બાદી થઇ છે એમ જણાવતાં અમને અતિ આનંદ ઉપજે છે. આપના જેવા વિદ્વદજનોને માનપત્ર આપવાનો અપૂર્વ પ્રસંગ વારે વારે પ્રાપ્ત થતો નથી માટે અમે જણાવીએ છીએ કે હે પંડિતજી ! અર્જુનજીએ જેમ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં ભગવાનને

नमः पुरस्ताद् अथ पृष्ठतस्ते
नमोस्तुते सर्वत एव सर्वः ॥

એમ કહીને જેમ સ્તુતિ કરી હતી, તેમ અમો પણ સ્તુતિ કરીએ છીએ, કે ' હે વિપ્રદૂષણ ગમાર કુલભૂષણ ભૂદેવ ! આપને અમારા આગળથી પણ નમસ્કાર હો, અને પાછળથી પણ નમસ્કાર હો ! હે વિદ્વન્ ! અર્ધચંદ્રાકાર હસ્તરૂપી અમારી અંગુલિઓવતી આપના બોચી પ્રદેશને અમારા નમસ્કાર હો ! ખાસડાં વગરના પગવતી આપની પીઠના પૃષ્ઠ ભાગને અમારા નમસ્કાર હો ! આપના સુકોમળ કપોલ પ્રદેશપર અમારા કઠોર હસ્તના અંગુલિ પ્રદેશે કરીને નમસ્કાર હો ! વજ્રાંગની મુષ્ટિ સમ અમારા હસ્તની મુષ્ઠિવતી આપના અંગ પ્રત્યંગને અમારાં સક્રિય કોટયાવધિ નમસ્કાર હો ! હે ભગવન્ ! કહેવત છે કે વિશ્વમાં ગર્દભ, અને વણિકની ચિંતા પરમાત્માને પણ નથી કરવી પડતી, તેમ અમારો અનુભવ છે કે આપની ચિંતા પણ પરમાત્માને નથીજ કરવી પડતી.

હે ગાગરના જેવું બહુ ખાવાથી જેનું પેટ ફુલી ગયું છે એવા આદર્શ લંબોદર! આપનાં અપૂર્વ પરાક્રમો આ નાનકડા માનપત્રમાં વર્ણવ્યાં જાય એમ નથી તેથી આપના ગહન જીવનના કેવળ એક બે પ્રસંગનોજ અત્રે ઉલ્લેખ કરી અમે આ મહદ્કાર્ય સમેટી લઇશું.

આપની કાગડાના જેવી તીક્ષ્ણ બુદ્ધિનો પરિચય છેક ન્હાનપણથી સર્વને થયેલો છે. ટાવરને બજારે આપ જ્યારે જ્યારે બે દોઢીયાંની સવાશેર પાપડી લેવા જતા ત્યારે ત્યારે સાથે સાથે બીજું પાંચ શેર શાક તમારા પંચીયાના છેડામાં જે કુશળતાથી એકઠું કરી લાવતા હતા તે કુશળતાને લીધે 'આર્સેની લુપીન' લજવાઇને ન્હાસી ગયો છે; અને 'શેરલૉક હોમ્સ'ને વિલાયતમાંજ મરી રહેવું પડયું છે. હે વિપ્રદેવ! બ્રાહ્મણની ન્યાતમાં એક વેળાએ નાળીએર ઉઠાવી લાવવાની જે શરત આપે મારેલી એમાં આપે અપૂર્વ વિજય મેળવેલો હતો! શરીરપર એક અબોટીયાભેર આપે પાંચ નાળીએર તફડાવી લાવવાનું બીડું ઝડપ્યું હતું. આપશ્રીએ લોકોની નજર ચુકવી અબોટિયાની પાટલીનો કચ્છો મારી તેની અંદર પાંચ કરતાં પણ વધારે નાળીએર અતિશય કુશળતાથી તફડાવી આણેલાં.

સરસ્વતીનો આપના પર સદાસર્વદા સંપૂર્ણ સ્નેહભાવ રહ્યો છે. આપે નાનપણમાં એકડેએકથી માંડીને ઠેઠ અગીઆરા સુધી અભ્યાસ કર્યાં પછી ગામઠી નિશાળના માસ્તરને છુટ્ટી સ્લેટ મારી બંડખોર તરીકેની નામના મેળવી સરકારી શાળાને શોભાવવા માંડેલી અને ત્યાં પણ આપે યુક્તિપ્રયુક્તિથી આજુબાજુના વિદ્યાર્થીઓની સાથે અરસપરસ સંપ અને સહકાર કરી શિક્ષકો અને પરીક્ષકોની આંખમાં ખરે બપોરે ધુળ નાંખી અમર નામના કરેલી છે! આપ કેટલી ભાષા જાણો છો એનો પાર કોઈ પામી શકે એમ નથી; પરંતુ પૃથ્વીના દરેક ખંડની દરેક ભાષા આપને જીહ્વાગ્ર છે એ આપના શબ્દો અમે માની લઇએ છીએ. ખાસ કરીને આપ મહાનુભાવે 'ગાલિપ્રદાન શાસ્ત્ર' 'કપટકળા શાસ્ત્ર' અને 'વિતંડાવાદ શાસ્ત્ર' માં

પારંગત થઇને જે જ્ઞાન મેળવ્યું છે તેણે અમને આપને માટે ખરે-ખરૂં આદર અને માન ઉત્પન્ન કર્યાં છે.

હે વિપ્રદેવ ! અભ્યાસ છોડયા પછી મોટી વય સુધી આપે આનંદ સૃષ્ટિમાં વિહરવાનું ચાલુ રાખ્યાથી આપના પિતાશ્રીએ આપને પદપ્રહાર પૂજનથી ઘરની બહાર ફગાવી દીધા. તરતજ આપે નિરાશ ન થતાં કલેકટર સાહેબની કચેરીમાં જગત માત્રનું જીવન જે ચીજ ઉપર અવલંબી રહ્યું છે, તે ચીજ (પાણી) પાવાનો વ્યવસાય સ્વીકારી લીધો, તેની નોંધ ચિત્રગુપ્તને ચોપડે લેવાઇ છે.

પછી તો અસહકારનો યુગ આરંભાયો. ગાંધીજીએ સ્વતંત્રતાનાં રણશીંગાં ફુકયાં, અને સરકારી નોકરીઓ છોડી દેવાની સૂચનાઓ કરી. હે દેશભકત પંડિતજી ! વકિલોએ વકિલાત ના છોડી બારિસ્ટરોએ બારિસ્ટરી ન છોડી, લોકોએ અદાલતોને ન છોડી, છોકરાંઓએ સરકારી શાળા ન છોડી, મવાલ પક્ષનાઓએ ધારાસભામાં જવાની લત ન છોડી, પરંતુ આપના હૃદયમાં દેશદાઝનો એવો દાવાનળ સળગી ઉઠયો કે આપે આપના મહાન ઉચ્ચ અધિકારનો એક ધડાકાભેર ત્યાગ કર્યો અને ત્યાંથી મહાપ્રસ્થાન કર્યું. પછી મુંબાઇમાં આવી ગિરગામના એક છાપખાનામાં છાપું વેચવાની નોકરી અતિ ઉમંગ અને આદર સહિત આપે સ્વિકારી. હે સાક્ષરવર્ય પંડિતજી ! ત્યાં પણ તે બેકદર લોકોએ આપની ઉન્નત અને ઉજ્વળ કારકીર્દિની કદર ન કરી. એટલે આપ મોહમયીનો મોહ છોડી સ્વદેશમાં પાછા ફર્યા. આજન્મ પર્યંત હિંદના સંતાનોની સેવા કરવાનો આપે જે દૃઢ સંકલ્પ કરેલો તેથી આપે તરતજ આપને લાયકનું કામ શોધી કહાડયું. અનેક સુંદરીઓના રસાસ્વાદને હવે આપ સંતોષી શકો છો, અનેક પુરૂષો આપની કીર્તિનાં મુક્ત કંઠે ગુણગાન કરી રહ્યાં છે અને 'ચક્રમ પંડિત'નાં લાડકાં નામે સુરતનાં છોકરાંઓમાં આપે જે અક્ષય્ય કીર્તિ સંપાદન કરી છે તેનું માપ ટાવર આગળની તમામ કાછીઆઓની દુકાનનાં કાટલાંવડે જોખીયે તોપણ

નીકળી શકે એમ નથી. વાણીઆઓની નાતમાં જમણવારના સારા કે નરસા પ્રસંગોએ શાકભાજી વિગેરે પીરસવાને માટે માણસો જોઇએ છીએ અને તે ઉત્તમ સેવાભાવનું કાર્ય હોઈ આપે તેનો સ્વીકાર કર્યો છે. આપનાં અન્ન પાણીનો બંદોબસ્ત મોટે ભાગે પારકે ઘેર થતો હોઇ આપને જે દ્રવ્ય મળે છે તેનો આપ યથાર્થ ઉપયોગ કરી રહ્યા છો. સાદાઇના આ જમાનામાં આપે આપનાં ધર્મપત્ની શ્રીમતી ચંડિકાદેવીને સારી રીતે કરકસર કરતાં શીખવાડયું છે. એક મહિને માત્ર અઢી શેર ઘી અને બશેર તેલ વડે ગૃહસંસાર ચલાવવો એમ આપનું સખ્ત ફરમાન છે. કોલસા, લાકડાં બળતણ, મરી મસાલો, છાલોપાલો, વસ્ત્રવૈભવ એ સર્વમાં આપનાં પત્નીને આપે સખ્ત કરકસર કરતાં 'વૉન હિંડનબર્ગ' કે 'ત્રુંડન ડૉક'થી પણ વધારે કડક રીતે શીખવાડયું છે. આમ સખ્ત કરકસરથી મેળવેલ પૈસાનો આપ જે સદુપયોગ કરી રહ્યા છો તે જોઈને તો અમારાં કાળજાં પુલકિત થઇ રહ્યાં છે. મહાત્મા ગાંધીજીનો સિદ્ધાંત છે કે પરદેશી માલ બાળી નાખવો. આપે એ સૂત્રને પુરેપુરૂ હાથમાં લઈ વિલાયતી સિગારેટોને મોઢા પર મુકી તે પુરેપુરી બાળી નાખવાનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો છે અને એ કાર્ય આજે લાંબા વખતથી આપ કરી રહ્યા છો તેમજ આપની કમાણીનો મોટો ભાગ એ શુભ કાર્યમાં ખર્ચી રહ્યા છો તે સ્તુત્ય છે!

સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પણ આપના પાંડિત્યનો પાર નથી! 'અમાવાસ્યાનો ચંદ્ર,' 'ચંડિકાનું ચંદ્રગ્રહણ' 'મ્હારી ગૃહરાણી' 'દેહલગ્ન કે સ્નેહલગ્ન' વિગેરે દિલ બહેલાવનારાં નામોવાળાં અનેક સફળ પુસ્તકોના વિજયી લેખક તરીકે આપે નામ કહાડયું છે. આપની કીર્તિનો ડંકો આખા સહરાના રણમાં અને આટલાંટિક મહાસાગરમાં વાગી રહ્યો છે. સસ્તુ સાહિત્ય કેમ આપવું એની કળા તો કેવળ આપજ જાણો છો! 'શરદકુમાર' નામના આમના મહાન નામાંકિત ગ્રંથની બારસોનેદસ પાનાંવાળી પ્રતો દોઢ ઢબુમાં દોઢપાઈ

ઓછીએ **ભવાનીપુરાના મોતીલાલ મમરાવાળાને** આપે વેચેલી. **સસ્તા** **સાહિત્ય** પ્રત્યેનો આપનો પ્રેમ અદ્દભૂત અને અવર્ણનીય છે એમાં શંકાને સ્થાનજ નથી. થોડાકજ વખતપર આપનાં પત્નીને કરકસરના સિદ્ધાંત શિખવાડવા જતાં આદર્શ સ્મૃતિકાર **મનુમહારાજના** પરમ પવિત્ર સિદ્ધાંત **यत्रनार्यस्तुपूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः** મુજબ ચતુર્દશ રત્નથી તેમની પૂજા કરી તે વખતે આપના જોસ અને શૌર્ય આગળ **નાદિરશાહ કે તૈમુર લંગડો** પોતાની કાખ લાકડી છોડીને ભાગી જાય એવો પ્રસંગ આવી લાગ્યો હતો. નિર્દય **નીરો** આપના અદ્દભૂત પરાક્રમ આગળ પાણી ભરે તોપણ ઓછું હતું. આખી દુનિયાના કમનસીબે આપનાં સુશીલ અને સ્નેહાળ ભાર્યાના સંબંધીઓએ આપનાપર અસહકારના સિદ્ધાંતને વિસરી જઈને ન્યાય મંદિરમાં ફરિયાદ માંડી, અને આપે એક આદર્શ અસહકારીની જેમ વકીલ **બારિસ્ટર** ન રોકતાં, આપનો કેસ લુલો થવા દીધો, અને એ પ્રશંસાજનક કાર્ય સાબીત થવા દીધું. આપને ઘાતકીપણાને માટે અનાડી **માજીસ્ટ્રેટે** ૭ માસની શ્રીકૃષ્ણજન્મનિવાસની શિક્ષા કરી. આજરોજ સબ્હારે તે મુદ્દતની પૂર્ણાહુતિ થતાં આપને છોડી મૂકવામાં આવેલા હોઇ, તેની ખુશાલીમાં હમોએ આ માનપત્ર આપને સમર્પણ કર્યું છે. તે અર્પણ કરીને અમે જેમ કૃતકૃત્ય થઈએ છીએ, તેમ આપ પણ તેનો સ્વીકાર કરીને કૃતાર્થ થાઓ, એવી અનેક શુભેચ્છાઓ સહિત અમે અત્રેજ વિરમીએ છીએ. અસ્તુમિતિ સન ૧૯૨—ના શ્રાવણ સુદી સોમવતી અમાવાસ્યા ને શુક્રવાર.

સહી દસ્કત **ન્હારૂશંકર વજેરામ પંડિત.**

ડી. બી. યુ× અને બીજા ૧૮૧ જણાઓ.

*

માનપત્ર વંચાઈ રહ્યા પછી સભામાં ભારે ઘોંઘાટ થઇ રહ્યો અને તોફાન વધી પડયું.

×(Doctor of Broken Umbrella ભાંગેલી છત્રીના દાકતર)

' નટવર! આ મુર્ખાઓના સંઘમાં આપણે ક્યાં ફસાયા !' પંડિતજીએ કહ્યું.

' ચાલોને, આપણે ગચ્છંતિ કરી જઇએ. બીજું શું !'

અને એ તોફાની વાતાવરણમાંથી હેમક્ષેમ નીકળી આવવા માટે અમે પ્રભુનો પાડ માન્યો.

*

પાપડનું કારખાનું

*

'પણ તારી દુકાને પાપડ કેટલા ખપે છે?' પંડિતજીએ પૂછ્યું.

મ્હારા બનેવીને માટે મ્હેં મસાલાની દુકાન કાઢી હતી. બનતા સુધી નોકરી ન કરાવવી પણ નાનો મોટો કોઇ પણ ધંધો કરાવવો એવો મ્હારો વિચાર હતો એટલે એ લાઇનનો અનુભવ લેવરાવીને એમને પી. નટવરલાલ મસાલાવાલાના નામથી દુકાન કરાવી ધંધો કરાવવા માંડયો હતો. પંડિતજી એક દિવસ દુકાન જોઇ આવ્યા હતા. શરૂઆત પણ ઠીક હતી અને દુકાન ઠીકઠીક ચાલતી હતી એટલે પંડિતજીને પણ કંઇક ભાવ થઇ આવ્યો. નાનાં છોકરાંને મીઠાઇ જોઇને મોઢામાં પાણી આવે તેમ પંડિતજીને પણ ધંધાની વાતને નામે મોઢામાં પાણી આવતું.

' મહિને દહાને દસબાર મણુ વેચાય. ' મ્હેં જવાબ આપ્યો. ' કેમ પૂછવું પડયું ? '

' કારણુ વગર કૈં પૂછાય છે! જોને, મ્હને એક વિચાર સુઝયો છે. '

' શો ? '

' આપણે પાપડનું કારખાનું કાઢીએ. '

' શી રીતે ? અમે લાવીએ છીએ તેથી સસ્તાને સારા બનાવાશે ? '

' હારે ! એમાં શું ? મ્હારી વાત સાંભળીશ તો તારી ખાતરી થયા વિના નહિ રહે. '

'જો આપણે જેવા તેવામાં હાથ નાખતા નથી. '

' તે તો હુંયે ક્યાં નથી જાણુતો. '

' આપણે પાપડ બનાવીશું મશીનથી. '

' મશીનથી ?'

' હા ભાઇ ! હા. મશીનથી. મોટાં મોટાં મશીનથી. એ સિવાય કૈં સસ્તા પડે ! હાથના કામમાં ને સંચાના કામમાં એજ મોટો ફેર છે ને ! માલ જથાબંધ થાય છતાં સસ્તો પડે. '

' પણુ કેવા મશીનથી બનાવશો ? '

' તેં કાગળનું કારખાનું જોયું છે ? '

' કાગળની મીલ તો જોઇ છે. '

' એના સંચા ધ્યાનમાં આવે છે ? '

' હાસ્તો. '

' એવાજ સંચાથી પાપડ બનાવી શકાશે. એક બાજુ મગ અને અડદ મશીનમાં નંખાય ને બીજી બાજુએ ખાસા મઝાના પાપડ તૈયાર થઇને નીકળે. '

' પણ શી રીતે ? '

પંડિતજીનું ભેજું જબરૂ ફળદ્રુપ હતું એમણે કોણ જાણે કેવીયે ગોઠવણ કરી રાખી હશે !

' જોને સૌથી પહેલાં તો એક મશીન અડદને મગ ભરડશે, બીજુ છોતરાં જૂદાં પાડશે. ત્રીજુ દળશે. બીજી બાજુ ખારો ઉકાળાશે.

' ખારાનું પાણી, મીઠું, તેલ, લોટ બધુ એક મોટા સંચામાં એકઠું થશે '

' પણ એનાં ગુલ્લાં શી પડશે ? '

' તું તો હજી ગાંડોજ રહ્યો ! કાગળનો માવો તૈયાર થાય છે તેમ પાપડનો માવો તૈયાર થશે. અને પછી એ પ્રવાહી રૂપેજ પેલી પીત્તળની જાળી પર પથરાશે અને ધીરે ધીરે રોલરોના દાબમાં જતો જશે. એવા અનેક રોલરોમાં દબાતો દબાતો એ છેલ્લા મોટા રોલર પર દબાશે '

' પણ એતો પાપડનો વીંટો થયો. '

' અને એમાંથી એક સંચામાં જઇને સરખા માપના ગોળ પાપડ કપાશે. બાકીનો કચરો વધશે તે પાછો માવામાં જશે. '

' પણ જીરૂ અને મરી ? '

' એયે સાફ થઈને માવા ભેગાંજ છોડવામાં આવશે એટલે તારા પાપડને ટક્કર મારે એવા પાપડ તૈયાર થશે. '

' એ હિસાબે તો સસ્તા પડે ખરા પણ એમાં શરૂઆતનો ખરચ ખુબ કરવો પડે. '

' એને માટે યે જોગવાઇ કરીશું. આપણે એની લીમીટેડ કંપની કાઢીશું. '

' નારે ના ! એ જમાનો ગયો. હવે લોકોને એમાં શ્રદ્ધા નથી રહી. '

' ત્યારે ચાર છ ભાગીદાર મળીને કાઢીએ. બોલ તું ભાગી-દાર થશે ? '

' તમે બીજા ભાગીદાર તો શોધી કાઢો. ખુટતો વધતો મ્હને ગણજો '

' ભલે ભાઈ ! પછી કહેશો મ્હને પૂછ્યું નહિ ! '

' પણ હું કયાં ના પાડુ છું ! '

આ વાત થયા પછી પંદરેક દિવસ પંડિતજીએ ખુબ પ્રયત્ન કર્યો પંણ જોઈતી મુડી રોકનારને અભાવે એમને ઘણી દિલગીરી સાથે આ યોજના અભરાઈ પર મુકવી પડી છે !

અનુકૂળ સંજોગો મળ્યે એમની એ યોજના અમલમાં મુકવાનો વિચાર હજી પણ કાયમ છે.

*

પ્રાણશંકર પંડિતજીનું એક મહા પરાક્રમ

*

'અધમ સંગતિ વંધ્યા રહેતી નથી.' એ અનુભવ વાક્ય ખરૂં છે. અક્ષરે અક્ષર. પંડિતજીને એવા પણ એકાદ બે સજ્જન સાથે પ્રસંગ પડેલો. મ્હારે અને તેમને અનેક વિષયો વિષે ચર્ચા થયેલી અને એકાદ વખત તેમાં તેમને કાંઇક ખોટું લાગેલું. નદીનો પ્રવાહ પોતાના માર્ગમાં આડ નડે તો બીજો માર્ગ લે છે તેમ પંડિતજીના મ્હારા પ્રત્યેના સ્નેહ પ્રવાહનું યે બનેલું.

એ એમના સ્નેહી મિત્રોએ એમને સ્હમજાવેલા કેઃ

'વશ નારીને કરવી જો ધારો,
ગોખી રાખો સરસ આ ધારો
મારો બુધેથી માર. + + '

અને પંડિતજીના ભેજામાં કોણ જાણે કેમ એ સુત્ર ઉતરી ગયેલું તેથી જોકે શ્રીમતિ કાલિકાદેવી જેવાં સ્નેહલગ્નનાં પત્ની તેમને પ્રાપ્ત થયેલાં તો પણ તેઓ ઉપરની શિખામણનો પ્રયોગ તેમના ઉપર કોઇ કોઇ વાર કરતા.

એક વખત તો મ્હેં તેમને ગણગણતાં સાંભળ્યા હતા કેઃ

'કોઈ કહેછે રે કોઈ કહેછે કે બુધે જાર બાજરી, ને બુધે નાર પાધરી,
'તો મ્હારે ઘેર છે વાંદરી, બસ તેને કરશું પાધરી.'

એક મિત્ર તરીકે મ્હેં એમને ઘણીએ વાર સ્હમજાવેલા પણ એ બધું પત્થર ઉપર પાણી જેવું હતું. મ્હેં જાણ્યું કે એમની એ ધૂન છે અને ઘણી વખત ધૂન ઝાઝો સમય ન ટકતાં પાંચ પંદર દિવસમાં મટી જાય છે તેમ એમના પ્રસંગમાંયે બનશે એમ મ્હેં માનેલું અને મ્હને માનવાને પણ સબળ કારણ હતું કારણ કે શ્રીમતિ કાલિકાદેવી એમનું એ પ્રકરણ ઝાઝું ચાલવા દે એવું ન હતું. એ જો ધારે તો—પણ અલબત એ બીજાં પતિપરાયણ નારી રત્નો માફક આવી બાબતો ધારતાંજ ન હતાં—પંડિતજીને પાંદડે પાણી પાય અને હથેળીમાં નચાવે !

એક દિવસ પંડિતજીની ઓરડીમાંથી ડુસકાંનો સ્વર આવ્યો તે સાંભળીને દરેક પરોપકારી માણસનું હૃદય દયાથી છલકાઇ ઉઠે છે તેમ મ્હારૂં હૃદય છલકાઇ ઉઠયું. નારી સન્માન જેના હૃદયમાં ન હોય તેને કાંઇ માણસ કહેવાય ! અને પરોપકાર જેવો સદ્‌ગુણ જેનામાં ન હોય તેનો અવતાર એળે ગયો. ધારો કે તમે રસ્તામાં જતા હો અને એકાદ મુર્ખ ગાડીવાળો ગાડીમાં બે ખાંડીનો પત્થર ભરી બળદને મારતો હોય, એકાદ ઘાટી કે કામાઠી દારૂના

દોરમાં પોતાની સ્ત્રીને ફટકારતો હોય, અને પેલી પોકેપોક મુકીને રોતી હોય, એકાદ વડીલ છોકરાને સોટી ઉપર સોટી ફટકારતો હોય અને બાળક ચીસોચીસ પાડતો હોય, તો કયા માણસના હૃદયમાં પરોપકાર વૃત્તિ અને દયા નહિ ઉભરાય ! પણ કોણ જાણે કેમ પંડિતજીના હૃદયમાં બીજાને માટે દયાનો સંપૂર્ણ ભાવ હોવા છતાં શ્રીમતિ કાલિકાદેવી માટેજ અભાવ હતો. એ વિરોધાભાસ અલંકારે એમના હૃદયમાં કેમ અને કઈ રીતે વાસ કર્યો તે તો કોઇ અલંકારિકજ કથી શકે. એ ડુસકાં સાંભળતાંજ મ્હારા નેત્ર સમક્ષ એક ચિત્ર ખડું થયું. પંડિતજી પોતાનું રૌદ્રરૂપ ધારણ કરી હાથમાં નેતરની સોટી કે આડુ અવળું જે આવ્યું તે લઇને ઉભા હશે અને શ્રીમતિ સ્હામે મ્લાન વદને રોતાં રોતાં પટકાઇ પડયાં હશે.

આવે પ્રસંગે પંડિતજીને કાંઇ કહેવા જવું એ સરિઆમ મૂર્ખતા હતી. તેઓ માનશે એ માનવું ભૂલ ભરેલું હતું કારણ તેઓ માને એ વાતજ અસંભવિત હતી. એમને માટે મ્હેં બીજોજ રસ્તો લેવા વિચાર કર્યો.

‘ સુમન ચાલ આવતો ’ એમ કહી મ્હેં મ્હારી સુમનને બોલાવી.

‘ કેમ, શુ છે ? ’ તેણે પૂછયું.

પંડિતજીનું કલ્પનાચિત્ર મ્હેં તેને જણાવ્યું અને તેને હવે પછી શો ભાગ ભજવવાનો હતો તે સ્હમજાવ્યું. દરેક પતિપરાયણ પત્ની આવે પ્રસંગે જેમ વર્તે તે મુજબ વર્તીને તેણે હા પાડી.

મ્હેં તરતજ બારણાં બંધ કર્યાં અને એક ગાદલુ વચ્ચે નાખ્યું ખૂણામાંથી નેતરની સોટી લીધી અને ફડાફડ પેલા ગાદલામાં મારવા માંડી. તેની સાથે સુમને પોતાનું કામ શરૂ કર્યું ‘ ઓ મારા બાપરે ! મરી ગઇરે ! ’ કરીને છુટે મોઢે રોતી હોય એમ દેખાવ કર્યો. બૂમા બૂમ અને ધમાલથી આખી ઓરડી ગાજી રહી.

‘ નટવરલાલભાઇ ! આ શું કરો છો ! ’ અમારી પાડોશનાં

નન્દન બ્હેનનો અવાજ આવ્યો, ' નટવર, બારણું ઉગાડ ' અમારા સ્નેહી જયન્ત બોલ્યા ' મી. પટેલ ! આ શું કરો છો ?' 'Open please ' ' પટેલ ! આમ ઇડીઅટ કેમ થાવ છો ? ' ' સુમન બ્હેન ! બારણું ઉઘાડો તો ' વિગેરે ચિર પરિચિત સ્વરો કાનપર અથડાયા અને બારણા ઉપર ઠોકાઠોક વધતી ચાલી.

ગાદલા ઉપરના સપાટા પણ વધતા ચાલ્યા અને સુમને પણ પોતાનો પાર્ટ આબાદ ભજવ્યો. ઠોકાઠોક વધી પડી એટલે મ્હે ઠંડે કલેજે બારણુ ઉઘાડયું. બધુ ટોળુ અંદર ઘુસ્યું. મ્હારો ચ્હેરો શાંત હતો અને સુમન ખડખડાટ હસતી હતી. મ્હેં ખુલાસો કર્યો કે એ બધાંયે સજ્જડ ભૂલ કરી હતી. હું મ્હારૂં ગાદલું સાફ કરતો હતો. કચરો ખૂબ ભરાગો હતો. અને બૂમાબૂમ જોડેની ઓરડીમાં થઇ હતી. એ બૂમ બરાડા કાલિકાદેવીના હોવા જોઇએ. પંડિતજીની છાની છપની વાતો બહાર આવેલી તેથી અને સુમન તથા કાલિકાનો સ્વર ઘણો ખરો મળતો આવતો હોવાથી મ્હારો ખુલાસો સેંકડે પંચાણુ ટકા સાચો મનાયો અને સર્વેયે પંડિતજીના બારણા તરફ વળ્યા.

બારણાં ઉઘડયાં અને કાલિકાદેવીનો રડમસ ચ્હેરો નજરે પડયો તે તેમનો અંગુઠો પંપાળતાં હતાં અને ફુંકો મારતાં હતા. પંડિતજી એક બાજુ શાન્ત ઉભા હતા અને તેમના ચ્હેરા ઉપર ગુસ્સાનું એક પણ ચિન્હ ન હતું. મ્હેં આટો બાફયો કે શું ? એવી શંકા મ્હને થઇ પણ હવે તો સઘળુંયે સાંગોપાંગ પાર પાડવામાંજ મઝા હતી.

'પંડિતજી, આતે તમને છાજે !' હું એટલું કહું એટલામાં તો અનેક જણ અનેક વેણ વદવા મંડયા અને બૈરાં મંડળ કાલિકા દેવીને આશ્વાસન આપવા લાગ્યું. પંડિતજીનો ખુલાસો કોઇએ સાંભળ્યો નહિ. પંડિતજીની ક્રુરતા ઉપર સર્વેને તિરસ્કાર આવ્યો.

અર્ધો કલાક સુધી અનેક વાટાઘાટ થઇ અને પંડિતજીને તેમની આ વર્તણુક બદ્દલ સર્વેએ ખૂબ ઉપાલંભ આપ્યો. કેટલાકે તેમને ખૂબ બનાવ્યા. 'નબળો માંડી બૈરાપર શુરો' 'પંડિતજી, તમે તો પરાક્રમ કર્યું' 'આમ તે કરતા હઇશું!' 'ભલામાણસ! આમ સાવ શેકયો પાપડ ભાગવાની વાતપર શે આવી જાવ છો?' 'ઉર્હુનું ઓસડ ઘોકા કે? જરા વૈદને તો પૂછવું હતું?' વિગેરે અનેક વાકયો મ્હારી ઓરડીમાં બેઠા બેઠા મ્હારે કાને અથડાયાં. પંડિતજી પણ કાંઇક સમજ્યા. તેમના ખુલાસા બરાબર મનાયા નહિ અને આ બધુ તૂત મ્હેં કર્યું એવું એમના દિલમાં વસ્યું.

પણ એમાં મ્હારો શો વાંક? મ્હેં તો એમના ભલા માટે બધુંયે કરેલું. હું શું જાણું કે કાલિકાદેવીનો હાથ બારણું બંધ કરતાં દબાયેલો અને તેથી અંગુઠો સુઝી ગયેલો. આંખનાં આંસુ ને ડુસીયાં એઉ એ દરદને લીધે હતાં કે એકાદ કલાક પહેલાં પંડિતજીએ જગાડેલાં 'વરણ' ને લીધે હતાં તે મ્હને કેમ ખબર પડે, આપણે તે કાંઇ પરમેશ્વર છીએ કે બધી વાતો આગળથી જાણી શકીએ? અને આગળથી જાણતા હોય તોયે શું? થનાર વાત થયે જાય છે, તમે જાણો કે ન જાણો? સહદેવ જાણતો પણ શું કરી શકતો? જન્મેજયે જાણ્યું તોયે કપાળે કોઢ થયો. થવા કાળ આગળ કોણ ડાહ્યું છે?

ઘડીઆળનું લોલક એકબાજુ જઇને પાછું બીજી બાજુ જલદી જાય છે તેમ આ બનાવથી પંડિતજીનો રોષ એકદમ વધી ગયેલો એટલે મ્હેં માન્યું કે હવે તરતજ મ્હારી સાથે સારો બનાવ રાખશે અને બન્યું પણ એમજ. એ દિવસમાંજ અમે પાછા અમારા અસલ સંબંધ ઉપર આવી ગયા. રોજ ગાડીમાં સાથે જઇએ એટલે એક દિવસ એવો પ્રસંગ આવી ગયો અને કોણ જાણે કેમ તેમનું મન પણ મ્હારા તરફ ઢળેલું એટલે કે મનોમન સાક્ષી છે, એ ન્યાયે અથવા બીજા કોઇ કારણે તેઓ મ્હારી સાથે મોકળે મને ગપ્પે ચઢયા અને પોતાની આ ટેવ માટે પણ ખેદ દર્શાવ્યો.

દરેક વખત બતાવતો તેમ આ વખતે પણ મ્હેં એમને એમાંથી છુટવાનો માર્ગ બતાવ્યો. હાથ વાપરવા કરતાં જીભ વાપરવી અને ગુસ્સો કાબુમાં રાખુમાં રાખવો. અનેક ધમકી આપવી વિગેરે.

એનો અમલ પણ તરતજ થયો.

બે દિવસ પછી એક વખત પંડિતજીએ 'ધરણુ' ધાલ્યું. ચોમાસાના દહાડા હતા અને એમને ઢોકળાં ખાવાં હતાં. એ દહાડે અજીર્ણ થાય તો ભારે પડે અને કઠોળ પચવામાં ભારે તેથી કાલિકાદેવીએ તે કર્યાં નહતાં. સવારમાં પંડિતજી મ્હારી સાથે કામસર બહાર આવ્યા હતા. તે ઘેર આવતાં જ્યારે એમનો ઢોકળાંનો પ્રોગ્રામ ઉડી ગયાની વાત સાંભળી ત્યારે તેમનો ક્રોધ સાધારણ હદ કૂદાવી ગયો.

પણ ક્રોધ કરીને કાંઈ બોલતા પહેલાં મનમાંજ એકથી દસ સુધી બોલી જવાનું મ્હેં એમને કહેલું તેનો અમલ કરી એમણે તરતજ તેને તેજ ઘડી ઢોકળાં કરવાનો હુકમ આપ્યો. સારાં ન થાય તો ભલે પણ ઢોકળાં થવાંજ જોઈએ.

અને કાંઇ કાલિકાદેવીનો છુટકો થાય ! તેમણે ઢોકળાં કર્યાં પણ તે કાંઈ સારાં હોય ! પંડિતજી તો ખાતા જાય અને બબડતા જાય !

'બસ આજે તો હું કાંઈ નવાજૂની કરવાનો. સાંજ પહેલાં કાંઇક ન કરી બતાવું તો મ્હારૂં નામ પ્રાણશંકર નહિ !' આ અને આવી અનેક ધમકીઓ પંડિતજીએ શ્રીમતીને આપી. વાતનું વતેસર થતું જોઈ શ્રીમતી પણ ગભરાયાં.

પંડિતજીએ ઢોકળાં પેટભરીને ખાધાં હતાં અને અધુરામાં પુરાં તે બરાબર નહિ થયેલાં તેથી તેમજ ચોમાસાના દિવસ હોવાથી પેલી દક્ષિણી કહેવત ' ભટ્ટ જેઉની તર્ટ્ફ ફુગલે. ઘરે જાઉની સ્વસ્થ નીજલે, બાયકો હ્મણે કા નિજલે ? હર્ટ્ રાંડ માઝા પોટ ફૂગલે !' મુજબ પંડિતજીચા પોટ ફૂગલા, ચાર પાંચ વખત તેમણે જાજરૂની મુલાકાત

લીધી અને શરીરમાં અસ્વસ્થતા આવી, પણ કામના દબાણને લીધે એમનાથી ઘેર જવાય એમ હતું નહિ.

કોઈએ કહ્યું કે ' જાયફળ ખાવ. મટી જશે ! એટલે **પંડિ-તજીએ** જાયફળ મંગાવ્યા અને બેત્રણ જાયફળ ખાઈ ગયા. એની અસર આબાદ થઇ. ઝાડા બંધ થયા પણ પેટમાં કચરો તો રહી ગયો. સોપારી એલચી, કોથમરી, ઝાડુ ને તબેતાનું **શ્રીમતિએ** બે દિવસથી ' બજેટ ' આપી રાખેલું એટલે તે ખરીદવા સાંજના બહાર ગયા. ભૂલેશ્વરથી ચર્ની રોડ જતાં સાડાઆઠની ગાડી ચુકયા. મલાડ જવાને સવાદશ વાગ્યે ગાડી જતી. તે પહેલાં એક અંધેરી લોકલ જતી હતી. સ્ટેશન પર બેસવા કરતાં ગાડીમાં બેસવું સારૂ અને ચર્ની રોડ કરતાં અંધેરી ઠીક, કરીને પંડિતજી ગાડીમાં બેસી ગયા. કુદરત કુદરતનું કામ કર્યે જાય છે, એટલે ચોમાસાના દિવસોમાં વરસાદ પડે તેમાં નવાઇજ નહિ. વરસાદ પડવો શરૂ થયો અને પંડિતજીને જાયફળનું ઘેન ચઢવા માંડયું. હમણાં અંધેરી આવે એટલે જાગું છું, કરીને પંડિતજી સુઇ ગયા. સુતા તેવા ઉંઘ્યા. ઘણીએ વખત ધોળે દહાડે હું મલાડ ઉતરવાને બદલે બોરીવલી ખેંચાઇ ગયો છું. તો આતો કાળીરાત હતી. અને પંડિતજીએ જાયફળ ખાધાં હતાં. એટલે એ કયાં ખેંચાઈ જશે એ કેમ કહી શકાય ?

પંડિતજી રોજ સાડાઆઠે ઘેર આવતા એટલે શ્રીમતિએ એમની રાહ જોવા માંડી હતી. સાડા આઠ થયા, નવ થયા. પણ પત્તોજ નહિ. એતો બિચારાં ગાભરાં ગાભરાં મ્હારી પાસે આવ્યાં. 'નટવરલાલ ભાઇ, હજી એ આવ્યા નથી. શું થયું હશે ? '

' હમણાં આવશે. ' મેં કહ્યું.

' પણ નવ વાગ્યા. '

' કાંઇ ગયા હશે. સાડા નવની ગાડીમાં આવશે. '

થોડી વારમાં સાડા નવ થયા. પોણાદસ થયા. સાડા નવની ગાડીમાં જયન્તિલાલ આવ્યા પણ પંડિતજીનો પત્તો નહતો **શ્રીમ-**

તિની અમને દયા આવી. પંડિતજીએ કાંઈ નવા જૂની કરી હોય તો તો એ બિચારાં રવડીજ જાયને! એમના ભાઈ સુરત હતા, એમને ખબર આપી હોય તો સારૂં. શ્રીમતિનું પણ એજ કહેવું હતું. મ્હેં જયન્તિલાલને કહ્યું તેમણે લાગવગ લગાડી અને સુરત તાકીદનો તાર કર્યો. સુરત સ્ટેશનપર એમના કાકાના દીકરા હતા. તેમને ખબર આપી એટલે શ્રીમતિના ભાઈ કૃષ્ણલાલ કાઠિયાવાડ એક્ષ્પ્રેસમાં રવાના થાય એવી એમણે ગોઠવણ કરી. કૃષ્ણલાલ સ્ટેશનની નજીકજ રહેતા હતા એટલે એકાદ કલાકમાં તો સ્ટેશનનો પોર્ટર તારનો જવાબ પણ અમને આપી ગયો. તે કાઠિયાવાડ એક્ષ્પ્રેસમાં નીકળી બોરીવલી ઉતરી સવારમાં આવી પહોંચશે એમ લખ્યું હતું.

અગીઆર થયા પણ પંડિતજીનો પત્તોજ નહિ. અમે શ્રીમતિને દંડાં પાડયાં. એમની આંખમાંથી શ્રાવણ ને ભાદરવો વહ્યે જતા હતો. એમનો પ્રેમ પંડિતજી ઉપર અથાગ હતો. તેઓ પંડિતજીનું વૈમનસ્ય હોવા છતાંયે તેમના ઉપર મરી ફીટતાં હતાં. સ્નેહલગ્નની સુંદરી પતિને પ્રભુ ગણી જીવનપંથ ઉજાળતી હોય એવામાં એકાએક જીવનજ્યોતિ બુઝાય તો તેની શી દશા થાય! મ્હને કવિતા લખતાં આવડતી હોત તો તેજ વખતે એકાદ સુંદર કાવ્ય લખી નાખત. છતાંએ મ્હેં આડી અવળી, ન્હાનાલાલ કવિની શૈલીમાં આંદોલનની થોડી ઘણી લીટીઓ લખી કાઢી હતી. એ વિષયમાં વિદ્વાનોનો એવો અભિપ્રાય પડયો હતો કે એ પંક્તિઓ અપ્રતિમ સુંદર અને મનમોહક હતી પણ તે કોણ જાણે કેમ ડાબે હાથે મુકાઈ ગયેલી તે આ લખતી વખતે જડીજ નહિ. ખરૂં છે કે–'ભલાનું મૃત્યું વહેલું.' એ ભલી લીટીઓ પણ વહેલી મરી ગઈ.

મ્હેં અને સુમને શ્રીમતિને ઘણું આશ્વાસન આપ્યું. હૃદય ઘવાયું હોય ત્યાં દવાના મલમ પટા કરતાં વાણીની મીઠાશ વધારે કામ કરે છે. ચિંતામાંને ચિંતામાં શ્રીમતિને ઉંઘ પણ ન આવી.

રાત્રિ વહી ગઈ પણ પંડિતજીનાં દર્શન ન થયાં. સવારના છ વાગ્યા, સાડા છ થયા પણ પંડિતજી શાના દેખાય! પોણુસાતે

કૃષ્ણુલાલ, તેમનાં પત્ની મનોરમા વિગેરે આવી ગયાં. તે પણુ અમારી વાતો સાંભળી દિંગ થઇ ગયાં. મ્હેં જયંતિલાલને પંડિતજીની તપાસ કરવા મુંબાઇ મોકલ્યા. કે કાલે કેટલાવાગે તેમણે ઓફિસ છોડી.

આવે પ્રસંગે સ્ત્રીવર્ગની હિંમત ઘણી ઘટી જાય છે અને પંડિ-તજી જેવા પ્રેમાળ પતિ ગુમ થઇ જાય તે શ્રીમતિને કેમ ન લાગે? અને બ્હેનનું દુઃખ જોઈ કયા ભાઈનું દીલ ન દુઃખાય? આખા ઘરમાં રોકકળ થઇ રહી.

આઠ વાગ્યા, સાડા આઠ થયા પણુ કોણુ આવે!

છેક પોણાદસ વાગે પંડિતજી પધાર્યા. ભીમ પાતાળમાં ગયેલો તે બારમાનું શ્રાદ્ધ સરાવતાં પહેલાં આવેલો જોઇ પાંડવોને જેટલું આશ્ચર્ય થયું હશે તેથીયે વધારે નવાઇ અમને પંડિતજીને જોઇને લાગી.

કૃષ્ણુલાલે અને બધાયે પંડિતજીને ઉધડા લીધા અને પંડિતજી પણ શરમના માર્યા કાંઇ બોલી ન શકયા.

તે દિવસે એમણે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે હવેથી હાથ ઉપાડવો નહિ.

પાછળથી એમણે એમનું દાસ્તાન મ્હને કહેલું કે, ' નટવર, અંધેરી કયારે આવ્યું તેનીયે મને ખબર ન રહી. જાયફળનું ઘેન અજબ પ્રકારનું અને તેમાંયે વરસાદ પડે એટલે પૂછવું શું? હું ઉંઘી ગયો અને એ ગાડી કોલાબા ગઈ ત્યાં સુધી જાગ્યો જ નહિ. કોલાબે મને પોર્ટરે ઉઠાડયો ત્યારે. ત્યાંથી બાંકડાપર સુતો પણ કોઇક ઉઠાડયો તે બીજા વર્ગના ડબામાં જઈને સુતો ને ઉંઘ્યો તે એટલો કે એ ગાડી વિરાર ગઇ અને ત્યાં પહોંચી એટલે પોર્ટરે ઉઠાડયો ત્યારે ઉઠયો. અલબત તેજ ગાડીમાં હું મલાડ પાછો આવ્યો પણુ એટલા વખતમાં અહીં તો મારા નામની પોકો પડી ચુકી હતી. જીવતે જીવત મારા રાજીયાને છાજીયાંનો પ્રસંગ ગોઠવી દીધો હતો.'

કૃષ્ણુલાલના ઠપકાએ મ્હારા અનેક ઉપાય કરતાંયે પંડિતજી ઉપર ઘણી અસર કરી એમ હું પ્રત્યક્ષ જોઇ શકયો અને મ્હને તેથી આનંદ થયો.

*

પોલકાની ઝાલર

*

કપડાં પહેરવાની બાબતમાં પંડિતજી જેટલું બેદરકાર ભાગ્યેજ હશે. ઘણી વખત ટોપી કે પાઘડીમાંથી તેમની ચોટલી બહાર ઉડતી હોય, બુટની દોરી પગ નીચે આવતી હોય અને કોટ કે જાકીટનાં બટન ખુલ્લાંજ હોય ! અથવા કોટનાં બટન જાકીટે પહેર્યાં હોય. એવી નાની વાતો તો જાણે સમજ્યા ! પણ એથીયે વાત આગળ વધી હતી.

એક દહાડો મ્હેં એમને ફરવા જવા બોલાવ્યા. રોજ સવારે હું અને મ્હારા એક સ્નેહી મલાડથી ગોરેગામ સુધી પગે ફરવા જતા. સવારના પોણાછએ ઉઠી કાંતો હું એમને બૂમ મારતો અથવા એ મ્હને બોલાવતા. બરાબર છ વાગે અમે ઘેરથી નીકળતા અને સાડાછએ ગોરેગામ પહોંચી ગાડીમાં પાછા આવતા. શિયાળાના દહાડા હતા અને છ વાગે તો અંધારૂ ઘણું રહેતું. પંડિતજીએ મ્હને સાંજે ખાસ કહી રાખ્યું હતું કે ફરવા જતા પહેલાં મ્હારે એમને

બોલાવવા એટલે બીજે દહાડે ઉઠીને મ્હેં બૂમ મારી. પંડિતજી રગવાયા રઘવાયા ઉઠ્યા અને માથે ફેંટો વીંટાળી બહાર પડ્યા. એમના બાપનો શોક હોય તેથી કે કોણ જાણે કાંઈ ધુન ભરાઇ હોય તેથી તે હમણાં હમણાં કોઈ કોઇ વાર ફેંટો બાંધતા.

શિયાળાની ટાઢ અને સન્હારનો પ્હોર, આજુબાજુ પક્ષીઓનો કિલકિલાટ અને ડુંગરાઓની પાછળ ધીરેથી વધતો જતો પ્રકાશ, એ બધી શોભા જોતાં અને માણતાં વખત જણાતો નહિ. કોઇ કોઇ વખત ગપ્પાં પણ ખૂબ હંકાતાં અને એટલો વખત કાઢવો તે જરાયે ભારે ન પડે એવી મઝા આવતી. રોજ જવાનું તે જાણે વાડી કે બગીચામાં ફરતા હોય એમજ લાગતું.

પંડિતજી આજે પ્હેલ વ્હેલાજ ફરવા આવ્યા હતા. રસ્તામાં કઇ કઇ જગ્યાએ તાર આવે છે કઇ કઇ જગ્યાએ લાઇન ઓળંગવી એ વિગેરેથી તે અજાણ હતા. એટલે અમે બે જણ આગળ ચાલતા હતા અને પંડિતજી પાછળ હતા અમારા હાથમાં લાકડી હતી પણ પંડિતજીને કહ્યા છતાંયે લાકડી લાવવી ભૂલી ગયા હતા.

વચ્ચે 'આઉટ સિગ્નલ'નો તાર આવ્યો અમે બેઉ જણે લાકડી ઠોકી પણ કોણ જાણે કેમ પંડિતજી ત્યાં ધબ્બાક્ દઇને પડી ગયા. સ્થૂળ શરીર ને પગમાં તાર ભરાયલા તે તેમનાથી જલદી ઉઠાયું નહિ. બીજી બાજુ છ દસની ગાડી ગોરેગામથી આવતી હતી. જલદી ન ઉઠાડીએ તો પંડિતજી મુવા પડ્યા હતા. જેમ તેમ કરી અમે ઉઠાડ્યા. અને એ ઉઠ્યા એટલે બહાદુર. ધીરે ધીરે ચાલ્યા.

ગોરેગામ આવ્યુ એટલે સવાર પડ્યુ. હું અને મ્હારા સ્નેહી તો પંડિતજીના મ્હોં સામે જોતા જઈએ ને હસતા જઇએ. પંડિતજીએ શ્રીમતિની સાડીનો ફેંટો બાંધ્યો હતો. અમને હસતા જોઇને તેમનો મિજાજ ગયો.

' નટુ, આમ શું ગધેડાની માફક ખડખડ હસે છે ? '

મ્હેં એમના ફેંટાનો છેડો પકડયો અને ખેંચ્યો. સાપ જોઇને કુદે તેમ એ જોઇને પંડિતજી કુદ્યા. તેમને તરતજ ભાન થયું કે પોતે ફેંટાને બદલે સાડી પહેરેલી છે!

એ વડોદરે હતા ત્યારે આવોજ એક કિસ્સો બનેલો. તેમના જ વર્ગમાં મારા કાકા અમથાભાઇની મણિ ભણતી હતી. તેણે એ વાત કરેલી.

રૂવાબ પડે તેથી પંડિતજી પાટલૂન પહેરીને શાળામાં જતા. એક વખત વર્ગનું કામ ચાલતુ હતુ અને પંડિતજી રૂવાબભેર પોતાની ખુરસી પર બેઠા હતા. ગણિતનો એક અઘરો દાખલો પાટીયા પર ગણવા એમને ઉઠવુ પડયુ. બધી કન્યાઓનું એમના તરફ ધ્યાન હતું એવામાં ધીરે રહીને પાટલુનની એક બાજુયે પોલકાની ઝાલર જેવું કાંઇક બહાર નીકળેલું મણિએ જોયું. તે ઉંચો નંબર રાખતી હતી તેથી આગલી હારમાં હતી. તેણે બીજી બે ત્રણ કન્યાઓનું એ તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું.

આવું જોઇને કોઇનું હસવાનું માય ખરૂ? મોટા માણસ કદાચ મ્હોં ઠાવકુ રાખે પણ છોકરાંનું મ્હોઢુ જરા જેવુ હસવાનું જોઇનેજ છૂટ્ટુ થઇ જાય છે. એકે બીજીને ને બીજીએ ત્રીજીને બતાવ્યુ અને બધી કન્યાઓની નજર પોલકાની ઝાલર પર પડી. અને એ ઝાલર પણ જબરી. ધીરે ધીરે તે વધારે ને વધારે નીકળેય જતી હતી. થોડી વારમાં આખી બાંય બહાર દેખાઇ. ધોળુ બગલાની પાંખ જેવું પાટલુન અને તેવાંજ મોજાં તે બેની વચ્ચે પોપટીઆ રંગના રેશમી પોલકાની બાંય કેવી સુંદર શોભતી હશે?

આખા વર્ગને હસતો જોઇ પંડિતજીને નવાઇ લાગી, હિસાબ ગણીને તે ખુરશી પર બેઠા પણ કેમે કરીને કન્યાઓ હસતી બંધ રહેજ નહિ. તેમને નવાઇ લાગી અને એકાદ બેને ખખડાવવા વિચાર થયો. તે ઉઠયા અને જેવા એક બે પગલાં ભરે છે તેવીજ પોલકાની બાંય પગ તળે આવી અને આખુંયે પોલકું બહાર નીકળ્યુ. પંડિતજીની

એ વખતની સ્થિતિ ઉપર વિચાર કરવો મુશ્કેલ નથી. એતો ઠીક હતુ કે પાટલુનમાં પોલકુજ ભરાયુ હતુ પણ બીજુ કાંઇ ભરાયુ હોત તો ?

પંડિતજી ત્રણ ચાર ડગલા ખીંટીએ દહાડાના દહાડા સુધી ભરવી રાખતા અને કોઇ કોઇ દહાડો મરજી થાય ત્યારે પ્હેરીને જતા. એવીજ રીતે એક દહાડો એ ઉતાવળમાં ડગલો પહેરીને સ્ટેશને આવેલા અને ત્યાં એમના ખીસ્સામાંથી ઉંદરનાં બચ્ચાં નીકળેલાં એ મ્હને યાદ છે. આમને આમ કોઈ દહાડા બીલાડીનાં બચ્ચાં કે કુરકરીયાં પણ નીકળે ખરાં.

ટોપીની અંદરની બાજુ કરોળીઆનાં જાળાં બાઝતાં મ્હેં જોયાં છે પણ એ બધુ એક દહાડો મ્હેં એમને સ્હમજાવ્યુ તોયે એમના ધ્યાનમાં રહ્યુ નહિ.

એનો ઉપાય આખરે મ્હેં શોધી કાઢ્યો. પંડિતજીનાં કપડાં બાબત શ્રીમતિ ઝાઝી દરકાર કરતાં ન હતાં અને તે હું એક વાત ઉપરથી જ જાણી ગયો હતો. એમનો કોટ એક વખતે ફાટેલો અને તે ત્રણ ચાર દહાડે જેવો તેવો સંધાયેલો. મ્હેં તેમને પૂછ્યુંઃ

'પંડિતજી આ કોણે સાંધ્યું ?' અને કંઇક અભિમાન લેતા હોય એમ એમણે જવાબ દીધો કે 'મ્હેં' આટલા ન્હાના પ્રસંગ ઉપરથી હું એમના એ નવીન દાંપત્ય જીવનની, તેમજ શ્રીમતિ એમના કપડાં માટે બેદરકાર છે એ વાત જાણી ગયો હતો; આથી મ્હેં સૌ. સુમન મારફત શ્રીમતિને પંડિતજીનાં કપડાં વખતસર બદલાવવા અને બેઉનાં કપડાં જૂદાં જૂદાં રાખવા જણાવ્યુ.

અને ત્યાર પછી આ જાતનાં પરાક્રમો ઝાઝાં જણાયાં ન હતાં.

*

પ્રાણશંકર પંડિતજીની ચંદ્રલોકની મુસાફરી

*

એ તો જાણીતી વાત છે કે પ્રાણશંકર પંડિતજી મ્હારા પરમ મિત્ર છે. એમના જીવનનાં અનેક જવલન્ત પ્રકરણો મ્હેં આલેખ્યાં છે તેમાં એકનો ઉમેરો કરતાં મ્હને અનેરો આનંદ થાય છે એ વિવેકની ખાતર ટપકાવી વધુ વખત ન રોકતાં લખુ છું કે આગળ વાંચો—

*

'નટવર, એ વાત ખરી ?' પંડિતજીએ એક વખત સાંજે અમે ભાગવતની કથામાંથી પરવાર્યા એટલે પૂછયું.

સાંજે અમે હમણાં હમણાં ભાગવતની કથા વાંચતા હતા

અને એ બહાને રોજ ચાર ઘડી આનંદવિનોદમાં કાળ નિર્ગમન કરતા હતા. કાલિકાદેવીને પરમ શ્રદ્ધા હતી કે **ભાગવત** વાંચીશું તો સદેહે **સ્વર્ગ** મળશે. **પંડિતજી શ્રીમતિ કાલિકાદેવી**, હું અને મ્હારી સુમન રોજે બે ઘડી બેસતાં ને વાંચતાં સાંભળતાં.

'કઇ વાત?' મ્હેં પૂછ્યું.

'તમે લોકો જવાના છો તે'

'એતો આજે વાત થઈ હતી. કંઇ વિચાર નથી કર્યો.'

'શાની વાત?' કાલિકાદેવીએ પૂછ્યું.

'એ તો હવે વની વનીની વાતો કરતાં શીખ્યા છે.' સુમન વચ્ચે બોલી ઉઠી.

એને જરાક એ વાતમાં અશ્રદ્ધા હતી અને એમ બનવું સંભવિત છે કે નહિ તે બાબતની એને શંકા હતી.

'પણ બોલો તો ખરાં. કયાં જવાની વાત થાય છે?' કાલિકાદેવીએ ફરી પૂછ્યું.

'જવા દોને વાત! નવરા બેઠા બીજું શું કરે! ચંદ્ર લોકમાં જવાની વાત કરે છે.' સુમને જવાબ દીધો.

'**ચંદ્ર** લોકમાં? તે **નટવરલાલભાઇ**! તહીં તે શી રીતે જવાય?'

'વિમાનમાં. વળી બીજા શેમાં.'

'તમે તો બનાવો છો.'

'પ્રભુએ શાં ઓછાં બનાવ્યાં છે કે મ્હારે વળી બનાવવાનું બાકી રહે?' મ્હેં જવાબ દીધો.

'તે **નટવર**, ત્યાં સુધી વિમાન જશે ખરૂં?' **પંડિતજીએ** પૂછ્યું.

'એતો આપણને ઓછોજ અનુભવ છે! પ્રૉ. **પેસ્તનજી** કહેતા હતા કે નવી શોધ છે અને સાહસ પણ એવુંજ છે. મી૦ **જેમ્સ** ખાત્રી આપે છે કે એનું વિમાન ત્યાંસુધી સહીસલામત જશે.'

'ત્યારે તો નવાઇની વાત ખરી !' કાલિકાદેવી બોલી ઉઠયાં.
'શું ધૂળ નવાઇની વાત !' સુમન બોલી ઉઠી.
' જરાકતો શ્રદ્ધા રાખતાં શીખ, સુમન !' મ્હેં કહ્યું.
' સાથે કોણ કોણ જનાર છે ?'

' ચાર જણનું તો નક્કી થયું છે. પ્રૉ. પેસ્તનજી, એમની દીકરી શીરીન, મી૰ જેમ્સ અને મીસ ફ્લોરા કરીને એક જણ છે. મ્હને આગ્રહ તો કર્યો છે પણ હજી હું કાંઈ નિર્ણય પર આવ્યો નથી.'

'એમાં નિર્ણય શું કરવો હતો ! ભલા માણસ, આવી તક વારે વારે ઓછીજ આવે છે ? ગયેલી તક ને બોલેલો બોલ પાછાં કદીએ હાથ આવતાંજ નથી ગીતાનું મહાત્મ્ય વાંચ્યું છે ? એમાં લખ્યું છે કે

चंद्रलोकमवाप्नोति वर्षाणामयुतं ध्रुवम्

તે કાંઈ અમથું કહ્યું હશે ? ચંદ્ર લોક છે તેમાં જવાય છે અને રહી પણ શકાય છે એ એનાથી પ્રતિપાદન નથી થતું ? એવું ન હોત તો આપણા પૂર્વજો મૂર્ખા ન હતા કે આવું લખી જાય ? સમજ્યોને નટવર, જો ગોઠવણ થતી હોય તો નક્કીજ કરી નાખ.' પંડિતજીએ સલાહ આપી.

' ઠીક, આપની સલાહ છે તો વળી હા કહી આવીશ. જીવ્યા કરતાં જોયું ભલું.' મ્હેં જવાબ દીધો.
' પણ જોજો એકલપેટા ન થતા હોંકે નટવરલાલભાઇ,' કાલિકાદેવી બોલ્યાં.
' તે તમારેય આવવું છેકે શું ?'

' ખોટો મોળો વિચાર તો ખરો. અને એ વાત નક્કી થાય તો જરૂર આ ભાગવત વાંચ્યાનો જ પરતાપ. એ વાત પક્કી માનજો નટવરલાલભાઈ.'

'નટવર, મ્હારોય વિચાર તો થાય છે. જરા તારા પ્રૉફેસરને સમજાવજેને. જે ખરચ થશે તે જોઇ લઇશું. બાકી એકાદ વખત જવાય તો જીવ્યાનું સાર્થક થાય.'

'ત્યારે મ્હેં વળી શાં પાપ કર્યાં?' સુમન બોલી. એને પણ કાંઇક જવાની વૃત્તિ થતી જણાઇ.

'તારે વાસ્તે પણ ગોઠવણ કરીશું. ચારે જણે ભાગવત વાંચ્યું છે ને સાંભળ્યું છે તો ચારેય જણ સાથે સ્વર્ગમાં નહિ તો ચંદ્ર લોકમાં તો જઇ આવીએ.' મ્હેં એને દિલાસો દર્શાવતો જવાબ દીધો.

'નટવર, ત્યારે આપણું નક્કીજ કરી આવજે ને! ચાર એ ને ચાર આપણે.'

'પણ વિમાનમાં આઠેય જણની સગવડ સચવાતી હશે તો પ્રૉફેસર મ્હને ના નહિ પાડે.' મ્હેં જવાબ દીધો.

મ્હારો અને પ્રૉફેસર પેસ્તનજીનો નાતોજ એવો હતો. એમને હું વડિલ તરિકે ગણતો અને મ્હને પણ એ પેટના દીકરા જેવો જાણતા. એમની દીકરી શીરીન પણ મ્હારી સાથે સગા ભાઇ જેવી રીતે વર્તતી. એમણે અને મી૦ જેમ્સે વિજ્ઞાનનો ઉંચો અભ્યાસ કર્યો હતો અને પ્રૉફેસરતો એ વિષયમાં પ્રવીણ હતા, એટલે બેઉ જણે મળીને ચંદ્રલોકની અહેલગાહ ગોઠવી હતી.

*

'વિમાનમાં જગ્યા છે અને આપણે આઠે જણ આસાનીથી સફર કરી શકીશું એમ પ્રૉફેસર સાહેબે કહ્યું છે.' બીજે દિવસે સાંજના મ્હેં વધાઇ આપી.

'ચાલો બહુ સારી વાત કરી.' પંડિતજી બોલી ઉઠયા.

એમનો હરખ માતો ન હતો. આ દેહે ચંદ્રલોકમાં જવાનું સદ્ભાગ્ય ઓછુંજ સર્વને સાંપડે છે!

'સાંભળ્યું કે' એમની હમેશની રીત મુજબ એમણે શ્રીમતિ કાલિકાદેવીને બૂમ મારી. 'આ નટવર તો નક્કી કરી આવ્યો.'

'સાચી વાત નટવરલાલભાઇ ?' પંડિતજીમાં પુરો વિશ્વાસ કેમ ન હોય તેમ કાલિકાદેવીએ પુરીના લોટવાળે હાથે એકદમ બહાર આવીને મ્હને પૂછયું.

'હા. પરમ દિવસે વિમાન ઉપડવાનું છે અને આપણે ચારે જણનું જવાનું નક્કી કર્યું છે. ચાર એ ને ચાર આપણે.' મ્હેં જવાબ દીધો.

સુમને પણ સમાચાર સાંભળ્યા. સૌના હરખનો પાર ન હતો. વખત થોડો હતો એટલે ધડાકાબંધ તૈયારી કરી લેવાની હતી. મુસાફરી નવી હતી, પ્રદેશ અજાણ્યો હતો. શું જોઇશે ને શું નહિ તેની કોઇને માહિતી હતી નહિ એટલે સૌએ પોતપોતાની કલ્પનાના ઘોડા દોડાવવા માંડયા અને અનેક વિધની અનેકાનેક તૈઆરીઓ કરવા માંડી.

પણ ખાવાનું કેટલું કરવું ? ને શું શું કરવું ? એ સવાલે શ્રીમતિ કાલિકાદેવીને મુઝવ્યાં એટલે તેઓ મ્હારી પાસે આવ્યાં ને પૂછવા લાગ્યાં નટવરલાલભાઇ, એ તો બધુ ખરૂં પણ કેટલા દહાડા લાગશે તે તો કહો. બળ્યું ખાધાપીધાનું શું કરીશું ?'

'જુઓને બે અઢી મહિના તો સાધારણ જતાં આવતાં થઇ જશે એમ તો વાત થઈ હતી. એટલો વખત ચાલે એટલું તો સાથે રાખવું જોઈશે.'

'શું કરીશું ?'

'નક્કર અને ઘીનો માલ હશે તો ખવાશે થોડુ ને ઝાઝો ગાર રહેશે માટે એવુંજ કાંઈક કરજો. મગજ, મોહનથાળ, ગોળપાપાપડી ને એવું એવું.'

એવામાં કોણ જાણે શું યાદ આવ્યું તે સુમન દોડી આવી ને કહેઃ 'આ તમે તો તૂત ઉભુ કર્યું પણ મ્હારે તો એક્કે ગરમ સાડી નથી તેનું કેમ ?'

'એ તે કાંઇ છૂટકો છે ? આણી આપુ. હજી આપણા શંકરભાઈની દુકાન કયાં બંધ થઇ ગઈ છે જે ?'

અને એણે ત્રણેક સાડી, ચારેક ચોળી અને બીજુ થોડુક એમ ગરમ કાપડ લઈ આવવાનો ઑર્ડર આપ્યો.

પંડિતજીએ સાથે તિલકમહારાજવાળી ગીતા, જ્યોતિર્વિલાસ અને એકાદ બે ગરમ અબોટીઆંની વરદી આપી.

મ્હારા મિત્ર મોહનલાલે મ્હને એક સારો જેવો કૅાડકનો કેમેરા લેવાની સલાહ આપી. સાથે સાથે ઉંચા મેકરનાં 'પાવરફૂલ' દૂરબીન માટે પણ ભલામણ કરી. એ બે સિવાય તો અમારી મૂસાફરીમાં રસ નહિ આવે એમ એમણે ભાર દઇને કહ્યું.

બીજા મિત્રોએ પણ જૂદી જૂદી સલાહ આપી અને અમને અનેક પ્રકારની સલાહો, શિખામણો ને ભલામણો આપી કે કીધી.

એ બધી ચીજોનું લાંબુ લચક લીસ્ટ લઇને હું જ્યાં બહાર જાઉં ત્યાં સામેથી પ્રૉ. પેસ્તનજી પધાર્યા. તેમણે મ્હને લાગલોજ અમારી તૈઆરીઓનો સવાલ કર્યો.

મ્હેં એમને મ્હારૂં લીસ્ટ બતાવ્યું. એમની અજાયબીનો પાર રહ્યો નહિ. તેઓ બોલ્યા: 'સું બાવા, તમે આય લામ્બુ લામ્બુ લખીયું ચ! એની કાંઇજ જરૂર નથી. આય ગરમ કાપડ તો જાણે સમજ્યા પણ બીજી ચીજોની જરૂર નથી. કેમેરા ને દૂરબીન મ્હારી પાસે છે. અને આય ખોરાકી સામાનની જરૂર નથી.'

'કેમ?' મ્હેં પૂછ્યું.

'એની ગોઠવણ મ્હેં કરી લીધી છે.'

'પણ તમારૂં કેમ ચાલે?' પંડિતજી પ્રૉફેસરનો સાદ સાંભળી આવેલા તે વચ્ચે પૂરાયા.

'અરે બાવા! બધુંયે ચાલશે. એવી તો મઝાની ગોઠવણ કીધીચ કે તમે ખુશ ખુશ થઇ જશો. આટલો બધો ભાર લઇને જવાનું હોય તો વિમાન ચાલશે શી રીતે? એ તે પછી વિમાન છે કે ખટારો?

તમારૂં આટલુ બધુ ભાતુ લઇએ તો વિમાન કરરર ધુસ કરતુ નીચે-જ આવે !'

'પણ ત્યારે ખાઇશું શું ?'

'તમને જે જોઇએ તે મળશે.'

'મગજ, પુરી, દુધપાક.'

'બધુય. જે માગશો તે મળશે.'

'પણ તે તમારૂ અડેલુ કેમ ચાલે ?' પંડિતજી બોલી ઉઠયા.

''બાવા; હસવુ ને લોટ ફાકવો એ કેમ બને ? આપણે સાથે મુસાફરી કરીએ એટલે એટલું તો ચલાવી લેવુંજ પડે. હા. તમે તમારે જૂદા જમો અમે અમારે જૂદા જમીશું. ભેળસેળની જાતરા નહિ કરીએ સમજીયાને ?'

'પણ એ શી રીતે લઈ લેશોને કયાંથી લાવીને આપશો ?' પંડિતજીએ પૂછયું.

'એજ ખૂબી છે ને. વાત એમ છે કે તમારી એ બધીયે ચીજોનું સત્વ કાઢીને મ્હેં જાતજાતની ટીકડીઓ બનાવી છે. એ ટીકડીઓ અમુક જાતના ગૅસ સાથે તમને આપીશું એટલે આબાદ તેજ ચીજનો તમને સ્વાદ આવશે અને પેટ ભરાઇ જશે.'

'અરે બાપરે બાપ !' પંડિતજી બોલી ઉઠયા.

'વાત પણ ગજબ લાગે છે !' મ્હેં કહ્યું.

'એ સાંભળ્યું કે–' પંડિતજીએ શ્રીમતિને બોલાવ્યાં 'આ પ્રૉફેસર સાહેબ કહે છે કે રસોઇની કડાકુટ કરવાની જરૂર નથી.'

'કેમ ?' શ્રીમતિએ આવીને ધીરેથી પૂછયું.

'તે એમણે એની બધી યે ગોઠવણ કરાવી લીધી છે અને આપણને બાધ ન આવે એવો બંદોબસ્ત કરેલો છે.'

'જૂની આંખે નવા તમાસા ! જે નહિ થાય તે ઓછું !' શ્રીમતિએ પોતાનું આશ્ચર્ય પ્રકટ કર્યું.

*

અને બરાબર નક્કી કરેલે વખતે અમારૂ વિમાન ઉપડયું. મુસાફરોમાં પણ આગળથી ગોઠવણ કર્યા મુજબ આઠ જણ હતાં: પ્રાણશંકર પંડિતજી, શ્રીમતિ કાલિકાદેવી, હું, સૌ. સુમન, પ્રો પેસ્તનજી, એમની દીકરી શીરીન, મી૦ જેમ્સ અને મીસ ફ્લોરા.

*

એ અજબ અને ભવ્ય સ્મરણો આલેખવાને આ લેખિની સમર્થ નથી એમ કબુલ કરી દઉં છું. લાંબી મુસાફરીમાં આ રીતે મ્હારે અને પંડિતજીને સાથે જવાનો આ બીજો ધન્ય પ્રસંગ હતો. પહેલો દ્વારકા–જગદિશ્વર અને બેટની યાત્રાનો અને બીજો આ. બેઉ પ્રસંગો અમને આલ્હાદક અને ધાર્મિક દૃષ્ટિએ પરમ આવશ્યક અને શ્રેયસ્કર હતા.

પુરૂષવર્ગ કરતાં સ્ત્રીવર્ગમાં જરા પહેલાં પહેલાં તો નવું નવું લાગ્યું પણ ગુજરાતણો સ્હેજે એક બીજા સાથે ભળી જાય છે અને સમય પ્રમાણે વર્તી લે છે તેમ શ્રીમતિ અને સુમન, શીરીન તથા ફ્લોરા સાથે સુંદર સહકાર સાધી શકયાં.

સ્ત્રીવર્ગની મુખ્ય લડાઈ઼ઓ, ઘરકામની, ઓછુ વત્તુ પડયાની કે એક બીજાની નજીવી વાતમાં ઉદ્દભવે છે પણ એવું એકે કારણ અત્રે ન હતુ એટલે અમારી આખીએ મુસાફરી સાંગોપાંગ સુખરૂપ પાર પડે એ સ્વાભાવિક હતું.

પહેલાં પહેલાં તો અમારા આનંદની અવધિ હતી. પૃથ્વીથી વિમાન ઉંચે આવ્યું એટલે નીચેથી દેખાતો મનોરમ્ય દેખાવ જોઈને અમારી છાતી ગજગજ ફુલતી હતી.

હરીઆળુ ગુજરાત, તેમાં વહેતી મોટી નદીઓ, જંગલો, ડુંગરો બધુ નજર તળે ધીરે ધીરે દેખાતુ હતુ. સ્પષ્ટ અસ્પષ્ટ અને આછુ આછુ પળે પળે થતુ જતુ હતું.

પવન સખત હતો પણ એને માટે બંદોબસ્ત કર્યો હતો એટલે અમને તે ઝાઝો લાગતો ન હતો.

કલાકના પાંચસો માઇલની ગતિએ વિમાન સડસડાટ ઉડયે જતુ હતું અને અમે દરેક પળે પૃથ્વીથી દૂર ને દૂર અગાધ આકાશમાં ઉડયે જતા હતા.

વિમાનનો ઘોંઘાટ એટલો તો જબરો અને કાન ફાડી નાખનારો હતો કે એક બીજાના કાનમાં કહીએ તો પણ વાત બરાબર સમજાતી ન હતી. પ્રૉ. પેસ્તનજીએ એને માટે ખાસ વાત કરવાની નળીઓની યોજના કરી હતી એટલે તેને લઈનેજ અમે સુખે વાત કરી શકતા હતા. બાકી એમણે એ અક્કલ ચલાવી ન હોત તો અમારા તો બારજ વાગી જાત પણ એ ભલા માણસે આખાએ મુસાફરીની સેંકડો અગવડોની અગાઉથી કલ્પના કરી તેના ઉપાયો શોધી અમને આભારી કર્યા હતા.

અને એમ ન માનતા કે પવનનો પ્રદેશ સાવ સપાટ હતો. તેમાં પણ મોટા મોટા ખાડાટેકરા આવતા. ખાસ કરીને વાયુનાં વહેણ નડતાં અને સમુદ્રનાં મોજાંની જેમ અમારા ઘણાજ પાવરફુલ વિમાનને પણ વાયુનાં મોજાં હેરાન કરતાં. પોતાની સપાટ ગતિમાંથી એકાએક ખચકો ખાઇને વિમાન પંદર વીસ ફુટ કે તેથીયે વધારે નીચે પડવાના અમને અનેક અનુભવ થતા હતા અને રગશીયા ગાડામાં કે ડમણીમાં બેઠા પછી વારે ઘડીએ રોદા આવતાં હાડકાં પાંશરાં થાય છે તેમ આ સુધરેલા વિમાનમાં પણ થોડાં ઘણાં હાડકાં પાંશરાં થયાં હતા. પ્રૉ. પેસ્તનજીએ જોકે ગાદીઓને ‘ કુશનો ’ જડાવ્યાં હતાં એ વાત ખરી પણ અમારાં આઠ જણનાં માંથાંને કુશનો નહતાં એટલે એ કમબખતો એક બીજાની જોડે એવા ખચકા વખતે ભટકાયે જતાં.

પાણીને માટે એમણે વાયુને કૉમ્પ્રેસ કરીને ભરી રાખ્યો હતો

અને એમની રસોઇની ટીકડીઓ તૈયાર હતી. નહિ કોઇજાતન ફડાકુટ ને નહિ કોઇ જાતનો ત્રાસ. જે જોઇએ તેની ટીકડી લે એનાપર ગૅસ છોડો કે એ ચીજ તૈઆર. પ્રમાણ થોડું પણ ખાવ ત અજબ સ્વાદ આવે, પેટ ભરાય ને ઓડકાર આવે. મગજ, પુર મોહન થાળ, ગાંઠીયા, ચહા, દુધ, લેમન, પાઉં, બીસ્કીટ, રે વિગેરે દરેક જાતની જૂદી જૂદી ટીકડીઓ હતી અને જરૂર પ્રમા એનો ઉપયોગ થતો હતો. મશીનનો એકભાગ અમને જોઇતી રોશ તથા ગરમી આપતો હતો એટલે એ વિષેનો પણ ત્રાસ ન હતે

વિમાન ચાલવાને માટે પેટ્રોલને બદલે સૂર્ય કિરણોની ગર એકઠી કરી સંગ્રહવાનું એક મશીન હતુ અને તેની મદદથી જોઇ ગરમી અને બળ સંઘરી રખાતુ અને વિમાનની ગતિ સતત એ સરખી રહી શકતી.

પ્રૉફેસર સાહેબની ગણતરી હતી કે લગભગ બાવીસ દહાડા અમારૂ વિમાન ચંદ્રલોકમાં પહોચી જશે, અને બનતા સુધી ગો ન્ડીની દિવાલો પર કે એવીજ કોઇ જગ્યાએ ઉતરશે.

કેટલીક વખત વાદળોના ગોટેગોટમાં થઇને વિમાનને પસ થવું પડતું. હિમાલય કરતાં પાંચ ગણી ઉંચાઇ વાળા એક વાદળ લગોલગ વિમાન આવી પહોંચ્યું. તેની આરપાર જવાનો રસ્તો કે ચની બારી જેવા એક બાકોરામાં થઇને હતો. વાદળનો દેખાવ ભ હતો અને જ્યારે એની એ તેજસ્વી બારીમાં થઇને અમારૂં વિમા પસાર થયું તે વખતનો દેખાવ અવર્ણનીય અને અકલ્પ્ય હતો.

ધીરેધીરે પૃથ્વી દૂર ને દૂર જતી ગઇ અને એનો દેખાવ નાનો નાનો થતો ગયો. એના પર ઘેરા તેજસ્વી રંગના ચટાપટા દેખા લાગ્યા. ઘેરો બ્લ્યુ અને જરા ઝાખો રતુમડો એમ બે રંગો ખાસ ત આવતા હતા અને તે પાણી અને જમીનના દ્યોતક હતા એમ પ્રૉ સર સાહેબનું કહેવું હતું.

*

'નટવર, તને ખબરછે—' પંડિતજીએ મ્હને પૂછવા માંડયું-'ચંદ્રમા શું છે તે, અને તેમાં કોણ રહે છે તે? દરેક જગ્યાએ એને માટે જૂદી જૂદી કલ્પનાઓ છે.'

'એવું છે તો ખરૂં.'

'દુનીઆના જૂદાજૂદા ભાગોમાં એને માટે જૂદૂજૂદૂ બોલાયચ. તમુને એની શું માહેતી છે? પંડિતજી!' પ્રૉફેસર સાહેબે પૂછવા માંડયુ

આટલા વખતમાં અમે એક બીજા સાથે સારી રીતે હળી ગયા હતા અને જરાયે અતડુ લાગતુ ન હતું.

'મ્હેં બૂદ્ધ વાળી કથા સાંભળી છે.'

'કહો તો ખરા' સુમન બોલી ઉઠી. 'અમે તો સાંભળીએ.'

'ભલે' પંડિતજી બોલ્યા અને વાત શરૂ કરી:

'ભગવાન બુદ્ધના આગલા જન્મોની અનેક વાતો પ્રચલિત છે અને તે જાતક નામથી ઓળખાય છે. એમાંની એકાદ વાર્તા એવી છે કે એક વખત બુદ્ધ ભગવાન એમના એવા એક પૂર્વ જન્મમાં એક મહા અઘોર જંગલમાં ભૂલા પડયા. દેશ કે દિશા સુઝે નહિ. એમની અકળામણનો પાર ન રહ્યો. એમનાપર એક સસલાને દયા આવી તે કહે 'મુઝાવ છો શા માટે? હું રસ્તો બતાવું.' કહીને એ આગળ ચાલ્યું.

'ગાઢ જંગલમાં આગળ સસલુ ને પાછળ બુદ્ધ ચાલ્યાં જાય છે. જતાં જતાં સાંજ પડી. બુદ્ધને તો કકડીને ભૂખ લાગેલી. ખાવાનું કંઇ મળે નહિ. સસલુ એમનો સંતાપ સમજી ગયું.

'તે કહે: 'મ્હને ભુંજીને આહાર કરો.' બુદ્ધે ના પાડી પણ સસલાએ પોતાની હઠ છોડી નહિ. છેવટે બુદ્ધને સસલાના આગ્રહને વશ થવું પડયું'—

'કે પછી ભૂખાળવાને ભૂખ ભાગવાનું મન થઇ આવ્યું?' શ્રીમતિ કાલિકાદેવીએ પૂછયું.

'બુદ્ધ ભગવાન એવા ભૂખાળવા ન હતા. પછી બુદ્ધે લાકડાં એકઠાં કર્યાં, દેવતા સળગાવ્યો. સસલુ કૂદીને અંદર પડ્યું. એને દઝાતુ જોઇ બુદ્ધનો આત્મા કકળી ઉઠ્યો. એને એણે તર્ત બહાર કાઢ્યું અને છાતી સરસુ ચાંપ્યું.

'સારી રાત વીતી ગઇ. સવારમાં બેઉ આત્મા ઉડી ગયા હતા. એક ભૂખના દુઃખથી અને બીજો અગ્નિમાં બળી જવાની પીડાથી.

'એ બેઉ જણ ફરી જન્મ્યા. બુદ્ધ ચંદ્રમા જન્મ્યા અને તેનું માનીતુ સસલુ પણ ચંદ્રલોકમાં ગયું. ચાંદામામાની ગોદમાં હજીએ એ સસલુ ગેલ કરે છે.'

'એતો આપણે જઇશું ત્યારે જોઇશું ને!' સુમન બોલી.

'અરે બાવા! તમે જોઇ રહ્યાં ને રમાડી રહ્યાં!' શીરીને કહ્યું.

પ્રૉફેસર સાહેબ તથા મીસ ફ્લોરા ખડખડાટ હસી પડી પડયાં. એમને આ વાતમાં રસ પડ્યો હતો અને આવી કલ્પના પરંપરાને ધર્મની વાતોમાં સ્થાન જોઇ નવાઇ પામતાં હતાં.

'બીજી પણ એવી વાત છે' મ્હેં કહ્યું.

'એમ!' સુમન બોલી ઉઠી. 'ત્યારે તમે પણ કહી નાખોને.'

'હા. નટવરલાલભાઈ! મઝા આવશે.' કાલિકાદેવી બોલ્યાં.

'ભલે ત્યારે! મ્હારાથી કાંઇ ના કહેવાશે?' એમ કહીને મ્હેં વાત શરૂ કરી:

'એક રૂડુ રૂપાળું સરોવર હતું. એવું તો સરસ કે ન પૂછો વાત! જે જુએ તેને ગમી જાય. એની પાડોશમાં લીલીહરીઆળી ધરોમાં સસલાંઓનું એક ગામ હતું. બધાંય ભોળાંને ગરીબ. એમનો એક રાજા હતો. લંબકર્ણ એનું નામ હતું. પ્રજાનો એ પાલક હતો.

'એવામાં દૂકાળ પડ્યો. બધે પાણી સૂકાઇ ગયાં. જયાં જાવ ત્યાં પાણીની બૂમ.

'હાથીઓનું એક ટોળું હતું. નહિ નહિ તોયે બસો અઢીસો હાથી-હશે. એમનો રાજા વજ્રદંત પાણીની શોધમાં અહીં તહીં ખૂબ હેરાન થયો. પછી એને સસલાંઓના સરોવરની ભાળ મળી. પોતાના ટોળાને લઇને એ ત્યાં ગયો. પાણી પીધુ અને બગાડયું.

'એના અવરજવરમાં કેંક સસલાં મરી ગયાં અને કેંક અધ-કચરાં થઇ ગયાં. આખાએ સસલાના નગરમાં હાહાકાર થઇ રહ્યો. રાજા લંબકર્ણને ફરીઆદ ગઇ. રાજાએ જાતે જઇને તપાસ કરી. એને બહુ દુઃખ થયું.

'બીજે દહાડે ટોળાને લઇ વજ્રદંત આવ્યો ત્યારે રાજા લંબકર્ણ એની સામે ગયો અને બોલ્યો; 'ખબરદાર ! જો આગળ વધ્યા તો. જે હોય તે અહીંજ થોભી જાવ.'

'મ્હારી સાથે આવી રીતે બોલનાર કોણ છે? જે હોય તે ખસી જાવ નહિતર કચરી નાખીશ.' વજ્રદંતે મીજાજમાં જવાબ આપ્યો.

'હું ભગવાન ચંદ્રદેવનો એલચી લંબકર્ણ છું. તમારી ઉપર ભગવાન ઘણા કોપાયમાન થયા છે.'

'ભગવંત રોહિણીતપતિના રોષનું કારણ તો હશે ને ?' જરા-ધીમા પડી વજ્રદંતે પૂછયુ

'કારણ સિવાય ભગવાન કોપ કરતા નથી. તમે એમના આ દિવ્ય સરોવરમાં આવીને એમનાં માનીતાં સસલાંઓનો કચરઘાણ વાળી નાંખ્યો છે ?'

'અમારો એ અપરાધ તો થયો છે.'

'અને એની જો તમે માફી નહિ માગો અને આ તરફ ફરીથી આવશો નહિ એવી જો કબુલાત નહિ આપશો તો ભગવાને મ્હને કહેવાની રજા આપી છે કે એ તમને સખતમાં સખત સજા કરવાનો વિચાર રાખે છે.'

' પણ એવી કબુલાત આપવા અમે તૈયાર છીએ. '

' તો તો ઘણું સારૂં. નહિતર ભગવાને નકકી કર્યું હતું કે તમારા ઉપર અમૃત વર્ષાવવું બંધ કરવું અને સૂરજનાં સખત કિરણોથી તમને બાળી મૂકવા. '

' ભગવાનની મ્હારે માફી માગવી છે તો કૃપા કરી કહેશો કે હાલ એ ક્યાં હશે ?' વજ્રદંતે ગભરાઈને પૂછ્યું.

' મ્હારી પાછળ આવો. ' કહીને વજ્રદંતને લઈને લંબકર્ણ સરોવર પાસે ગયો અને ચંદ્રનું પ્રતિબિંબ બતાવ્યુ.

' વજ્રદંતે ઘુંટણીએ પડીને માફી માગી અને ફરીથી એ તરફ ન આવવાની કબુલાત આપી. '

' અને પછી ખાધુ પીધુ ને રાજ કર્યું એટલુ અમે ઉમેરી લઇશું. ' સુમને કહ્યું.

' બાવાજી, તમે બી કંઇ દાસ્તાન કહેવો ' શીરીન બોલી ઉઠી.

' ભલે દીકરા. ' કહીને પ્રૉ. પેસ્તનજીએ શરૂ કર્યું:

' મ્હારૂં દાસ્તાન ઘનું ટુંકું ને મુદ્દાસર છે. કોલમ્બસે અમેરિકા શોધી કાઢ્યો તે તો યાદ હશે ?'

' ઇ. સ. ૧૪૯૨માં ' મ્હેં કહ્યું.

' ને પછી થોડેવર્ષે ત્યાં વસવાટ શરૂ થયો અને યુરોપીયનોને ઘણી હાડમારી વેઠવી પડી. ત્યાંના મૂળ રહેવાસીઓ એમને બહુજ ત્રાસ આપતા હતા. એ ત્રાસમાંથી છૂટવા કોલમ્બસે અજબ કરામત કરી. એણે એ લોકોને દમ બીડાવ્યો કે તમે અમારી સગવડ નહિ સાચવો તો અમે આકાશમાંથી ચંદ્રમાને લઈ લઇશું. એ લોકો ચંદ્રને સુર્યને પૂજનારા હતા એટલે એ ધમકી અસરકારક નીવડવાની કોલમ્બસની ખાત્રી હતી.

' પહેલાં તો એને કોઈએ દાદ આપી નહિ પણ જ્યારે ૧લી માર્ચ ૧૫૦૪ની રાત્રે ચંદ્રનું ખગ્રાસ ગ્રહણ થયું ત્યારે બધા ગભરાયા

અને કોલમ્બસ પાસે દોડી આવી તેને પગે પડયા અને ચંદ્રમાને છૂટો મુકવાની આજીજી કરી.

'પોતાને જોઇતી દરેક સગવડની માગણી કરી કોલમ્બસે ચંદ્રમાને છોડયો અને પોતાનું કામ સાધી લીધું. યુરોપીયનોની અજબ શક્તિથી નવાઈ પામીને રેડઇન્ડીયનો પણ એમને નમવા લાગ્યા અને દરેક સગવડ સાચવવા લાગ્યા.' પ્રોફેસર સાહેબે પોતાનું દાસ્તાન પુરૂં કર્યું.

*

પૃથ્વીથી પારાવાર અંતરે અમારૂં વિમાન આવી પહોંચ્યુ હતું એટલે ધીરેધીરે પૃથ્વી નાની ને નાની થતી જતી અને તેને બદલે ચંદ્રમા મોટોને મોટો થતો લાગતો હતો. પૃથ્વી અને ચંદ્ર જાણે પરસ્પર પોતાના સ્થાનની અદલા બદલી કરીને કેમ ઉભાં ન હોય એમ પણ ઘડીક વાર લાગી આવતું.

જેમ જેમ વિમાન ચંદ્રની નજીક આવતું ગયું તેમ તેમ તેની ઉપરના દેખાવો દૃષ્ટિગોચર થતા ગયા. અમારા વિમાન જેવાં અગણિત વિમાનો જેમાં પેસીને અટવાયા કરે એવી મોટી ફાટો એના પૃષ્ઠભાગ પર દેખાવા લાગી. ચંદ્રના પર્વતોના દેખાવો પણ પ્રથમ દર્શને આલ્હાદક લાગ્યા.

'મીસ ફ્લોરા, આ પર્વતો કેટલા ઉંચા હશે?' **શીરીને** પૂછ્યું.

'પૃથ્વી પરના પર્વતોની સરસાઇ કરે એટલા.' ફ્લોરાએ કહ્યું.

'આપણા એવરેસ્ટ જેવાં ઉંચાં ને ગગનગામી શિખરો હશે ખરાં?'

'માઉન્ટ કર્ટીઅસ ૨૯,૧૦૦ એટલે એવરેસ્ટથી સ્હેજજ નીચો છે. બીજાં શિખરો પણ ઘણાં ઉંચાં છે. એપેન્નાઈસં, કોકેસસ, આલ્પ્સ વિગેરે ૧૨થી ૧૫ હજાર ફીટ ઉંચાં છે.'

'પેલા બધા પર્વતો ને ડુંગરો ગોળાકારે કેમ હશે ?'

'ચંદ્રના પર્વતો ઠરી ગયેલા જ્વાળામુખીઓ છે તેથી એનો આકાર એવો લાગે છે.'

'માલપુડામાં ચાંલ્લા હોય છે એવોરસ્તોને' શ્રીમતિ કાલિકાદેવી બોલી ઉઠયાં.

'બ્રાહ્મણનું જાય જમે. તેમને મીષ્ટાન બહુ ભાવે.' સુમને ઉમેર્યું.

'એમ પણ હોય. કંઈ ના ઓછીજ કહેવાવાની છે!'"

'પેલુ કિલ્લા જેવું શું દેખાય છે?' શીરીને પૂછયુ.

'એ ગોસેન્ડીની દિવાલોને નામે ઓળખાતી પર્વત માળા છે. એની ઉંચાઇ ૭૬૨૦ ફીટ છે.'

'અને આપણે ત્યાં ઉતરવાનાં છીએ.' પ્રૉફેસરે પાછળથી ઉમેર્યું.

*

થોડા વખતમાં અમારૂં વિમાન ગોસેન્ડીની દિવાલો સમી પર્વતમાળા પર ઉતર્યું. એ ઉતર્યું પણ અજબ રીતે. અવાજ એકદમ બંધ થઈ ગયો હતો અને બધે સુમશામ હતું. આજુબાજુ કરાળ ડુંગરો પર્વતો ને ખીણો નજરે આવતી હતી. ઝાડ પાન કે પવન અથવા પાણી બીલકુલ જણાતાં ન હતાં. આવા મુલકમાં અમારૂ શું થશે એવી ચીંતા થતી હતી પણ જો અમારી સાથે પ્રૉફેસર સાહેબ ન હોત તો અમારા ત્રાસનો પાર ન રહેત ! એ ભલા માણસે અમારે માટે બધીયે સગવડ કરી રાખી હતી એટલે નિરાંત હતી. અમને જોઇને ચંદ્રલોકનાં વિચિત્ર મનુષ્યો આવી લાગ્યાં. એમની નવાઈનો પાર ન હતો. અમારા જેવાં માણસો અમારૂ રમકડા જેવું (એમને મનથી) વિમાન અને અમારો પહેરવેશ જોઇ એતો અજાયબીમાં ગરકજ થઇ ગયાં હતાં.

પણ ચંદ્રલોકપર પગ મુકતાંજ અમારી મુસ્કેલી શરૂ થઈ. કાલિકા-

દેવીને એ ઉજ્જડ વેરાન પ્રદેશ ખાવા ધાતો હતો. સુમન પણ ચીડાઇ' ઉઠી હતી અને 'દીઠા દેવ ને પહોંચી જાત્રા' જેવો ઘાટ થઈ રહ્યો હતો.

સૂરજ પણ એટલો તપતો હતો કે ન પૂછો વાત ! ધોળે દિવસે તારાઓ દેખાતા હતા.

બીજી મુશ્કેલી અમને એક બીજાની વાત સાંભળવામાં પડતી હતી. હવા નહિ એટલે અવાજ જઈ શકે નહિ. અમારી હવાની નળીઓ ફાટી જાય કે હવાનો જથ્થો ખૂટી પડે તો સહરાના રણમાં પાણી સિવાય માણસ મરી જાય તેમ અમે પણ એ દૂરથી રૂડા રૂપાળા દેખાતા ઉજ્જડ ચંદ્રપ્રદેશમાં હવા વગર તરફડીને મરી જઇએ. પ્રૉફેસરે અમારી વાતચીત કરવાની મુશ્કેલી પણ ટાળી.

*

'નટવર, કાંય આ લોકો ચીડાઇ ગયા લાગેચ ?' પ્રૉફેસરે સ્ત્રી વર્ગને કંટાળતો જોઈને પૂછ્યું.

'એ લોકોને વિજ્ઞાનમાં આનંદ નથી આવતો તેથી.'

'એમ છે ? હરકત નહિ. ચાલો આપણે કાંઇ રમત શરૂ કરીએ.'

અને અમે પછી ટેનીસ રમવા લાગ્યા. સ્ત્રી વર્ગ પણ ધીરેથી ઉત્સાહથી જોવા લાગ્યો. શીરીન અને ફ્લોરા રમવામાં ભળ્યાં અને અમારી રમત જામી.

'અહીં બૉલ ખુબ ઉછળતો કેમ હશે ?' શીરીને પૂછ્યું.

'એનું કારણ ચંદ્રનું ગુરૂત્વાકર્ષણ છે. એનું દ્રવ્ય પૃથ્વીના છઠ્ઠા ભાગનું છે એટલે આપણું વજન છઠ્ઠા ભાગનું થઈ જાય છે અને ફટકો પણ છ ગણો વધારે મારી શકાય છે. સાધારણ ફટકાથી પૃથ્વી પર જેટલો દૂર દડો જાય તેથી છ ગણો વધારે અહીં જાય છે. શું કરીએ કે અહીં હાથી નથી નહિતર મારા જેવા બે બુઢ્ઢા હાથીને ઉંચકીને રમાડે. સમજીને દિકરા !'

'અને સુમન !' મ્હેં ઉમેર્યું 'તારે પાણી લાવવાનું હોય તો છ હાંડા ને છ ઘડા ને છ નાના ઘડુલા તું ખુશીથી ઉપાડી લાવે !'

*

ધીરે ધીરે ખુશનુમા રાત્રિ શરૂ થઈ. પૃથ્વી પરના દિવસ. કરતાં ચંદ્રનાં રાત્રિ દિવસ ચૌદ ગણાં મોટાં છે. અમે ત્યાં પહોંચ્યા ત્યારે પાછલો પ્રહર હતો છતાં તાપ પ્રચંડ હતો તો પછી ખરા બપોરે ગયા હોત તો કોણ જાણે શું થાત ?

રાત્રિ શરૂ થઇ એટલે બધાંના જીવમાં જીવ આવ્યો. આપણે ત્યાં પુર્ણિમાની રાત્રિએ પડતા પ્રકાશ કરતાં તેરગણો સુંદર પ્રકાશ પૃથ્વી આપતી હતી. તારાઓ પુર બહારમાં પ્રકાશતા હતા.

પણ અમારા એ આનંદમાં મુશ્કેલી રૂપ કડકડતી ઠંડી હવે શરૂ થતી હતી એટલે રાત્રિ વધુ વીતે તે પહેલાં અમારે પૃથ્વી તરફ પ્રયાણ કરવાનું હતું. ડોશીમા ડાકોર જઇ આવ્યા જેવી અમારી સ્થીતિ હતી.

છતાં અમે સદેહે ચંદ્રલોક જોયાનો, તેમાં જઇને જીવ્યાનો અજબ આનંદ ભોગવી રહ્યા હતા.

*

પ્રૉફેસર સાહેબ અને મી૦ જેમ્સ બન્ને જણે ચંદ્રને લગતી બની શકી તેટલી શોધ ખોળ તથા નોંધ કરી. રાત્રિનો પ્રથમ પહોર વીતી રહેવા આવ્યો એટલે અમારૂ વિમાન ઉપડયું.

પૃથ્વી પર નક્કી કરેલે સમયે અમારૂં વિમાન સુખરૂપ આવી પહોંચ્યુ ત્યારે અમારૂ સ્વાગત કરવા સારૂયે મુંબાઇ હલમલી રહ્યું હતું. એવું ભવ્ય અને અજોડ સ્વાગત અમે કદીએ વિસરી શકીશું નહિ.

*